BIBLIOTEKA UNIWERSYTECKA POZNAŃ
II
col. 431267 III
1993 -07- 2 8.

АРХЕОЛОГИЯ

КНИГА
4
1992

Редакцията на „Археология“ приема за обсъждане материалите, представени **на български език** в 2 екз. (*текст и научен апарат*) на машина (страница от 30 реда по 66 удара) с качествени за отпечатване *образи, списък на образите* (2 екз.) и *резюме* (3 екз.). Преводи на материалите от чужд на български език и преписване на машина редакцията не извършва.

La rédaction d'Археология accepte les matériaux pour être examinés, présentés **en langue bulgare** en 2 ex. (*texte et appareil* scientifique) dactylographiés (page de 30 lignes — 66 frappes), accompagnés de *figures* propres à être imprimées, *liste des figures* (2 ex.) et *résumé* (3 ex.). La traduction en bulgare et les textes dactylographiés doivent être assurés par l'auteur.

На корицата

Лицева страна на кръст-енколпион с изображение на Разпятие Христово. Края на IX—X в. Исторически музей, Шумен

Снимка Н. Карагьозян

Sur la couverture

Face d'une croix-encolpion avec une effigie du crucifix de Jésus-Christ. Fin du IXe—Xe s. Musée historique, Šumen

Photo N. Karagjozjan

© Археологически институт и музей при БАН
1992

АРХЕОЛОГИЯ ISSN 0324-1203

ОРГАН НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ И МУЗЕЙ
ПРИ БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

XXXIV
4
1992

Проблеми при производството на кръстове-енколпиони (материали, технологии, ателиета)

ЛЮДМИЛА ДОНЧЕВА-ПЕТКОВА

Проникнали по различни пътища в средновековна България, нагръдните кръстове от втората половина на IX—XIV в. предлагат необикновено разнообразие не само на форми, иконография и декоративни мотиви, но и на материали, начини на изработка, свидетелствуват за съществуването на различни ателиета. Малко са кръстовете, изработени от злато и сребро по специални поръчки в първостепенни златарски работилници. Огромното количество енколпиони са произвеждани от по-евтини материали — бронз, мед, олово, желязо, във второстепенни работилници, в които се е целяло серийно производство, предназначено за масова употреба. Изработвани са и кръстове от глина, кост и камък. До нас не са достигнали многобройните дървени екземпляри. Нашето внимание в тази статия е насочено към начините на направа на металните кръстове-енколпиони.

Общоприето е мнението, че нагръдните кръстове водят своя произход от светите земи. Но от византийския Изток и по-точно от Сирия и Палестина не са ни известни публикации на подобни материали, не са ни познати нито работилници, нито отделни екземпляри, открити в ясна археологическа среда. Въпреки това не може да се отрече, че отделни типове и по-специално т. нар. „сирийски“ енколпиони носят стиловите и иконографските белези на паметници (миниатюри, стенописи, релефи) на източното изкуство. Формата на други — малки кръстчета — показва връзки с коптското изкуство, подчертаната декоративност при трети — с паметници на Мала Азия (Кападокия). Кога за първи път се появяват тези енколпиони в работилниците на Изтока, какви майстори са ги произвеждали — това са въпроси, на които е трудно да се даде точен и изчерпателен отговор. Твърде бегли, ограничени и косвени са сведенията на писмените извори. Те насочват към Ерусалим[1], към Константинопол и Солун, към цеховите работилници, към държавните и дворцовите ателиета[2], към църквите и мартириите на светците[3]. За характера и организацията на работилниците, като се изключат сведенията на презвитер Теофил (втората половина на X в.), отнасящи се до първостепенните ателиета, почти нищо друго не се знае[4]. Косвени данни се добиват при наблюдения и съпоставки на многобройните кръстове. Тези малки предмети показват, че не са изработвани от прости занаятчии. Освен технологическите приоми майсторите са познавали твърде добре християнската иконография, били са повече или по-малко грамотни хора.

На настоящия етап на проучване е трудно да се определи мястото на художествените центрове. Но обединението на кръстовете по типове позволява да се очертаят работилници, в които са се произвеждали енколпиони по един и същ художествен маниер, по един и същ начин е обработван металът, еднакви са стилът и иконография-

Таблица 1

Качествен и полуколичествен лазерен микроспектрален анализ

№	Cu %	Sn %	Zn %	Pb %	Al %	Si %	Fe %	Ag %	Au %	Mn %
1	>40	1÷3	следи	>10	–	–	–	–	–	–
2	>50	1÷3	3	10	>1	1÷3	~5	–	–	–
3	>70	~5	–	~10	–	~5	>1	–	–	–
4	50	>5	>3	>10	>1	<5	<3	–	–	следи
5	>50	>5	>3	>10	>1	<5	<3	–	–	следи
6	>50	5÷10	>5	1÷5	<1	1	1	0,1÷1	–	0,01÷0,05
7	~50	5÷10	~1	0,5	<1	~1	~1	0,1÷1	–	0,01÷0,05
8	>70	5÷10	>1	0,5	<1	~1	~1	0,1÷1	–	0,01÷0,05
9	<50	>10	>3	0,5	–	–	~1	0,1÷1	–	0,01÷0,05
10	>50	~10	>1	0,5	<1	>1	~1	0,1÷1	–	0,01÷0,05
11	>70	5÷10	>1	3	~5	~1	>5	0,1÷1	0,1	0,01÷0,05
12	<50	~5	–	~10	–	1÷1	–	–	–	–
13	>50	5÷10	>1	5	~5	~1	>5	0,01÷1	–	–
14	<40	>10	>1	0,5	–	–	~1	0,01÷1	0,1	0,01÷0,05
15	>50	>5	>1	~5	–	>5	~3	–	–	следи
16	>50	>10	>5	5	<1	~1	~1	0,1÷1	–	0,01÷0,05
17	>50	<0,5	–	~5	–	1÷5	–	–	–	<3
18	>50	>5	>1	5÷10	–	>5	–	–	–	~3
19	>50	>5	>3	~5	–	>5	>1	–	–	<1
20	>50	>5	>3	5÷10	–	>5	следи	–	–	~1
21	>50	~5	~1	>10	~0,3	1÷3	~3	–	–	–
22	<50	<1	>1	~5	~1	>5	>3	–	–	–
23	<50	1÷5	>3	5÷10	~1	~5	<1	–	–	–
24	>50	~5	~1	>10	<0,5	>5	<3	–	–	–
25	>60	~5	~1	5÷10	0,03	>5	>1	–	–	–
26	>50	5÷10	~1	5÷10	<0,03	>5	~1	–	–	–
27	<5	–	–	>50÷70	–	–	–	–	–	–
28	>50	~5	>3	>10	~0,5	3÷5	<3	–	–	–
29	>50	<0,1	–	5÷10	–	<1	<1	–	–	следи
30	>50	~5	>3	>10	–	>5	<1	–	–	–
31	>50	>5	~1	>10	–	>5	>1	–	–	–
32	<30	>5	>3	5÷10	<0,03	>5	>1	–	–	следи
33	>50	<5	~1	~10	~0,5	<5	<1	–	–	–
34	>50	>5	>3	~10	~0,5	<5	<1	–	–	–
35	<40	1÷3	>3	<5	–	1	–	>50	3÷5	~1
36	<40	1÷3	>1	<5	–	1	–	<50	3÷5	<3
37	<5	–	–	>50÷70	–	–	–	–	–	–
38	>50	<1	следи	>10	–	–	1÷3	–	–	–
39	<40	1÷3	–	<5	–	1	–	>50	>5	>1

та. Отделни екземпляри с гравирани образи на светци са толкова близки, че в тях може да се открие ръката на един майстор[5]. За други с релефни образи може да се допусне, че са направени от един калъп[6]. Тези визуални наблюдения се потвърждават и от проведения качествен и полуколичествен лазерен микроспектрален анализ[7] (табл. 1). Близки по форма и иконография кръстове в повечето случаи са с близък химически състав, което навежда на мисълта, че са използувани еднакви изходни материали. Така два кръста (№ 4 и 5 в приложената таблица) са намерени един до друг с анонимен византийски фолис клас A_2 (976—1030/1035) в средновековното селище до с. Одърци, Добричко (обр. 1, 2). Може да се допусне, че тези предмети са постъпили по едно и също време в селището. С еднакъв или твърде близък химически състав са и други еднотипни кръстове. В таблицата те са (№ 9 и 10; 19 и 20 (обр. 3, 4); 30 и 31; 33 и 34). Кръстове № 22 и 23 са с еднаква иконография. Те произхождат също от селището при с. Одърци, но имат известни, макар и незначителни различия. Интересни са наблюденията и при № 11 — 14, които принадлежат към едни от най-разпространените типове (обр. 5, а, б), но химическият им състав е различен. Те са отливани в различно време или най-вероятно в различни работилници, като са използувани готови модели.

С помощта на лазерна техника е направен анализ на 39 кръста и са установени съдържащите се в тях елементи. Повечето кръстове са изработени от сплави на мед, калай, цинк, олово, алуминий. Описаните в таблицата кръстове (с изключение на № 27, 35, 36, 37 и 39), следва да се отнесат към бронзовите, тъй като преобладаващите елементи в тях са медта и калаят. При № 11 и 13 се констатира значително присъствие на алуминий, поради което се отнасят към т. нар. „алуминиеви“ бронзи. Значително

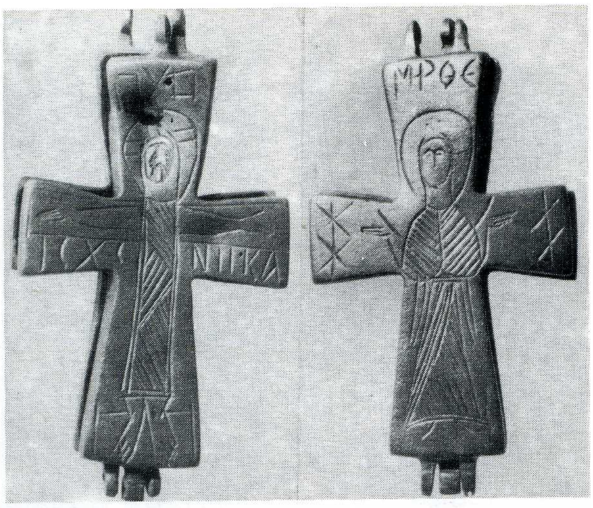

1

а б

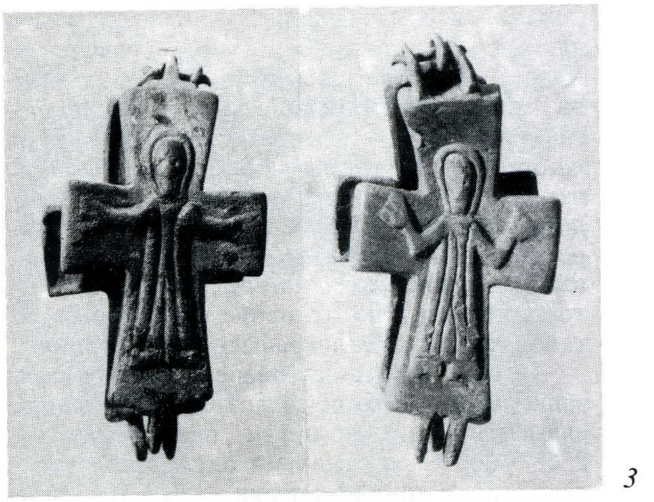

3

а б

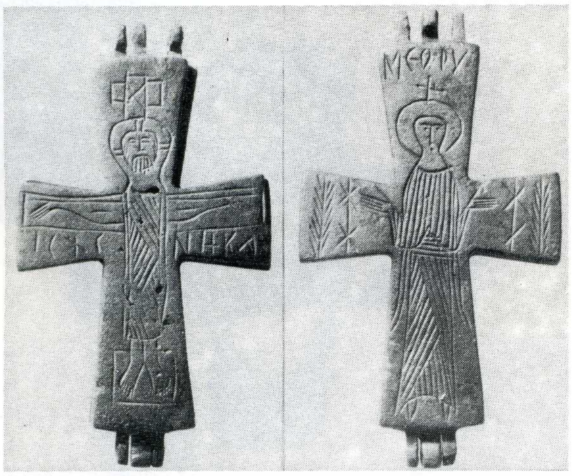

2

а б

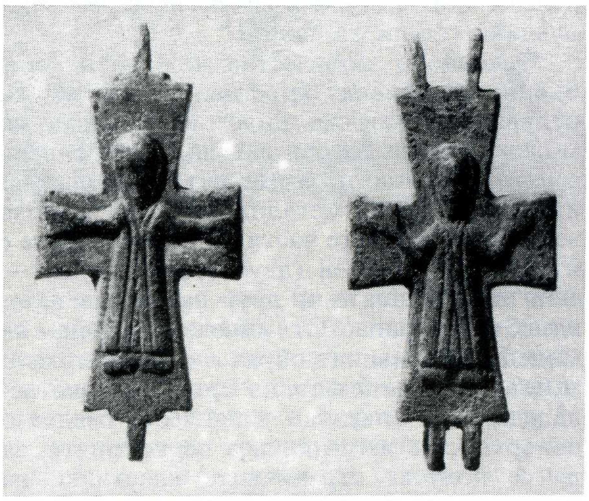

4

а б

- *Обр. 1 а, б) кръст-енколпион с гравирано изображение на Разпятие Христово и Богородица Оранта, с. Одърци, Добричко. Fig. 1 a, б) croix-encolpion avec une effigie gravée du crucifix de Jésus Christ et de la Vierge Orantha, village d'Odărtzi, dép. de Dobrič*
- *Обр. 2 а, б) кръст-енколпион с гравирано изображение на Разпятие Христово и Богородица Оранта, с. Одърци, Добричко. Fig. 2 a, б) croix-encolpion avec une effigie gravée du crucifix de Jésus Christ et de la Vierge Orantha, village d'Odărtzi, dép. de Dobrič*
- *Обр. 3 а, б) кръст-енколпион с релефно изображение на Разпятие Христово и Богородица Оранта, с. Одърци, Добричко. Fig. 3 a, б) croix-encolpion avec une effigie en relief du crucifix de Jésus Christ et de la Vierge Orantha, village d'Odărtzi, dép. de Dobrič*
- *Обр. 4 а, б) кръст-енколпион с релефно изображение на Разпятие Христово и Богородица Оранта. Fig. 4a, б) croix-encolpion avec une effigie en relief du crucifix de Jésus Christ et de la Vierge Orantha, village d'Odărtzi, dép. de Dobrič*

количество кръстове съдържат около или над 10 % олово и с основание се причисляват към оловните бронзи[8]. Изследвани са и примесните елементи като желязо, манган, силиций. Установени са следи от злато и сребро, хром, магнезий, титан, никел. Тези елементи са неизбежни спътници в процеса на получаване на сплавите и оказват влияние върху техните свойства. Докато златото и среброто влияят благоприятно, то титанът, никелът, хромът, манганът, желязото затрудняват отливането, предизвикват крехкост. В повечето случаи съотношението на примесите е в допустимите граници и не влияе съществено върху технологичните свойства на сплавите.

В редки случаи основните елементи са злато, сребро, мед. Значително число кръстове са изработени от олово (над 50) и само десетина са от желязо.

Основен технологичен метод, прилаган при направата на нагръдните кръстове е *отливането*. Средновековните майстори са използували разнообразни начини за леене на разтопения метал в зависимост от разполагаемите материали, от температурата на топене, от придобития опит и традиции. Леенето е ставало в леярска пръст, в глинени, каменни и бронзови калъпи. Морфологичният анализ позволява в много случаи да се определи видът на калъпа. При по-силно изтритите екземпляри това не е възможно, дори при наблюдения с бинокулярен микроскоп с многократно увеличение (16—20 пъти). Тънкостите на производството и точният начин на отливане могат да се установят при металографски изследвания⁹.

Температурата на топене на металите е в зависимост от количеството на различните елементи. При по-ниски температури — 235°—260° C са отливани оловно-калаените кръстове, а при по-високи — до 1083° C — тези с голямо съдържание на мед¹⁰. За да се получат добре отлети изделия, е било необходимо металът да се нагрее до определена температура и да се направят сполучливи, точни калъпи.

Основното количество бронзови, сребърни и оловни кръстове вероятно са отливани в леярска пръст с помощта на модели или на готови изделия. Отливането се е извършвало по известните и прилагани и сега методи на металолеене. При това за всяка една от двете части на реликвиарите е използуван отделен (двустранен) модел — един за външната и друг за вътрешната, вдълбана страна. От лицевата страна на модела негативният образ е изпъкнал, като ръбовете на отпечатания кръст са леко издадени, а от опаката — най-често гладката повърхност е изпъкнала, а периферията, за да се получат страничните пластинки на кухата кръстовидна кутийка — вдълбана.

Не е изключено отливането на кръстове да е ставало и в калъпи от печена глина, в които преди изпичането са отпечатвани лицевите и опаките страни на енколпионите. Глинените калъпи са усъвършенствувана форма на отливане, тъй като с тях се е увеличавал броят на отливките с една и съща форма.

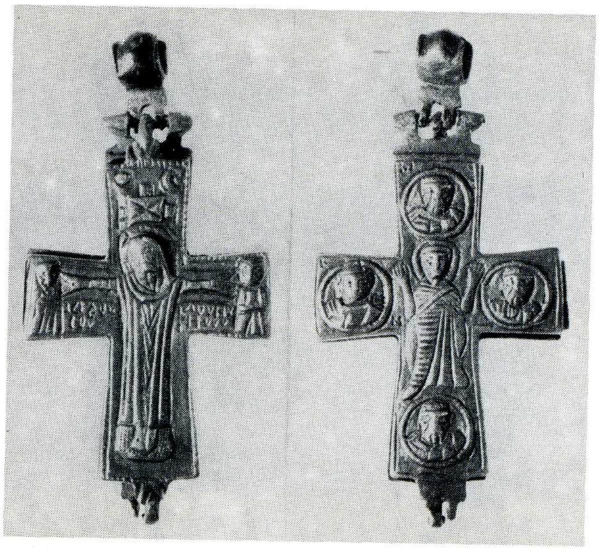
а б

5

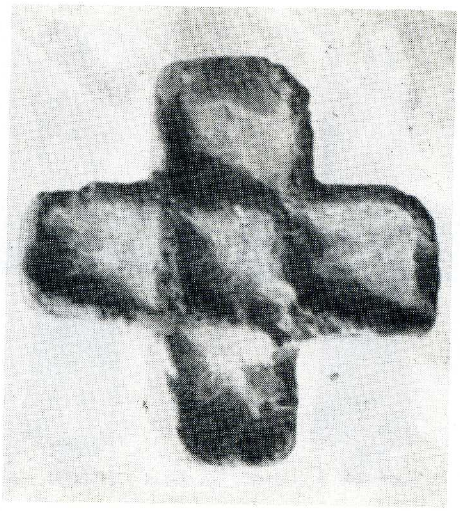
6

● *Обр. 5 а, б) кръст-енколпион с Разпятие Христово и Богородица Оранта с четиримата евангелисти, Търговищко. Fig. 5 a, б) croix-encolpion avec le crucifix de Jésus Christ et de la Vierge Orantha avec les quatre évangélistes, dép. de Tărgovichte*

● *Обр. 6. Глинен калъп, Велики Преслав. Fig. 6. Forme en argile, Veliki Preslav*

При археологическите разкопки обикновено се откриват каменни форми. Те са изработвани от огнеупорни породи, но същевременно от мек и поддаващ се на дълбаене камък — варовик, пясъчник, шифер. Повечето от каменните форми са двустранни, като във всяка страна е изработвана половината от предмета. Образите в тези калъпи са нанесени чрез дълбаене в камъка. Особено внимание, навици и умение са били нужни при очертаване на фигурите, на лицата и негативно предаване на надписите. Получените от такива калъпи кръстове, също както и от глинените, са с релефни изображения и позитивни надписи. В някои случаи погрешно са отпечатвани отделни букви¹¹, при други целият текст в калъпа е изписван позитивно, поради което при отпечатването се е получавал негативен. Тези грешки се повтарят при всички екземпляри на един от типовете руски енколпиони¹².

При редица кръстове личи допълнителната работа с резец върху или около релефните образи (обр. 7). Тази работа е свързана с оформянето на лицата, на облеклото, на надписите. В каменните калъпи, като много по-здрави от глинените, са отливани по няколко десетки кръста. Тези калъпи са навлезли в производството във връзка с нараснолото търсене на предмети

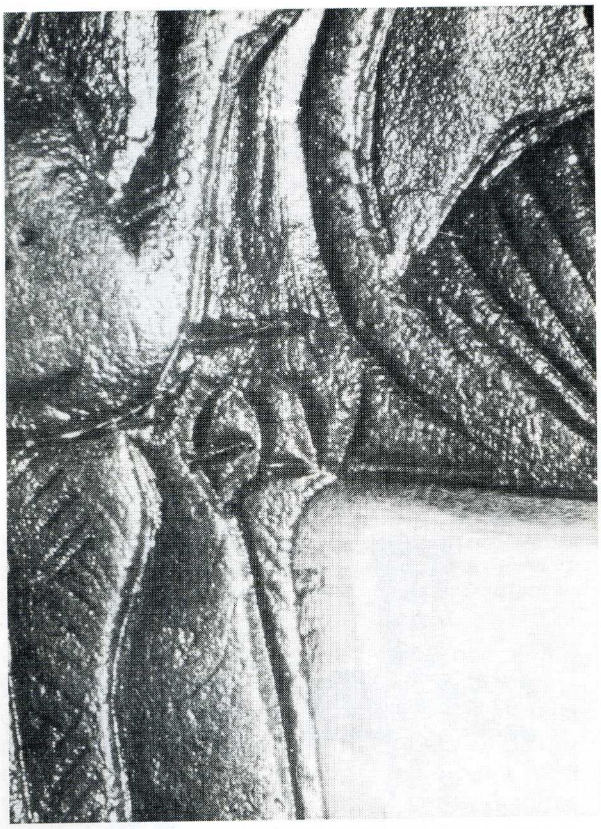
7

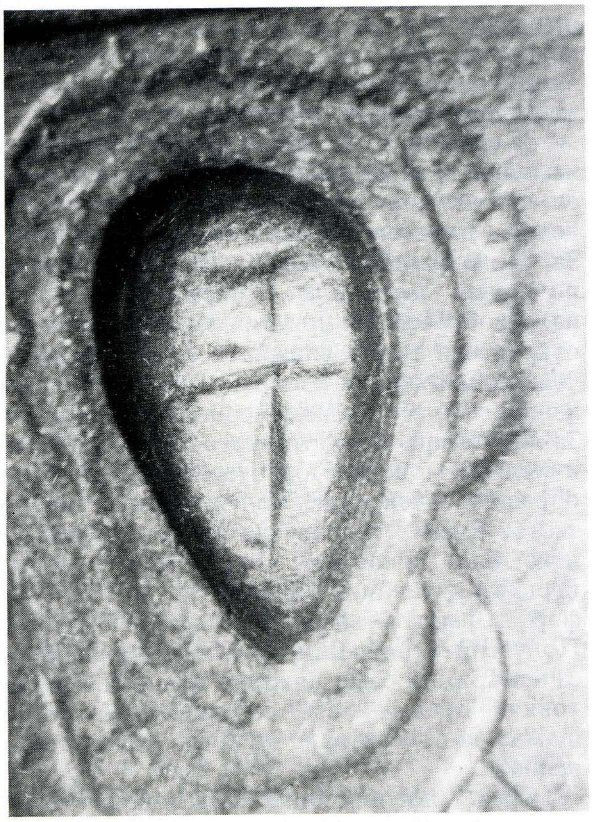
9

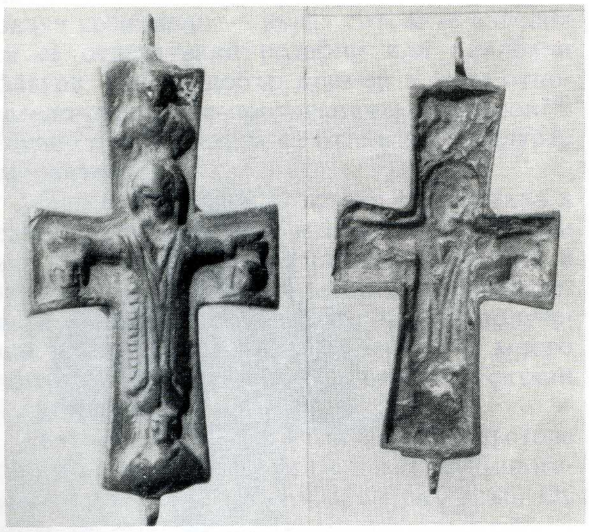
8

а б

● *Обр. 7. Част от кръст-енколпион с отлят релефен образ на Богородица и допълнително гравиран надпис. Fig. 7. Une partie de croix-encolpion avec l'image fondue de la Vierge et inscription gravée en supplément*

● *Обр. 8. Лицева страна на кръст-енколпион: а) външна страна; б) вътрешна страна. Fig. 8. Face d'une croix-encolpion: а) côté externe; б) côté interne*

● *Обр. 9. Част от кръст-енколпион с релефна глава и гравировка, с. Балван, Великотърновско. Fig. 9. Partie d'une croix-encolpion avec une tête en relief et une gravure, village de Balvan, dép. de Veliko Tărnovo*

на християнския култ. Били са предпочитани от майсторите, тъй като отливането в тях е свързано с по-малка загуба на труд и време. Калъпи за отливане на двойни реликвиарни кръстове са открити в Херсон[13] и Киев[14].

Впечатление правят няколко бронзови кръста, на които външните страни са с позитивни (релефни) образи, а вътрешните (опаките) — с негативни, вдълбани (обр. 8, а, б). Отливането при тях е толкова сполучливо, че на пръв поглед изглежда, че кръстовете са щамповани. Получаването на образа от опаката страна се е извършвало с помощта на модел с релеф от опаката страна. При този начин на леене, от една страна, се е целяло да се избегнат всмукнатините, получени при отливане на изделията с различна дебелина на стените, а от друга — кръстовете да станат по-леки и удобни за носене. При някои руски екземпляри, напротив, опаката страна е доста груба, с излишно натрупан метал.

Интересни са няколко кръста, които принадлежат към групата на „сирийските енколпиони“. Светците са с изпъкнали релефни (елипсовидни) глави, които са отлети заедно с кръста. След отливането чертите на лицата, телата и дрехите са гравирани (обр. 9).

На други екземпляри страничните стени са доста широки (0,01—0,012 м), а кръстовището е отделено от раменете с малки прегради. По този начин във вътрешността на кръста още при отливането са се получили пет отделения, които са предназначени за съхраняване на различни реликви.

За да се получат вдълбани образи, освен каменни калъпи средновековните майстори са използували преди всичко различни модели — дървени, глинени, метални, восъчни. За дълготрайните модели са употребявани по-здрави материали — дърво, камък, глина. Изобразеният при тях вдълбан образ е отпечатван върху влажната глина. В получения с изпъкнали изображения калъп, след изпичането се е наливал разтопеният метал. За лекота при изработването се използували и восъчни модели. Подготвеният с вдълбани образи восъчен модел бил заливан с глинено тесто. След изсъхване на тестото формата леко била изпичана, по време на което восъкът изтичал от каналчето. В готовата форма вместо восък е наливан метал[15]. Получените глинени форми са били слаби и са издържали само няколко отливки. Но готовият предмт вече се използувал като щампа за отпечатване на нови форми върху глината.

Сред многобройните кръстове от България се отделят 14 екземпляра, при които вдълбаните образи с надписи (от едната страна Никола — Власий, а от другата — Георги — Димитър) са получени по време на отливането. За това свидетелствуват сравнително равномерните непрекъснати линии, еднаквите букви и повтарящите се грешки при всички екземпляри[16]. Вдълбаните образи подсказват, че при отливането най-вероятно са използувани модели, които са отпечатвани върху калъпи. Наблюденията под бинокулярен микроскоп (увеличение 6 ÷ 10 пъти) сочат, че външните и вътрешните калъпи са изработвани от различен материал — глина и пясъчно-глинено тесто[17]. Същевременно смущава негативният надпис с името на Св. Никола, тъй като при моделите надписите се изписват винаги позитивно, а грешките в изпълнението се наблюдават при каменните калъпи.

Заедно с двете половинки при реликвиарните кръстове са отливани и ушите на шарнирите. За да се получат кръглите отвори на шарнирите, във формите са правени два канала — горе и долу, перпендикулярни на отвесното рамо на кръста. В тях са поставяни щифчета, обмазани с огнеупорни материали. Тези материали са компенсирали свиването на сплавта и са спомагали за изваждането на щифчетата след отливането. Отделно се е отливала халката за окачване, снабдена с две уши, вмъквани между ушите в горната част на отвесното рамо на кръста.

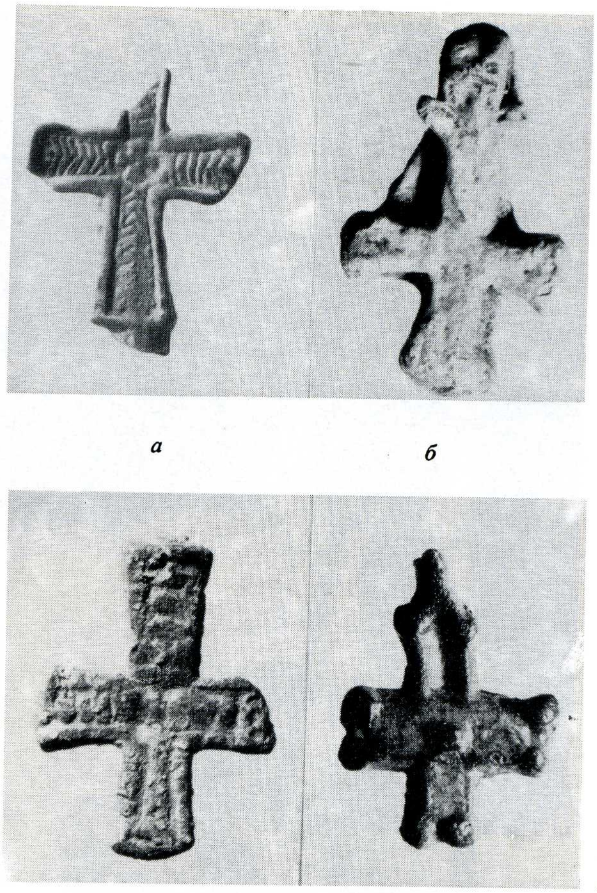

а *б*

в *г*

10

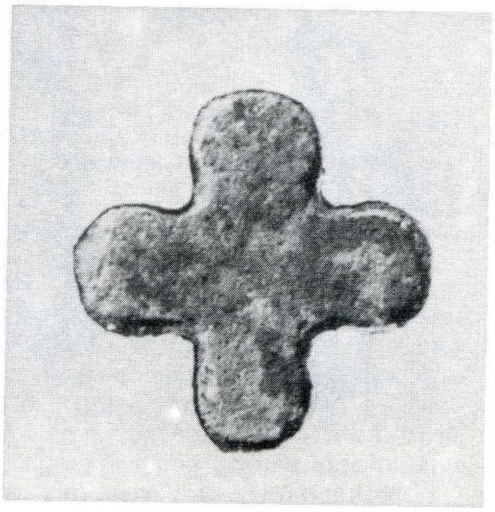

11

● *Обр. 10. Дефектни кръстове: а) Исторически музей, Варна; б) Археологически музей, София; в) Добрич, г) Исторически музей, Русе. Fig. 10. Croix défectueuses: a) Musée historique, Varna; б) Musée archéologique, Sofia; в) Dobrič; г) Musée historique, Ruse*

● *Обр. 11. Железен кръст-модел, намерен пред петоъгълната кула на западната крепостна стена в Плиска. Fig. 11. Croix-modèle en fer, découverte au devant de la tour pentagonale de la muraille de forteresse occidentale de Pliska*

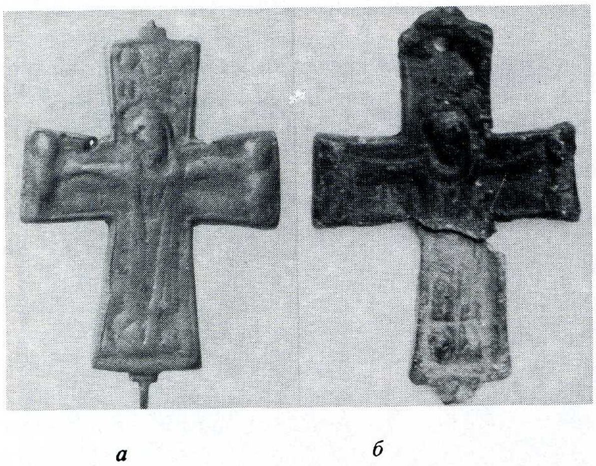

12

● *Обр. 12. Кръстове — вторични отливки: а) Исторически музей, Стара Загора; б) Исторически музей, Силистра. Fig. 12. Croix — moulages secondaires: a) Musée historique, Stara Zagora; б) Musée historique, Silistra*

При единичните плоски кръстове в повечето случаи са използувани също двустранни калъпи. Лицевата страна на калъпа е обикновено с вдълбан негативен образ, а опаката — гладка, леко моделирана при халката, за да стане възможно поставянето на щифт за отвора. При малките кръстчета рядко се виждат образи от опаката страна. В зависимост от изображенията върху калъпа — в повечето случаи негативни и порядко позитивни — върху готовите изделия са се отпечатвали релефни или вдълбани фигури. Много добър пример в това отношение предлагат проучванията в Херсон[18]. Заедно с кръстчетата са отливани и халките за окачване.

Повечето оловни кръстове са отливани в едностранни открити калъпи. Канали при тях не е имало, а разтопеният метал се е наливал направо в хоризонтално поставената форма. Обратната страна на получения при такова отливане кръст е много често неравна, а лицевата в повечето случаи е гладка, без орнамент.

Твърде рядко при отливане на кръстове са използувани метални форми. В Диногеция — Гарван е открит бронзов калъп. От него са произвеждани малки кръстчета с кръгли рамене, които са се топели при пониска температура от бронза — най-вероятно оловни, а може би в зависимост от съотношението на примесите — от сребро и злато[19].

Значителното количество малки плоски кръстчета, намерени на територията на България, дефектите върху някои от тях — лоша отливка, налепи на метал — свидетелствуват, че са изработени в местни работилници (обр. 10). Такава работилница се е намирала в Плиска, където в едно от помещенията на гражданската постройка, разположена североизточно от Малкия дворец, е открито каменно калъпче за отливане на накити и на кръстчета с квадратно кръстовище и кръгли рамене[20]. Нагръдни кръстове може би са изработвани и в други плисковски работилници като тази при Голямата базилика, Северната порта и западната крепостна стена, където е намерен железен кръст-модел (обр. 11)[21]. Голяма дейност са развивали преславските манастири, в които са произвеждани разнообразни предмети, свързани с християнския култ. В едно от помещенията при източната оградна стена на манастира в м. Тузлалъка са засвидетелствувани следи от производствена дейност, свързана с отливането на метални кръстчета. Откритото каменно калъпче е в много лошо състояние[22]. Сигурни сведения за производство на кръстове са установени и в манастира в м. Забуите[23]. Каменно калъпче се намира в Историческия музей в гр. Хасково. В него са отливани малки кръстчета със заоблени рамене.

Безспорни производители на нагръдните кръстове са били работилниците на Царевец във Велико Търново. При проучване на средновековна улица в северозападния склон на Царевец в пласт от XIII — XIV в. е открита едната страна на недовършен мергелов калъп, върху който са врязани две кръстчета с раздвоени рамене[24]. Няколко калъпа са публикувани и от Румъния, но са отнесени към VI в.[25] Същевременно редица енколпиони показват, че са вторични отливки. Особено чести са такива екземпляри при един от най-разпространените ранни типове с Разпятие Христово и Богородица Оранта с четиримата евангелисти (обр. 5). Освен по-лошата и груба отливка (в някои случаи от олово) при тях се установява пълна липса или имитации на надписи (обр. 12, а, б).

Друг метод за получаване на кръстове, прилаган не така често, както отливането, е *коването*. От изковани тънки златни, сребърни и медни листове са изрязвани пластинки, които са запоявани под формата на плоски, касетни или на двойни реликвиарни кръстове. Така е направен златният кръст от Плиска[26], както и сребърните и медните кръстове — плоски и касетни[27].

Гравирането — поансоново, орнаментално, плоско, релефно — с различни инструменти е често прилагано в украсата на енколпионите. За „сирийските кръстове" той е основен характерен метод. Освен обикновения резец майсторите златари са използували различни поансони, дълбаещи точки „птиче око", триъгълничета, полусфери и др. В зависимост от вида на инструментите, от начините на дълбаене могат да се разграничат отделните ателиета. Така с по-тънък резец са изработвани кръстове с Разпятие Христово и Богородица Оранта (обр. 1, 2), докато с подълбоки и плътни линии са изобразени различните светци. Най-малко четири инструмента са използувани, за да се получи красивата украса на сребърния кръст-касета от Перник[28]. Представените върху „сирийските кръстове" образи на Христос и Богородица в различни иконографски варианти, известни и неизвестни светци, са изпълнени винаги след отливането чрез резба върху гладката повърхност. Много близки на пръв поглед екземпляри, дори изработени от един и същ майстор, се различават в детайли. Такова нещо се среща само при гравираните след отливането, но не и на получените по време на отливането образи. За това, че фигурите са направени след отливането, се убеждаваме при наблюдения върху следите на инструментите под бинокулярен микроскоп — ясно се очертава видът на резеца, личат прекъсвания след всеки удар на чукчето, изкривявания на линиите, преплъзвания и т. н. (обр. 13).

Сред многобройните екземпляри, както беше посочено, се отделят тези с надписи Ⓐ HIKOΛAOC — Ⓐ BΛACHOC и Ⓐ ГЕΩРГНОС — Ⓐ ДНМНТРIOC, при които и образите, и надписите са получени по време на отливането и затова те са така еднакви при всички екземпляри (различават се само два варианта в предаването на лицето от лицевата страна).

В повечето случаи при различните модели, както и при каменните калъпи, дълбаенето е било дълбоко, тъй като при отливането са получени изпъкнали, релефни образи.

Щампованeто или отпечатването върху златни и сребърни листове на релефни орнаменти с помощта на матрици и поансони е рядко прилагана техника при нагръдните кръстове. Тя е характерна за касетните ранновизантийски енколпиони като тези от Садовец, Бежаново[29], и Кюлевча[30] и близките им екземпляри от други страни. При сребърния кръст от некропола при Кюлевча за лицевата и за огънатите заедно с нея странични стени е използувана матрица, дълбока от 0,001 до 0,003 м.

Няколко бронзови кръста са украсени чрез *инкрустация* на сребърни нишки[31]. При други още по време на отливането или на запояването върху кръстовището или върху раменете са оформени гнезда, в които са инкрустирани цветни стъкла или камъни[32].

Гравираните участъци на златния кръст от Плиска, на бронзовите от Враца и от

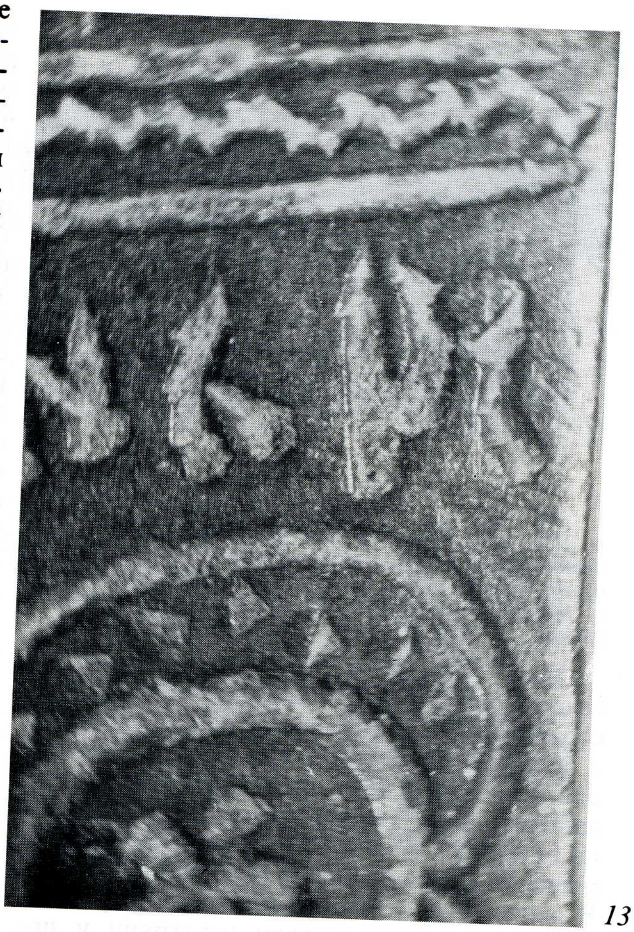

13

● *Обр. 13. Част от „сирийски кръст" с вдълбан след отливането образ. Fig. 13. Partie d'une „croix-syrienne" avec une effigie creusée après le moulage*

с. Балван, Великотърновско[33], са запълнени с *ниело*.

Кръстовете-касети и няколко плоски медни кръстчета са украсени с *филигранни нишки*. Върху изковани и изрязани под формата на кръст листове за запоени тънко източени прави или усукани телове, които образуват симетрично разположени кръгове и редици.

Особено майсторство е приложено при направата на златния кръст от Плиска. Използувани са няколко техники — отливане (на халката, розетите, шарнирите), изрязване и запояване (на златните пластинки), псевдогранулация (при халката), резба и ниело (при отделните сцени). Много умело е изработен винтът за отваряне — върху гладко цилиндрично тяло е навита и запоена златна тел.

Кръстовете от глина са правени чрез отливане в малки калъпи, а тези от кост и камък — чрез изрязване и полиране на материала или чрез отнемане на фона, за да се получат релефни образи[34].

Тези наблюдения показват, че на средновековните майстори, произвеждащи нагръдни кръстове, са били познати всички техники — отливане, коване, изрязване, запояване, щамповане, резба, инкрустация, филигран, позлатяване, посребряване и т. н. Много от техниките са били познати и на българските златари, изработващи плоски оловни кръстове, малки бронзови кръстчета, копия на реликвиарни, както и скъпи кръстове, украсени с перли и аметисти като този на цар Георги Тертер[35].

Еднакви по замисъл и функции, многобройните кръстове се различават и същевременно обединяват в типове по начин на изпълнение, по форма, иконография и стил и разкриват регионални особености, свидетелствуват за съществуването на различни ателиета. Навремето известната византоложка А. В. Банк писа: „...Въпросът за локализацията на произведенията на византийското приложно изкуство представлява почти неразрешима трудност“[36], и тази мисъл е особено валидна за предмети, изработени от евтин материал в голямо количество. И все пак тяхното събиране и натрупване позволява (често с предположения и догадки) постепенно да се очертаят отделните центрове на производство, разпространение и употреба. Сред тези центрове първо място е заемала византийската столица Константинопол, която като художествено средище се извисявала над „другите художествени школи“ и разпространявала своето влияние в различни и отдалечени области на империята[37]. В Константинопол под влияние на народната източна иконография е изработен тройният кръст от Плиска, съдържащ частици от Честния кръст. Там са произведени и посочените му паралели, неоспоримо свидетелство за което е кръстът от църквата „Св. Николо дей Мендиколи“ във Венеция. Там през X в. във връзка с развитието на култа към реликвите възникват различни по форма кръстове, изработват се скъпи ставротеки, предназначени за съхраняване на части от Честния кръст[38]. Наред с ателиетата за благородни метали е имало и такива, които са предоставяли предмети на християнския култ от мед и бронз. За това свидетелствува църквата (и улицата?), носеща названието Халкопратийска[39]. Майсторите, изработващи тези предмети, са копирали скъпите златни и сребърни кръстове, както и образите върху монетите и печатите. В столицата на византийската империя мъченическите образи на светци са заменени с изображения на светци-войни. От Константинопол, от близката му околност или от друг голям център е сребърният кръст с войните Георги и Теодор[40], оловният кръст с апостол Андрей. Липсата на изследвания и публикации върху широко разпространените бронзови енколпиони затруднява категоричността на изводите. Знае се, че при разкопките на Големия дворец на византийската столица са намерени два бронзови кръста — с гравиран образ на светец (Йоан) и с вдълбани точки „птиче око“[41]. Но дали тези предмети са изработвани в Константинопол или са донесени от източните провинции на империята, което е по-вероятно, оскъдните данни не изясняват. Дело на добри, може би константинополски ювелири, продължили традициите на ранновизантийското златарство, са украсените с филигран сребърни или медни, посребрени кръстове-касети.

Други центрове, произвеждащи предмети на християнския култ, са източните провинции на Византийската империя. Данните за дейността им са съвсем ограничени и се долавят по косвен път благодарение на отдавна публикуваните материали от О. Вулф, Й. Стриговски, Е. Кинг, от сведенията на Н. П. Кондаков[42]. Някои от тези работилници са действували с голям капацитет, за което напомнят многобройните еднакви по форма, материал, иконография и стил кръстове, открити както в Сирия, Палестина, Мала Азия и Египет, така и в Крим (Херсон), Коринт, (Гърция), Беломорска Тракия, в България, Румъния (Северна Добруджа), Македония и Сърбия, в Унгария, Чехия, Словакия, Франция, Италия, Испания.

Не може да не се отбележи, че култът към светците, представени върху енколпионите, се е оформил в Палестина, Сирия или Мала Азия[43]. Особеностите в иконографията и стила показват, че в източните провинции са съществували различни центрове и ателиета. Твърде вероятно е голяма част от кръстовете с гравирани изображения да са изработвани в Мала Азия. За това напомнят не само многобройните енколпиони от Измир (Смирна)[44] кръстът, открит при разкопките в Ефес[45], където е широко застъпен култът към Богородица и Йоан, но и изобразяването на малко популярни в другите области на империята светци. Така в Коринт е намерен енколпион с името на св. Парашкева[46], вероятно тази, която е родена в Икония (Мала Азия) и е живяла в края на II — началото на III в.[47]

Сирия и Палестина се връщат към Византийската империя в средата на X в. и тогава са възобновени старите центрове, свързани с религиозната и културната дейност на малкитите. Ателиетата при църквите и мартириите, като това при манастира на св. Симеон Стълпник Младши, недалеч от Антиохия, отново възстановяват своята дейност и започват да изработват предмети за поклонници[48].

Обособяването на кръстове, които са откривани в източните провинции на Византийската империя, в отделни типове показва, че са изработвани в различни ателиета. В едни са произвеждани енколпиони с гравирано Разпятие Христово и Богородица Оранта, в други — с Христос Оранс, с различни светци. При това внимателното изследване показва, че някои екземпляри са излезли от ръцета на един и същ гравьор. Може би в малоазийските, сирийските или най-вероятно в египетските ателиета (позоваваме се само на сведения за намиране на енколпиони в този район)[49] са произвеждани кръстове с релефно изображение на Разпятие Христово и Богородица Оранта с четиримата евангелисти като тези на обр. 5, а, б.

Формата, материалът, еднаквите релефни образи на разпънатия Христос и на Богородица Оранта, независимо от това, че в едни случаи Христос е с колобиум, а в други с перисома, че фигурите понякога са съпроводени с три или четири бюста (например на обр. 8) показват, че едни от най-разпространените у нас кръстове са произвеждани в ателие с големи възможности. Дали тази работилница се е намирала в Палестина, за което намомня несигурното сведение за лицева половина от колекцията в Балтимор[50], или в Северното Черноморие (Херсон)[51], на Балканите и в средновековна България[52], засега остава неясно.

Огромното количество кръстове-енколпиони, произвеждани на територията на днешна Гърция, България, Сърбия и Румъния, свидетелствува, че не могат да бъдат донесени само от поклонници. Безспорно е, че те са били изработвани в местни работилници, като са използувани готови образци, разнасяни са от пътуващи търговци, купувани са от църкви и манастири или на големи панаири като този в Солун, организиран ежегодно в чест на празника на св. Димитър[53].

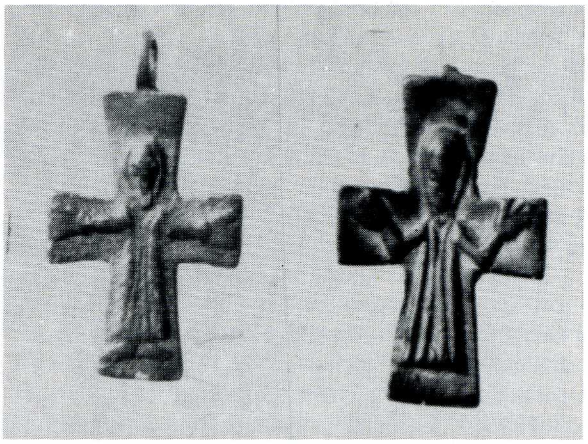

14

а б

● *Обр. 14. Единични кръстчета: а) с Разпятие Христово, м. „Калето“, с. Суворово, Варненско; б) с Богородица Оранта, неизвестно място на намиране.*
Fig. 14. Petites croix uniques: a) avec le crucifix de Jésus Christ, localité „Kaleto“, village de Souvorovo, dép. de Varna; б) avec la Vierge Orantha, lieu de découverte inconnu

Проучването на енколпионите показва, че производството им в средновековна България е било значително. В Плиска и Преслав, в Дръстър и с. Цар Асен, Силистренско, в едни случаи са получавали кръстове от готови източни образци с релефни фигурки, като са отпечатвани в глинени калъпи (обр. 12, а, б) или също малки, но плоски единични екземпляри, които копират лицевата страна с Христос или опаката с Богородица от двойните реликвиарни (обр. 14, а, б). Произвеждани са и обикновени бронзови и оловни кръстчета без изображения, с вдълбани кръстове, със схематизирано гравирано Разпятие или с различни релефни вписани кръстове. Между тези кръстове безспорно има и византийски образци, но както вече изтъкнахме, наличието на недовършени, дефектни, с непочистен полепнал метал енколпиони, както и на такива с двуезични и кирилски текстове е неоспоримо свидетелство за местно производство през X в. Тези кръстове са носени не само от хора, приели монашеския сан, но и от обикновеното население, за което свидетелствуват разкопките при крепостните стени на Плиска, Преслав, проучванията в Перник и Одърци.

След средата на XI в. дейността на източните ателиета е прекратена поради нашествието на селджукските турци и последвалите кръстоносни походи. Завинаги прекъсва производството на „сирийските“ кръстове с гравирани изображения на Разпятие Христово, на Богородица Оранта и на различни светци. Превземането и опожаряването на Константинопол през 1204 г. спира дейността на ателиетата във византийската столица. С възстановяването на империята при Михаил Палеолог са възникнали нови или са подновени някои от старите ателиета, но техният капацитет като че ли вече не е бил така голям. От този период са енколпионите с изпъкнали образи на Христос и Богородица Одигитрия[54].

В края на XII в. в България вероятно са изработвани кръстове с вдълбани и отлети образи на Никола — Власий и Георги — Димитър.

През XI—XIV в. нагръдни кръстове са произвеждани и в други страни. Предполага се, че част от малките плоски кръстове от

Унгария са дело на местни ателиета[55]. Плоски кръстове са изработвани в скандинавските страни[56]. Започва производството на реликвиарни и плоски (т. нар. „телники“) кръстове в средновековна Русия[57]. В Константинопол, в големите манастири и ателиета на средновековна България, Сърбия, Унгария, страните на Западна Европа освен кръстове са изработвани и скъпи ставротеки.

Турското завоевание прекъсва производството на тези предмети във Византийската империя и в съседните ѝ страни, за да се появят в променен вид и да залегнат в изкуството на ювелирите и резбарите от периода на Възраждането.

---

[1] А. Frolow. La relique de la Vraie Croix. Paris, 1961, p. 64, not. 1, p. 65, not. 1, 2.

[2] М. Я. Сюзюмов. Ремесло и торговля в Константинополе в начале X века. — ВВр, 1951, IV, с. 26,28; А. П. Каждан. Цехи и государственные мастерские в Константинополе в IX—X вв. — ВВр, VI, 1953, с. 151; Деревня и город в Византии IX—X вв. М., 1960, с. 200 сл.; Р. А. Наследова. Ремесло и торговля Фессалоники конца IX — начало X в. по данным Йоана Камениаты. — ВВр, VIII, 1956, с. 62, 69.

[3] А. Л. Каждан. Цехи..., с. 153; В. Н. Заалесская. Свинцовыи медальон с изображением Симеона Столпника. — СГЭ, XXXIV, 1972, с. 16; Группа свинцовых ампул-эвлогий из Фесалоники. — СА, 1980, 3, с. 263, бел. 1.

[4] А. П. Каждан. Деревня и город..., с. 194.

[5] Такива са три кръста: — от АМ София, инв. № 453 (Кр. Миятев. Палестински кръстове в България. — ГНМ, 1921, с. 84, обр. 73), от ИМ гр. Казанлък, инв. № 614 и от Хисар, инв. № 1286, както и други четири — от АМ София, инв. № 2732, от с. Балван, Великотърновско (Кр. Миятев. Цит. съч., с. 84 сл., обр. 67), от ИМ гр. Кюстендил и от ИМ гр. Пловдив, инв. № 825. Еднакви са и кръстовете от гр. Хисар, инв. № 907 и от Еленската базилика — в АМ София, инв. № 1532 (П. Мутафчиев. Елинската църква при Пирдоп. — ИБАД, V, 1915, с. 74, обр. 47_5).

[6] От АМ София, инв. № 1723 (Кр. Миятев. Цит. съч., с. 71 сл., обр. 54) и от ИМ гр. Шумен, инв. № 19420 (В. Антонова. Кръстове-енколпиони от Историческия музей „Людмила Живкова“. — ГМСБ, X, 1984, с. 50, табл. II_4); от АМ София (Кр. Миятев. Цит. съч., с. 73 сл., обр. 56), от ИМ Варна, инв. № III_2 (Л. Дончева-Петкова. Кръстове-енколпиони от Варненския музей. — ИНМВ, 19 (34), 1983, с. 116, табл. $II_{2,3}$), от с. Якимово, Михайловградско (Ат. Милчев. Ранносредновековни български накити и кръстове-енколпиони от Северозападна България. — Археология, V, 1963, 3, с. 30 сл., обр. 9), от ИМ гр. Добрич, инв. № 1998 и т. н.

[7] Анализите, предимно на кръстове от разкопките при с. Одърци, Добричко, бяха извършени от ст. н. с. Г. Димитров от Физическия факултет при СУ „Кл. Охридски“, за което му благодаря.

[8] А. Балевски. Металознание. С., 1964, с. 350 сл.

[9] Н. В. Рыдина. Технология производства новгородских ювелиров. — МИА СССР, № 117, 1963, с. 203 сл.

[10] Пак там, с. 258.

[11] Л. Дончева-Петкова. Оловен кръст на апостол Андрей от Варненския музей. — ИНМВ, 22 (37), 1986, 70—73.

[12] Л. Дончева-Петкова. Древноруски кръстове енколпиони от България. — Археология, XXVII, 1985, 1, с. 51 сл., обр. 7.

[13] А. Л. Якобсон. Раннесредневековый Херсонес. — МИА СССР, № 63, 1959, с. 328 сл.

[14] М. К. Каргер. Древний Киев. Т. I. 1958, с. 377, 380, табл. XLVII, XCIX.

[15] В. А. Рыбаков. Ремесло древней Руси. М., 1948, с. 157 сл.

[16] Л. Дончева-Петкова. Кръстове-енколпиони с образи на светци и надписи Ⓐ NIKОЛАОС — Ⓐ ВЛАСНОС и Ⓐ ГЕОРГНОС — Ⓐ ДНМНТРНОС. — Археология, XXXIII, 1991, № 1, с. 15, обр. 1 а, 2 а, 3 а, 4 а.

[17] Пак там.

[18] А. Л. Якобсон. Цит. съч., с. 328, обр. $180_{2,3}$.

[19] I. Barnea. Prelucrarea metalelor. — Dinogetia, I, 1967, p. 80., fig. $38,_3$.

[20] Ст. Станчев. Разкопки и новооткрити материали в Плиска през 1948 г. — ИАИ, XX, 1955, с. 192, обр. 12.

[21] Разкопки на Т. Балабанов, П. Георгиев и Л. Дончева-Петкова.

[22] Т. Тотев. Манастирът в „Тузлалъка“ — център на рисувана керамика в Преслав през IX—X в. — В: Разкопки и проучвания, VIII, 1982, с. 34 сл.

[23] Сведение на Т. Тотев.

[24] М. Долмова-Луканова. За производството на средновековни накити в Царевград — Търнов. — Археология, XXII, 1979, № 4, с. 48, обр. 4.

[25] I. Barnea. Christian Art in Romania, I, Bucharest, 1979, p. 258, Pl. III.

[26] L. Dončeva-Petkova. Croix d'or reliquaire de Pliska. — Culture et art en Bulgarie médiévale VIIIe—XIVe s. — ИАИ XXXV, 1979, p. 74, sq., fig.

[27] Л. Дончева-Петкова. Кръстове енколпиони от Варненския..., с. 114, табл. I, 2, 3.

[28] Й. Чангова. Перник. Т. III (под печат).

[29] Л. Дончева-Петкова. Ранновизантийски златни кръстове от Археологическия музей в София. — МПК, XII, 1979, 2, 14—17.

[30] Ж. Въжарова. Славяни и прабългари по данни на некрополите от VI—XI в. на територията на България. С., 1976, с. 125, обр. 75_7.

[31] Л. Дончева-Петкова. Бронзов кръст от Враца. — Археология, XVII, 1975, 2, 60—65; Кр. Миятев. Цит. съч., с. 67 сл., обр. 48.

[32] Кр. Миятев. Цит. съч., с. 85, обр. 69; В. Мавродинова. Две църкви при чупката на източната страна на Вътрешния град в Преслав. — ИАИ, XX, 1955, с. 466 сл., обр. 5; Л. Дончева-Петкова. Кръстове-енколпиони от Варненския музей, с. 120 и сл., табл. VI_1; В. Антонова. Цит. съч., с. 47, табл. I_7, с. 48, табл. II_1 и др.

[33] Вж. бел. 5, 26, 30.

[34] П. Славчев. Находки от насипа на Патриаршията. — Царевград Търнов, 3, 1980, с. 220 сл., обр. 6; К. Тотев. Стеатитов кръст от Царевец. — Векове, IX, 1980, № 5, 80—82.

[35] Л. Дончева-Петкова, Ст. Смядовски. Кръст енколпион реликвиар на цар Георги Тертер. — Археология, XXXII, 1990, 2, с. 45 сл., обр. 1, 2.

[36] А. В. Банк. Послесловие к статье А. П. Смирнова. — В: Древнерусское искусство зарубежные связи. М., 1975, с. 44.

[37] В. Н. Лазарев. История византийской живописи. М., 1986, с. 61.

[38] А. П. Смирнов. Выносной чеканный крест греческой работы XI—XII вв. — В: Древнерусское искусство — зарубежные связи. М., 1975, с. 36.

[39] В. П. Смирнов. Цит. съч., с. 38.

[40] Л. Дончева-Петкова. Сребърен кръст с военни светци от с. Цар Асен, Силистренско. — Сборник в чест на акад. Д. Ангелов (под печат).

[41] The Creat Palace of the Byzantine Emperors. First Report on the Excavation Carried out in Istanbul in 1935—1938. London, 1947, p. 17, 19, 27, Pl. 58, fig. 2, 3.

[42] O. Wulff. Altchristliche und mittelalterliche byzantinische und italienische Bildwerke. — AB, II, 1909, 1, Tabl. XLV; AB, III, 1911, Tabl. V; J. Strzigowski. Catalogue général des Antiquités Égyptiennes. Koptische Kunst. Vienne, 1907, Tabl. XXXIV; E. S. King. The date and provenance of a bronze Reliquary Cross in the Museo Cristiano. — Atti della pontifica Academia Romana di Archeologia, III, Memorie, II, 1928, 193—205; Tabl. XXV—XXXI; Н. П. Кондаков. Иконография Богоматери. Т. I, 1914, СПб., с. 261; Т. II, 1915, Петроград, с. 15, 104.

[43] В. Н. Залесская. Связи средневекового Херсонеса с Сирией и Малой Азией в X—XII веках. — Восточное средиземноморье и Кавказ IV—XVI вв. Л., 1988, с. 94 сл.

[44] O. Wulff. Op. cit.

[45] R. Noll. Vom Altertum zum Mittelalter. Vienne, 1958, p. 27 sq., fig. 23 f.

[46] Gl. R. Davidson. The Minor Object. — Corinth, XII, 1952, Tabl. 110, No 2058.

[47] Жития на светиите. С., 1974, с. 541 сл.

[48] В. Н. Залесская. Цит. съч., с. 98.

[49] R. Forrer. Die früchristlichen Altertümer aus dem Graberfelde von Achmim-Penopolis. Strassburg, 1893, p. 17, Tabl. II$_{11}$.

[50] Early Christian and Byzantine Art. — The Baltimore Muzeum of Art. Baltimore, 1947, Tabl. XLVI$_{299}$.

[51] В. Н. Залесская. Цит. съч., с. 97, обр. 5.

[52] Броят на кръстовете от тези типове в Балканските страни и особено в България е значителен (над 60 екземпляра).

[53] В. Тъпкова-Заимова. Култът на св. Димитър Солунски и някои въпроси, свързани с византийското културно влияние в балканските и славянските страни. — Studia Balkanica, 14, 1979, с. 7.

[54] Кр. Миятев. Цит. съч., с. 64, обр. 50.

[55] Zs. Lovag. Die Einflüse der byzantinischen Pektoralkreuze auf die Bronzekunst Ungarns im 11./12. Jahrhundert. — Metalkunst von der Spatontike bis zum ausgehenden Mittelalter. Berlin, 1982, p. 162.

[56] M. Stenberger. Die Schatzfunde Gottlande der Wikingerzeit, Stokholm, 1958, 176—181.

[57] Вж. бел. 13, 14, както и: М. В. Седова. Ювелирные изделия древнего Новгорода (X—XV вв.). М., 1981, 49—61.

Problèmes lors de la production des croix-encolpions (matériaux, technologies, ateliers)

L. DONČEVA-PETKOVA

(Résumé)

Les centaines croix-encolpions découvertes en Bulgarie offrent une diversité extraordinaire en aspect des matériaux, méthodes d'exécution, formes et iconographie. Les exemplaires précieux, travaillés en or et argent dans des ateliers du premier ordre représentent une très petite partie. L'énorme quantité d'encolpions furent exécutés en matière de peu de valeur — bronze, cuivre, plomb, fer — dans des ateliers secondaires, dans lesquels on avait pour but une production en série, destinée à l'utilisation en masse. On produisait aussi des croix en argile, os, pierre, bois. L'unification des encolpions en types permet le tracement des ateliers dans lesquels on a fait des encolpions selon une manière artistique unique, on a traité selon une même façon le matériau; le style et l'iconographie sont aussi les mêmes. Les différents exemplaires avec des effigies en gravure sont tellement pareils que dans leur fabrication on peut découvrir la main d'un seul maître. Chez d'autres, avec des figures en relief, on peut supposer qu'on les a exécutés dans une même forme. Ces observations visuelles se soulignent par l'analyse microspectrale qualitative et demi-quantitative de laser (tableau I). De pareilles croix en forme et iconographie ont souvent une pareille composition chimique (fig. 1, 2, 3, 4). La plus grande partie d'exemplaires avaient été produits d'un alliage de cuivrè, étain, zinc, plomb, aluminium. Prédominent les bronzes car les éléments généraux en eux sont le cuivre et l'étain, d'autres se rapportent vers l'ainsi dits bronzes d'aluminium ou de plomb.

La principale méthode technologique lors de la fabrication des croix est le moulage qui s'exécutait en formes d'argile, de pierre et de bronze. On a utilisé pour chaque côté une forme à part (de deux côtés) — pour le côté externe et pour l'interne creusé.

Chez plusieurs exemplaires on voit bien un travail supplémentaire avec un tranchant autour les effigies fondues en relief. Chez d'autres les figures sont creusées, obtenues au cours du moulage le plus probablement à l'aide des modèles en cire. La grande quantité de petites croix avec défauts par dessus — mauvais moulage, anneau non percé, de fausses membranes de métal, témoignent qu'on les avait fabriquées dans des ateliers locaux — à Pliska, Preslav, Drăstăr, Veliko Tărnovo et d'autres. Certaines d'elles (surtout des croix en plomb, fig. 12) représentent des moulages secondaires des exemples orientaux.

Une autre méthode appliquée plus rarement est le forgement. A l'aide d'une gravure après le moulage on a exécuté les images du Christ et de la Vierge, de différents saints etc. chez l'ainsi dites „croix sxriennes“. L'estampage avait été une technique rare et on l'utilisait pour les exemplaires byzantins anciens. Certaines croix ont une décoration en incrustation, d'autres avec nielle, filigrane, on rencontre des argentées, des dorées par amalgame mercuriel. Celles-ci de pierre et d'os, on les a exécutées par découpage et doucissage ou bien par enlèvement du fond afin d'obtenir des effigies en relief.

Parmi les centres artistiques Constantinople avait tenu la première place, suivie par les régions orientales — Syrie, Palestine, Asie Mineure, Egypte. L'énorme quantité d'encolpions de Grèce, Bulgarie, Yougoslavie et Roumanie contemporaines témoigne qu'elles n'avaient pas été apportées seulement par des pélegrins, mais qu'on les avait fabriquées aussi dans des ateliers locaux dont le rendement fut le plus grand au Xe — la première moitié du XIe s.

Приемствеността на култовото място в градовете, крепостите и селищата от XII—XIV век в днешните български земи

ВЕСЕЛА ПИСАРОВА

Археологическите проучвания на средновековните градове и крепости от периода XII—XIV в., извършвани у нас, установяват в повечето случаи топографската им приемственост с по-ранни епохи, дори и при значителни по продължителност хронологически и културни прекъсвания на живота на даденото място. Такава ситуация е установена в София, Пловдив, Варна, Несебър, Силистра, Велико Търново, Видин, Стара Загора, Шумен, крепостта над Килифаревския манастир, крепостта при с. Градница, Габровско, крепостта „Боженишки Урвич“ и много други места[1]. Когато липсва хронологическо прекъсване между различните епохи, животът в такива места често се е развивал в една и съща рамка, формирана от укрепителната система още в началото на възникването им или малко по-късно[2]. Такъв много характерен пример е Сердика — Средец — София, където крепостната стена от II до края на XIV в. определя цялостния облик на града[3]. Понякога тази рамка търпи промени — свива се или се разширява в зависимост от значението и ролята, която играе даденият град или крепост в обществения, икономическия и духовния живот на държавата или в нейната отбранителна система през определен исторически период[4].

Известно е, че в такива наследени градски центрове и крепости, в редица случаи се наблюдава приемственост на култовото място, особено когато се запазва вярата и църковната организация. Досега в нашата научна литература това явление не е подлагано на специално изследване. В публикациите на отделните паметници са упоменати случаите на приемственост, но понякога това не е направено. Повече внимание е отделено на езическите храмове в Плиска и Преслав, превърнати в църкви или на наследяването на раннохристиянски храмове от средновековни църкви в някои центрове[5].

Разположението на култовите постройки за всяка епоха е свързано с изразяване на идеите на съответната религия, която е практикувана, поради което за тях се търси най-удобното в топографско, ситуационно и социално отношение място в градската среда. Доста сложна и разнообразна е картината, когато наследяващата религия и култура са коренно различни от предшестващата и самото явление е свързано с идеологически и политически причини — коренна промяна на идейно-политическата система и подчертаване на нейното превъзходство над старата. Тъй като цел на настоящата статия е да се разгледа приемствеността на християнското култово място през XII—XIV в., няма да се спираме специално на случаите, засягащи промяна на култа през предшестващите и следващата епохи (наследяването на местата на езическите храмове от раннохристиянски[6], наследяването на раннохристиянските храмове от езически прабългарски капища[7], наследяването на последните от българските християнски храмове през IX в.[8], наследяването или обръщането на българските църкви в мюсюлмански джамии през османския период[9]).

През средните векове разположението на християнския храм е свързано с характера на местността. С оглед на идейната му същност се търси най-изявеното, добре обозримо място. Такива примери са църквата „Св. София“ в София, патриаршеската църква във Велико Търново, базиликата в Ловеч и др.[10] Ориентацията е в зависимост от изгрева на слънцето в деня на храмовия празник, когато се залагат основните камъни на градежа[11]. В градовете, това най-удобно в топографско отношение място, отговаря и на градоустройствените принципи на епохата[12]. Разположението на храма е свързано с площадите, главните и второстепенните градски комуникационни артерии, в зависимост от етапа на който е построен той спрямо времето на възникването и развитието на града. В старите градове, с непрекъснат живот, където християнските църкви са ново явление, те са вмествани в подходяща среда или се е налагало разрушаване на стари сгради и разчистване на развалини, за да се създаде такава[13]. Това е доста характерно за София, Несебър и други градове от ранновизантийската епоха и от Първото българско царство в периода на християнизирането — например столицата Плиска. Когато времето на възникването на града е паралелно с разпространението на религията, то за култовите постройки, в повечето случаи, предварително са подбрани най-подходящите места и около тях са създадени значителни свободни пространства — площади, към които са насочени улиците. Такъв пример е Преслав[14]. Така храмовете изпълняват максимално добре обществените си функции. Същевременно ситуирането е съобразено със социалните функции на храма и в съответствие с това той се разполага в определен район на града: общоградският, съборният храм — в централната част, наред с други обществени сгради, включително и тези, свързани с управлението (например Червен); второстепенният, енорийският — в кварталите (например Велико Търново, София, Калиакра); гробищният — в некропола (например Червен); манастирският — в покрайнините или по-далеч в околностите, в по-затворена и интимна среда (например Велико Търново)[15]. Църковната сграда се проявява като градоформиращ компонент.

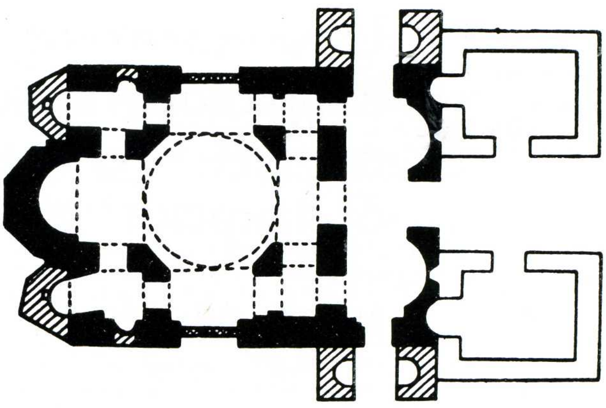
1

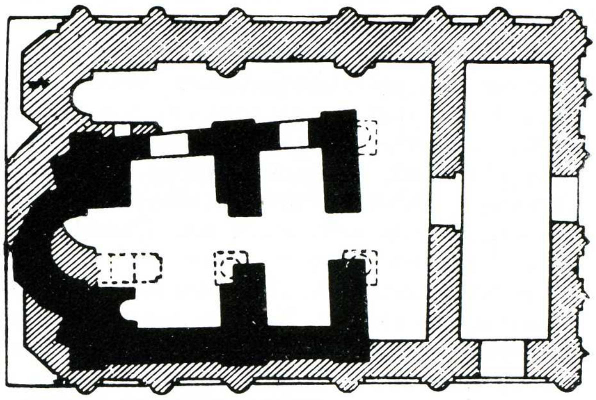
2

● *Обр. 1. Велики Преслав — църквата в Патлейна. Fig. 1. Veliki Preslav — l'église en Pathleina*
● *Обр. 2. Велики Преслав — църкви № 1 и 2 в Бял бряг. Fig. 2. Veliki Preslav — églises No 1 et 2 en Bial Briag*

В периода след християнизацията в България става обичайно да се наследяват и използват добре запазени древни храмове, които след незначителни преустройства и поправки продължават да изпълняват своите функции (например църквите „Св. София" и „Св. Георги" в София и Старата митрополия „Св. София" в Несебър)[16]. Доста често върху развалините на стари църкви се строят нови, които повтарят плановете и имат сходно с древния храм обемно-пространствено решение. Такива примери има от различно време, като през XIII—XIV в. се използват църкви от времето на ранното християнство, Първото българско царство, византийското владичество или от същия период, разрушени при войни и бедствия: „Св. Никола" в Мелник, „Св. Богородица Елеуса" и Новата митрополия „Св. Стефан" в Несебър, базиликата в Ловеч, базиликите в Шумен, църкви в Преслав (обр. 1), базиликата в крепостта над Килифаревския манастир и много други случаи[17]. Някои от тези храмове имат почти непрекъснат живот в продължение на няколко епохи. Това води до запазване на архаични архитектурни типове или решения на отделни конструкции и форми. Много характерно е запазването и развитието на базиликата. Архитекти и строители се възползват от умението и майсторството на своите предшественици, изучавайки по старините старите строителни прийоми, плановете, обемите, композиционните решения. Те ги включват като традиция в своето архитектурно творчество, претворявайки и осмисляйки ги с оглед на съвременните им идеи и стил.

В други случаи върху развалините се строят нови типове сгради с характерните за епохата архитектурни форми. Такива примери има от: Преслав — църквите при чупката на източната крепостна стена на вътрешния град, църкви № 1 и 2 в Бял бряг (обр. 2), Велико Търново — патриаршеската църква (обр. 3), с. Черна могила, Хасковско — църквите в м. „Калето" и в м. „Пресветата", построени върху ранновизантийски базилики, с. Черковна, Търговищко — върху развалините на базиликата от V в. е построена църква от XIII—XIV в., Карасура при с. Рупките, Чирпанско — върху развалините на ранновизантийската базилика е църквата от Първото българско царство, Севлиево — върху развалините на ранновизантийската църква от V—VI в. под крепостта през Средновековието е построена нова църква, Дебелт — край древния град върху развалините на ранновизантийската базилика от VI—VII в. е построена кръстокуполна църква от Първото българско царство[18]. В някои случаи развалините се използват като стабилен фундамент (патриаршеската църква във Велико Търново (обр. 3), двете църкви при Чупката в Преслав, двете църкви от външното укрепление в аула на Омуртаг, църквите в Карасура, църквите в Шуменската крепост и др.)[19] или се запазват като укрепваща терена рамка около основите на новия храм (Шуменска крепост, с. Градница, Габровско, църква № 3 от подградието на Аневско кале и др.)[20], или са скрити под неговата подова конструкция като свещени („Св. София“ в София, църкви № 1—4 в Шуменската крепост и др.)[21]. Това тяхно запазване при подравняването на терена, без да се унищожават, е свързано не само с функционалното им използване като фундамент, но и със светостта на мястото, тъй като всеки храм, преди да започне да функционира, се освещава със специален ритуал[22]. Свещеният му характер често е свързан и със съхраняването на мощи на светци, поставени под пода в гробна камера или в специално помещение вътре и до храма[23]. При с. Воден, Ямболско, съществува голям духовен комплекс, който се развива над мартирий от IV в., оформен в естествена пещера. Първоначално над него се издига малък параклис, впоследствие през VI в. — голяма петкорабна базилика, развива се манастир. Той е възстановен през X—XI в., съществува и в началото на XIII в.[24]

Запазването, увеличаването или намаляването на размерите на новопостроения храм върху развалините на стария може да се дължи на различни причини: чисто архитектурни — промяна на типа сграда, социални и функционални — промяна на ролята на храма в териториалната църковна организация или промяна на функциите на самата селищна единица, икономически — възможности за финансиране на големи и монументални храмове.

● *Обр. 3. Велико Търново — патриаршеската църква.*
Fig. 3. Veliko Tărnovo — l'église patriarcale

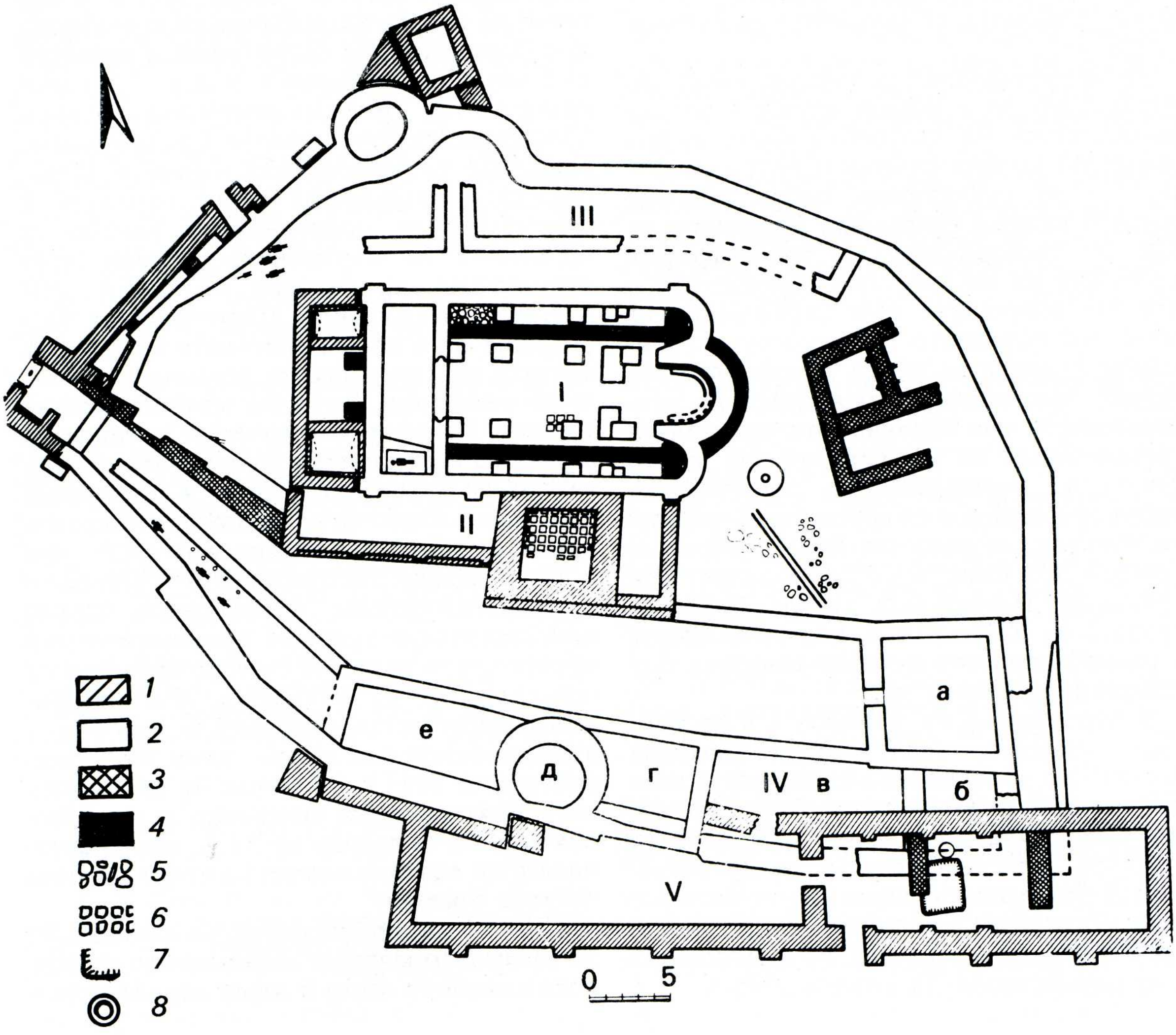

3

При възстановените църкви и в някои случаи при изградените върху развалините на старите се наблюдава запазване на ориентацията на храма (Патриаршеската църква във Велико Търново (обр. 3), базиликата в Килифаревския манастир, базиликите в Шумен, „Св. Никола“ в Мелник, църква № 4 в Селище — Преслав и др.)[25], а в други — промяната ѝ (шуменските базилики, църкви № 9—9 а в Червен и др.)[26]. В първия случай това означава запазване традицията на храмовия празник, понякога с добавяне и на втори патрон, а във втория — неговата смяна поради различни конкретни обстоятелства — най-често изгубена традиция поради продължителен хиатус, приемане на нов патрон, поради промяна на функциите и значението на храма. Когато при археологически разкопки се откриват само основите на църквите, невинаги можем да сме сигурни, че запазената ориентация на апсидите е указание за запазване на храмовия празник. Известни са паметници, при които изградената върху старите основи църква не променя ориентацията на апсидите, но има отклонение на ориентирането на прозореца на средната апсида, което е сигурен показател за промяната на патрона на храма[27].

Археологическите проучвания сочат недвусмислено, че в редица случаи е налице приемственост на култовото място и при значителен хронологически и културен хиатус, без да съществуват добре запазени сгради и видими развалини. Причините за това са: съобразяване на топографските особености на местността с каноничните и идейните изисквания към ситуирането на храма, наследяването на сакрално-охранителните функции на храма в укрепителната система, запазване на традицията на култовото място чрез топонимията, преданията и установяване на развалините при подготовката на площадката за строителство. Такива примери има от крепостта Чиракман при Каварна, двореца във Велико Търново, църквата „Св. Спас“ в София, църквите при портата на Перникшката крепост (обр. 4), църквата от XIII—XIV в. над развалините на раннобългарския духовен комплекс под Мадарския конник и др.[28]

В този смисъл от значение е и сравнително запазената териториална църковна организация, възникнала в българските земи още по времето на ранното християнство, дори след смяната на етноса и държавната структура. При създаването на средновековната българска държава върху бившите византийски земи е разрушена териториалната църковна организация, но с налагането на християнството до голяма степен тя е

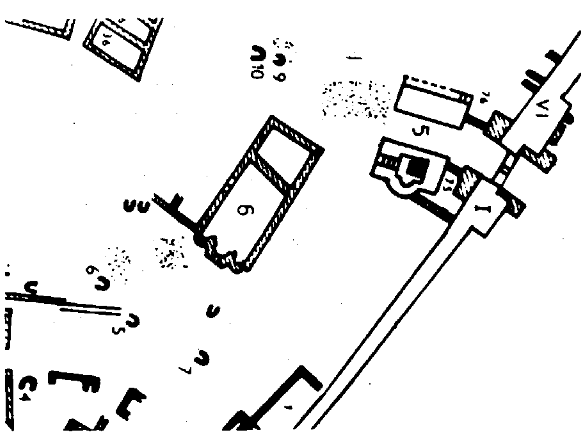

4

• *Обр. 4. Перникшка крепост — църквите при портата: ранновизантийската базилика № 1 и средновековните църкви № 5 и 6. Fig. 4. La forteresse de Pernik — les églises près de la porte: la basilique byzantine ancienne No 1 et les églises médiévales No 5 et 6*

възстановена в диоцеза на Българската архиепископия, при това с активното участие на Цариградската патриаршия. Едновременно се създават и нови духовни центрове. След завладяването на България от византийците през XI—XII в. част от епархиите на българската църква се прехвърлят към Цариградската патриаршия, а вероятно към нея са възстановени и други духовни центрове от ранновизантийския период. Същевременно през цялото Средновековие диоцезите на Българската църква и Цариградската патриаршия са се изменяли в зависимост от политическите условия и промяната на държавните граници, чрез преминаване на епархии от едната към другата[29]. Възможно е Цариградската патриаршия да е пазела списъците не само на местата на епископските храмове и по-големи манастири, но и на по-незначителни такива. Има археологически устоновени случаи на възстановени храмове при включването на българските земи в империята (с. Воден, Ямболско, крепостта Маркели при Карнобат, м. „Църковен рид“ при с. Нова махала, Пазарджишко)[30]. Невинаги при продължително използваните църкви има достатъчно запазени археологически и архитектурни факти за сигурно датиране на преустройства от XI—XII в. Има исторически свидетелства, например за Несебър — възстановяване на града след земетресението през 1063 г., издигане на автокефалната Месемврийска епископия в митрополия през 70-те години на XI в., които предполагат и възстановяване на стари храмове по това време[31].

Друга своеобразна форма на наследяване на свещеното място е възникването на некропол около, а често и върху терена, и развалините на разрушената църква. Такива случаи са известни от доста места: в Несебър — ранновизантийската църква, разположена северно при крепостната стена и портата, където възниква некропол през XI—XII в., а през XIII в. малка църква[32]; в Плиска — върху развалините на дворцовата църква възниква некропол през XI в.[33]; в Преслав — върху терена на църквата при чупката на източната крепостна стена на вътрешния град, а също на църквата при южната порта, която е разрушена през XI в., възникват некрополи, които се разширяват през XII—XIII в.[34]; в Констанция (дн. Симеоновград) — върху развалините на ранновизантийска базилика възниква некропол през XI в.[35]; в Карасура — около църквата от Първата българска държава, построена върху развалините на ранновизантийската базилика, възниква некропол, който има два хоризонта, вторият датира от XI—XIII в. след разрушаване на църквата [36]; в с. Барутин, Смолянско — върху терена на базилика от края на V—VII в. се развива некропол през XI—XIII в.[37]; в Перник — около църкви № 2, 4, 5 в крепостта „Кракра" и църквата извън крепостната стена през XIII—XIV в. съществуват некрополи, дори един гроб е разположен върху зидовете на църква № 4[38]; в крепостта „Боженишки Урвич" — след разрушаване на еднокорабната църква в края на XIV в. около и в нея се формира некропол от края на XIV—XV в., вероятно тогава в наоса на старата църква е построен малък параклис[39].

Повечето от изброените в статията примери сочат, че наследеното култово място става един от факторите на градообразуването през епохата на феодализма и поспециално през XIII—XIV в. Показателно в това отношение е възникването и развитието на главния духовен център във Велико Търново, новата столица на възстановената държава. Оформянето на патриаршеския комплекс и свързаните с него квартали са в непосредствена зависимост от съществуващата вече църква, построена върху основите на ранновизантийска базилика. Традиционни ситуации в оформянето на средновековния Несебър създават Старата митрополия „Св. София", построена на античната агора, вероятно на мястото на храма на Аполон и оформяща през цялото Средновековие, и до днес, центъра на града; църквата „Св. Богородица Елеуса", около която се създава манастир и др.[40] В София църквата „Св. София" е построена върху развалините на по-ранните християнски храмове, в центъра на Сердикийския некропол през VI в. и остава негов акцент през цялото Средновековие[41].

Топографската приемственост на култовото място издава несъмнения професионализъм на архитектите и строителите от предшестващите епохи, намерили най-добрите решения при ситуирането на храмовете, потвърдени в новата историческа обстановка от църковните архитекти и строители на XIII—XIV в.

Въпросът за наследяването на култовото място през XIII—XIV в. се оказва съществен в изясняването на проблема за традициите в средновековната българска архитектура и средновековното българско градоустройство[42].

---

[1] М. Харбова. Укрепеният български средновековен град XIII—XIV в. С., 1979, с. 21, 24, 26, 48, 49, 51, 66, табл. 1. — Сб. Български средновековни градове и крепости. Съставители: А. Кузев, В. Гюзелев. Т. 1. С., 1981; Н. Ангелов. Културни пластове преди изграждането на двореца. — Сб. Царевград Търнов. Т. 1. С., 1973, с. 259 сл. — Сб. Перник. Т. 1. С., 1981; Т. 2, 1983; М. Станчева. Археологическото наследство на София. Формиране, състояние, проблеми. — Сб. Сердика. Т. 2. С., 1989, 6—36; В. Василев, Д. Топтанов. Разкопки на крепостта „Боженишки Урвич". — 21 национална археологическа конференция, Смолян, 1976, 80—81; Я. Николова. Разкопки на Килифаревския манастир (1974—1975). — Археология, 1978, 1, 21—35; А. Милчев. Средновековни български крепости — феодални замъци в северните склонове на Централна Стара планина през XII—XIV в. — В: Средновековният замък в българските земи XII—XIV в. Сопот, 1987, с. 87.

[2] М. Харбова. Цит. съч., 60—61.

[3] М. Станчева. Цит. съч., 6—36.

[4] М. Харбова. Цит. съч., с. 61, фиг. 21.

[5] Н. Чанева-Дечевска. Църковната архитектура на Първата българска държава. С., 1984, 11—16; М. Станчева. Усвояване на античното наследство от средновековния Средец. — ИБИД, 1974, с. 217 сл.

[6] М. Станчева, Ю. Фърков. Новооткрит езически храм в Сердика. — ИБИД, 30, 1977, 249—277; В. Велков. Несебър. Серия „Паметници на световната култура". София Прес 1989; В. Нешева. Духовният живот в Мелник през XIII—XIV в. — В: Втори международен конгрес по българистика. С., 1986. Доклади. Т. 6. С., 1987, 501—510.

[7] И. Велков. Мадара. Водач за старините, с. 25; Т. Балабанов. Разкопки в м. Даулташ — Мадара. — Археологически открития и разкопки през 1983. Смолян 1984, с. 111; Същият. Разкопки на обект „Кирика" до с. Калугерица, община Каспичан. — Археологически разкопки и открития през 1989, Кюстендил 1990, 114—116.

[8] С. Михайлов. Дворцовата църква в Плиска. — ИАИ, 20, 1955, с. 225; В. Иванова-Мавродинова. Преслав. Водач за старините и музея. С., 1963, с. 37.

[9] Г. Тахов. От Средец до София. С., 1987, 101—107.

[10] С. Бояджиев. Софийската църква „Св. София". — Сб. Изследвания в чест на Д. Дечев. С., 1958, с. 611 сл.; Н. Ангелов. Патриаршеският комплекс на Царевец през XII—XIV в. — Сб. Царевград Търнов. Т. 3. С., 1980, с. 19; А. Попов. Природна среда, градоустройство и обемно-планировъчна структура на средновековния град на хълма Царевец — XIV в. — ГМСБ, 6, 1981, 61—69; Й. Чангова. Базиликата в Ловешката крепост. — Археология, 1968, 2, с. 36.

[11] А. А. Рапорт. Ориентация древнерусских церквей. — КСИА, 1974, № 138; Н. Овчаров, П. Вълев.

Бележки за крепостта „Урвич“ край Кокаляне. — Интердисциплинарни изследвания. 10, 1983, 7—21; М. Аспарухов, П. Вълев. Проучвания на църквата „Св. Петър и Павел“ в Никопол. — Интердисциплинарни изследвания, 10, 1983, 21—37.

[12] М. Харбова. Цит. съч., с. 13 сл.

[13] М. Станчева, Ю. Фърков. Цит. съч., 249—277.

[14] С. Бонев. Към въпроса за градоустройството на вътрешния град в Преслав през X в. — В: Втори международен конгрес по българстика. С., 1986. Доклади. Т. 6. С., 1987, 341—346.

[15] М. Харбова. Цит. съч.; А. Попов. Цит. съч., с. 61—69; В. Димова. Градоустройство и архитектура на цитаделата на Червен през XIII—XIV в. — Сб. Червен. Т. 1. С., 1985, 33—131; Д. Ангелов. Средновековният български град като църковен център. — Сб. Средновековният български град. С., 1980, 67—77.

[16] С. Бояджиев. Цит. съч., с. 611 сл.; М. Цончева. Църквата „Св. Георги“ в София. С., 1979, с. 9 сл.; В. Велков. Цит. съч.

[17] В. Нешева. Цит. съч., 501—510; В. Велков. Цит. съч.; Т. Теофилов. Конструктивно единство в началното изграждане на черквата „Св. Стефан“ в Несебър. — МПК, 1982, 5—6, 50—53, бел. 5; Й. Чангова. Цит. съч., с. 41; В. Антонова. Новооткрити църкви в Шуменската крепост. — ИНМШ, 1972, 5, 3—29; С. Бояджиев. Църква № 4 в Селище в Преслав. — МПК, 1963, 1, 10—15; Същият. Църквата в Патлейна в светлината на нови данни. — Археология, 1960, 4, с. 23 сл.; Я. Николова. Цит. съч., 21—35.

[18] В. Иванова. Двете църкви при чупката на източната крепостна стена на вътрешния град в Преслав. — ИАИ, XX, 1955, 403—486; Същата. Две църкви от Бял бряг в Преслав. — РП, 3, 1948, с. 149; С. Станчев. Три новоразкрити църкви в Преслав. — РП, 3, 1948; Н. Ангелов. Цит. съч., с. 10 сл., обр. 4, прилож. 7, 8; Д. Аладжов, Д. Балабян. Сондажни разкопки в м. Градището край с. Черна могила, Хасковски окръг. — Археологически открития и разкопки през 1986, Разград 1987, 241—242; А. Конаклиев. Археологически разкопки на останки от църква и базилика край с. Черковна, Търговищко. — Археологически открития и разкопки през 1989. Кюстендил 1990, 158—159; Д. Николов, Д. Янков, М. Вендел, В. Бьотгер. Разкопки на Карасура при с. Рупките, Старозагорски окръг. — Археологически открития и разкопки през 1985 г. Велико Търново 1986 г., с. 168; К. Койчева, С. Симеонов. Разкопки край град Севлиево. — Археологически открития и разкопки през 1980, Велико Търново 1981, 123—124; С. Дамянов, П. Балабанов. Спасителни разкопки в м. „Костадин чешма“ край с. Дебелт, Бургаски окръг. — Археологически открития и разкопки през 1984, Сливен 1985, 218—219.

[19] Н. Ангелов. Цит. съч., с. 10 сл.; В. Иванова. Двете църкви при..., 403—486; В. Антонова. Две раннохристиянски църкви във външното укрепление на аула на Омуртаг при Цар Крум, Шуменско. — Археология, 1968, 4, 52—67; Д. Николов, Д. Янков, М. Вендел, В. Бьотгер. Цит. съч., с. 168; В. Антонова. Новооткрити..., 3—29; Същата. Шуменската крепост — твърдина през вековете. С., 1981, с. 37.

[20] В. Антонова. Новооткрити..., 3—39; А. Милчев. Цит. съч.; И. Джамбов. Разкопки на „Аневско“ кале край Сопот. — Археологически открития и разкопки през 1985, В. Търново 1986, с. 170.

[21] С. Бояджиев. Софийската..., с. 611 сл.; В. Антонова. Новооткрити..., 3—39.

[22] За свещени се смятат и старите стенописи. Има примери за погребването им в близост до църквата или в самата нея.

[23] Т. Смядовски. Опит за семантично-богослужебен анализ на базиликата на Делидушка в Преслав. — Археология, 1981, 3, с. 22, 24, бел. 5, 43.

[24] Н. Танчева, И. Крайчев. Археологически проучвания в м. Разкопки при с. Воден, Ямболско. — Археологически открития и разкопки през 1986 г., Разград 1987, 248—249.

[25] Н. Ангелов. Цит. съч., прил. 1; Я. Николова. Цит. съч., 21—35; В. Антонова. Новооткрити..., 3—39; Същата. Шуменската..., с. 37; В. Нешева. Цит. съч., 501—510; С. Бояджиев. Църквата № 4..., 10—15.

[26] В. Антонова. Новооткрити..., В. Димова. Цит. съч., обр. 1.

[27] Досега у нас не са правени достатъчно проучвания в това отношение. Вж.: бел. 11; А. А. Демаков, И. Л. Чумак. К вопросу об исторической интерпретации верхнекубанской группы храмов X века. — Методика исследования и интерпретация археологических материалов Северного Кавказа. Орджоникидзе, 1988, 92—101.

[28] М. Мирчев, Г. Тончева, Д. Димитров. Бизоне — Карвуна. — ИВАД, 13, 1962, 21—109, план 1; С. Георгиева, Я. Николова, Н. Ангелов. Архитектурата на двореца. — Сб. Царевград Търнов. Т. 1. С., 1973, пл. 1; М. Станчева, Ю. Фърков. Цит. съч., 249—277; Й. Чангова. Градоустройство и архитектура. — Сб. Перник. Т. 2. С., 1983, 68—80, обр. 1; И. Велков. Разкопки в Мадара. Разкопки и проучвания. I. С., 1934, с. 102.

[29] Т. Събев. Самостойна народностна църква в Средновековна България. Синодално издателство, 1987, 254—259, 279—282, 328—330.

[30] Н. Танчева, И. Крайчев. Цит. съч., с. 248—249; Ж. Аладжов, Ц. Дражева, Д. Момчилов. Крепостта „Маркели“ край Карнобат. — Археологически открития и разкопки през 1988, Кърджали 1989, с. 128; К. Меламед, С. Кънев, А. Меламед. Църква в м. Църковен рид край с. Нова махала, Пазарджишки окръг. — Археологически открития и разкопки през 1986, Разград 1987, 235—236.

[31] В. Гюзелев. Несебър. — Български средновековни градове и крепости. Т. 1. Варна, 1981, 333—336.

[32] Л. Огненова-Маринова, М. Рехо, П. Илиев, Ж. Чимбулева, Д. Кожухаров, А. Тотешев. Разкопки и проучвания в Несебър. — Археологически открития и разкопки през 1985, В. Търново 1986, Археологически открития и разкопки през 1986, Разград 1987.

[33] С. Михайлов. Цит. съч., с. 225 сл.

[34] В. Иванова. Двете църкви при чупката..., 403—486; С. Бонев. Разкопки в югоизточния район на вътрешния град на Преслав. — Археологически открития и разкопки през 1987, Благоевград 1988, с. 144.

[35] К. Капелкова. Проучвания в крепостта Констанция при Симеоновград, Хасковски окръг. — Археологически открития и разкопки през 1985, В. Търново 1986, с. 147.

[36] Д. Николов, Д. Янков, М. Вендел, Б. Бьотгер. Цит. съч., с. 168.

[37] Н. Дамянов. Ранновизантийската базилика при с. Барутин, Смолянски окръг. — Археологически открития и разкопки през 1986, Разград 1987, с. 239.

[38] Й. Чангова. Некрополът. — Сб. Перник. Т. 2. С., 1983, 173—179.

[39] В. Василев, Д. Топтанов. Цит. съч., 80—81.

[40] В. Велков. Цит. съч.

[41] Б. Филов. Софийската църква „Св. София“. С., 1913, с. 88 сл.

[42] Настоящата статия не претендира за изчерпване на всички въпроси по тази тема. Посочени са характерни примери, въз основа на които са формулирани главните изводи. Статията е резултат на работата ни по дисертационна тема: „Църквата в композицията на българския средновековен град XIII—XIV в.“

La continuité du lieu de culte dans les villes, les forteresses et les localités au XIIe—XIVe s. dans les frontières de la Bulgarie contemporaine

V. PISSAROVA

(Résumé)

L'étude archéologique des villes et forteresses médiévales de la période XIIIe—XIVe s. chez nous donne toute une série d'exmples de succession des localités antiques et médiévales anciennes lors du temps désigné. Dans ces cas on observe souvent une succession du lieu de culte qui s'opère en différents degrés et variantes — topographique et directement. Lors de la succession topographique un rôle jouent l'espèce du terrain et les prédilections des artisans pour sa choix, basées à des principes idéologiques et urbains. Lors de la succession directe un rôle a la conservation du temple en bon état ou en ruines. Du degré de conservation dépend si le temple est seulement réparé ou réorganisé ou bien si sur ses bases on a construit un nouveau. Au cours de la reconstruction sont réservés de vieux types et formes architecturaux qui exercent une influence considérable à la construction au XIIIe—XIVe s. On construit de nouvelles églises selon le style architectural contemporain.

En certains cas le lieu de culte s'hérite après un considérable hiatus ce qui est la cause non pas seulement des particularités topographiques mais aussi à la tradition dans la toponymie et la culture intellectuelle ainsi qu'à la tradition lors de l'organisation territoriale de l'église chrétienne en Bulgarie.

Une succession particulière du lieu de culte représente l'apparition des nécropoles au-dessus et autour d'églises détruites bien longtemps, parfois on faisait aussi des tombes au-dessus des murailles.

La conservation du lieu de culte joue un rôle important dans l'urbanisme bulgare médiéval et représente une manifestation de la tradition antique et chrétienne ancienne de la culture moyenâgeuse bulgare.

Материали и съобщения

Култура Боян на юг от Дунав

ВОЛОДЯ ПОПОВ

Консолидирането на къснонеолитните култури в равнината на Долния Дунав и генезисът на ранноенеолитните такива от този район е проблем, чието правилно решаване дава отговор на въпросите за началото на енеолита в Северна България. Теренните обхождания и проведените проучвания сочат, че става дума за зона на динамични културни контакти между населението на Мунтения и Североизточна България. Тези явления са оставили ясни следи във водосборния басейн на река Русенски Лом.

В селищата при Борово[1], Копривец[2] и

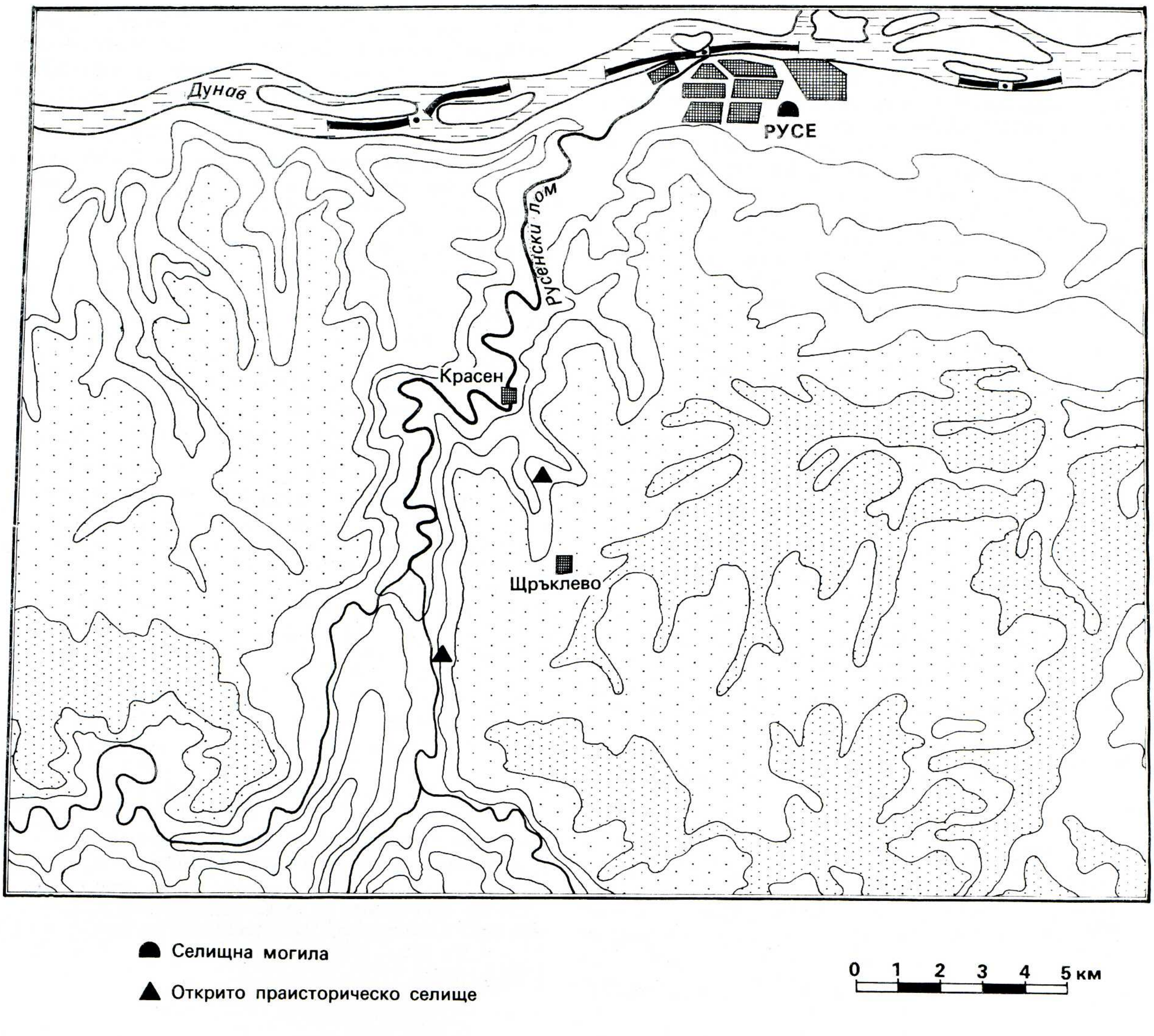
Дунав
РУСЕ
Русенски лом
Красен
Щръклево
● Селищна могила
▲ Открито праисторическо селище
0 1 2 3 4 5 км

1

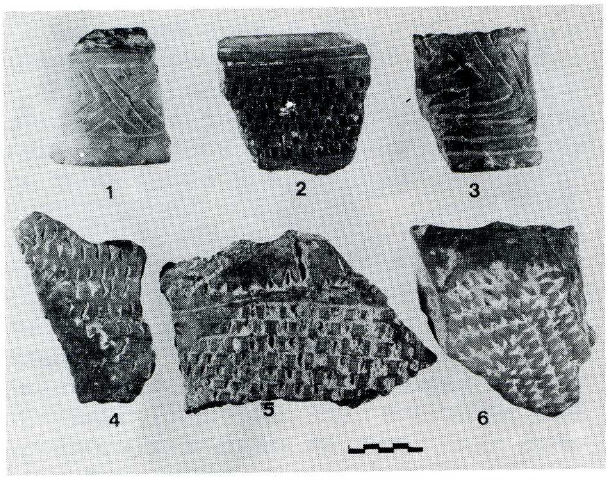

2

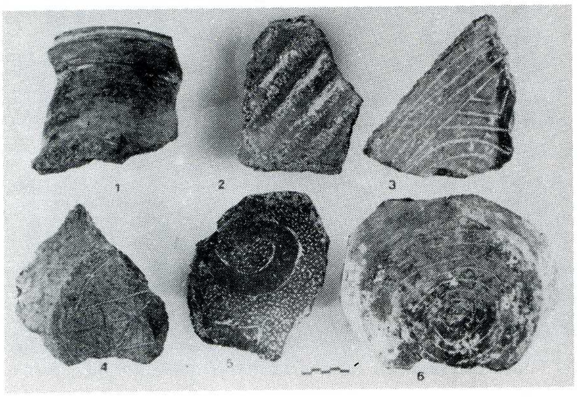

3

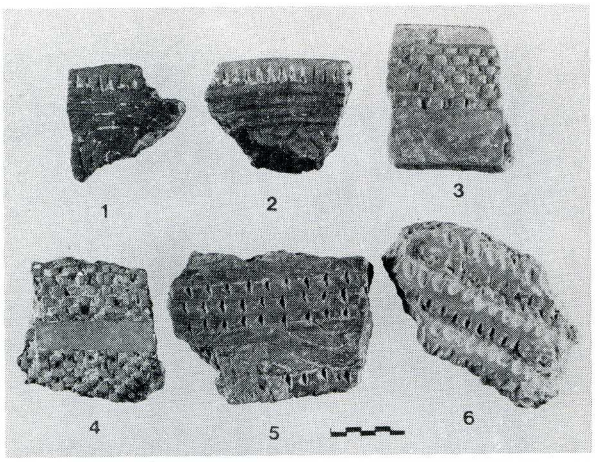

4

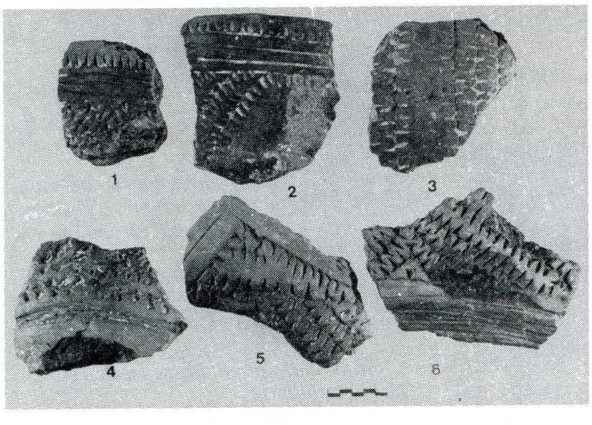

5

- *Обр. 1. Карта на района с разположението на праисторическите обекти. Fig. 1. Carte de la région avec la disposition des objets préhistoriques*
- *Обр. 2. 1—3, 5) керамика с врязан и изрязан орнамент — Красен; 4, 5) керамика с изрязан орнамент — вкопани обекти на Русенсксата селищна могила. Fig. 2. 1—3, 5) céramique en ornement gravé et incisé — Krassen; 4, 5) céramique en ornement incisé — objets enterrés du tell de Ruse*
- *Обр. 3. 1, 2) керамика с врязан и изрязан орнамент; 4) орнаментирано дъно — вкопани обекти на Русенската селищна могила; 3, 5, 6) орнаментирани дъна — Красен. Fig. 3. 1, 2) céramique en ornement gravé et incisé; 4)un fond ornementé des objets enterrés du tell de Ruse; 3, 4, 5) des fonds ornementés — Krassen*
- *Обр. 4. 1—5) керамика с изрязан и врязан орнамент — Красен; 6) керамика — Русенска селищна могила. Fig. 4. 1—5) céramique en ornement incisé et gravé — Krassen; 6) céramique — tell de Ruse*
- *Обр. 5. 1—6) керамика с врязан и изрязан орнамент — Красен. Fig. 5.1-6) céramique en ornement gravé et incisé — Krassen*

Червен[3] са констатирани материали на къснонеолитната култура Хотница I[4], които разширяват ареала на разпространението и в северна посока. Археологическите данни от Красен[5], Русе[6] и Щръклево[7] говорят за присъствието в същия район на първите фази от културата Боян[8]. Същевременно следи от култура Вадастра[9] са установени на платото „Магарицата" край гр. Борово. Присъствието на тези различни културни групи и степента на контактите помежду им хвърлят светлина върху въпросите за взаимоотношенията между културите Поляница[10] и Боян[11] и прецизират вътрешната им интерпретация.

Разпространението на култура Боян върху територията на Южна Мунтения е изследвано и публикувано[12]. Комплексното проучване на обекти с точна стратиграфия, като Овчарово[13] и Поляница[14], и археологически материали от други селища на Североизточна България позволиха на Х. Тодорова да определи културата на ранния и средния енеолит в този ареал като култура Поляница[15]. Досегашните проучвания в районите на Русе, Разград и Силистра не позволяваше да се изгради пълна картина тук през този период. В различни обобщителни публикации този проблем е засяган както от български[16], така и от чужди автори[17]. Предположенията, правени многократно от Е. Комша[18] за присъствие на ранните фази на култура Боян на юг от Дунав, намират потвърждение в находките от селищата при Русе[19], Красен[20], Щръклево[21], Исперих[22], Пепелина[23] и Стърмен[24], които са предмет на настоящата работа. Мястото на новите материали е определено на базата на стратиграфията от Русенската селищна могила[25] и на тази от Тънгиру в Румъния[26].

В близост до с. Красен, Русенско, река Русенски Лом образува голям меандър в местността „Царева лъка“. Там личат останки от праисторическо селище (обр. 1). Теренът се обработва интензивно, което дава възможност периодчно да се събира материал от голяма площ. Налице са каменни, костни и кремъчни оръдия на труда, фрагменти от керамични съдове и следи от опожарени съоръжения.

Един от критериите при изследването и определянето на обекта е керамиката. В случая тя ни дава възможност за широки сравнения със сродни румънски[27] и български материали[28].

Най-многобройни са фрагментите от съдове с груба повърхност, ръждивокафяв цвят, полусферична форма и равни дъна. Използвана е предимно барботинна техника при оформянето на повърхността им. Опоснителят е изцяло ограничен, от плява и слама. Изпичането е слабо.

Друга група фрагменти се отличава с богата врязана и изрязана орнаментация, покриваща цялата повърхност на съдовете. Отделни композиции са обвързани по място, към устието, прелома или дъното на съда (обр. 2:2, 4:3, 10:8; 10, 12). Преобладават меандрови и спирални мотиви, организирани в метопи, като всеки метоп представлява отделна декоративна единица (обр. 4:1; 5:6; 6:2, 3; 11:4). По протежение на врязаните линии на меандрите от едната или от двете страни са изрязани триъгълни вдлъбвания (обр. 2:6; 5:1 — 6). В единични случаи мотивите се наминрат върху дъната (обр. 3:5, 6) и по вътрешната страна на някои устия (обр. 10:11). Среща се шахматен орнамент и набодена лента (обр. 4:3, 4; 10:8, 10). Технологията на орнаментирането говори за работа с остър предмет върху предварително шликованата повърхност на съда (обр. 7:5). Широко е използвана и инкрустацията с бяла материя (обр. 6:1, 2, 6).

Третата група оформя фината керамика, става дума за тънкостенни съдове с минерални опоснители, сиво-черна повърхност и канелюри, разположени кòсо или хоризонтално (обр. 6:4, 5; 8:1, 2, 4). Водещо място имат цилиндрично-коничните форми с паралелни хоризонтални канелюри върху цилиндричната част и насечки по устието (обр. 6:5; 11:10). Често пъти втора редица от насечки минава по най-широката част на съда (обр. 11:10). В един случай са констатирани дълбоки набождания, рамкиращи правоъгълни полета, изпълнени с вертикални и хоризонтални канелюри (обр. 8:4; 11:11)[29].

Пластиката е представена от една фрагментирана глава на глинена антропоморфна

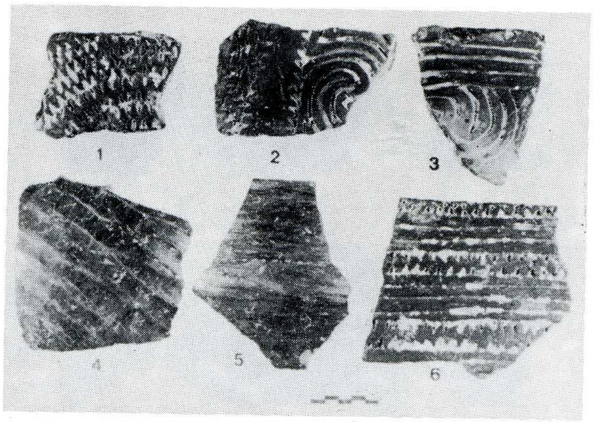

6

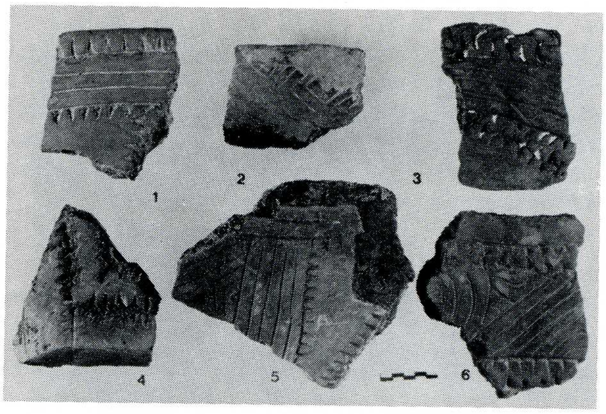

7

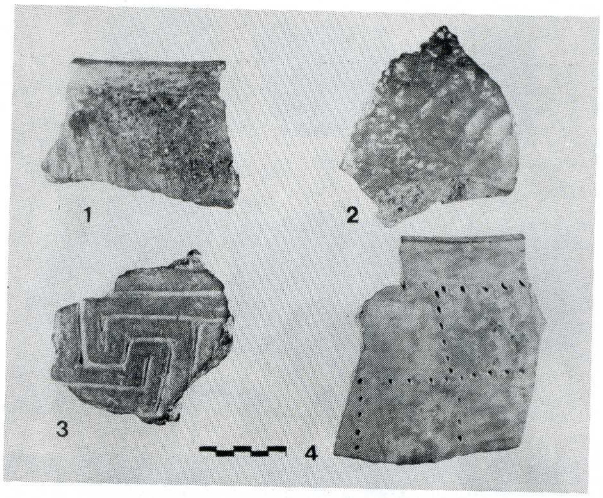

8

● *Обр. 6. 1—3, 6) керамика с врязан и изрязан орнамент; 4, 5) фина керамика с канелюра — Красен. Fig. 6. 1—3, 6) céramique en ornement gravé et incisé; 4, 5) céramique fine avec cannelure — Krassen*

● *Обр. 7. 1) керамика — Русенска селищна могила; 2—6) керамика с врязан и изрязан орнамент — Красен. Fig. 7. 1)céramique — tell de Ruse; 2—6) céramique en ornement gravé et incisé — Krassen*

● *Обр. 8. 1, 2, 4) фина керамика с канелюра; 3) керамика с врязан орнамент — Красен. Fig. 8. 1, 2, 4) céramique fine avec cannelure; 3) céramique en ornement gravé — Krassen*

● *Обр. 9. Съдове, фаза Видра — Щръклево. Fig. 9. Récipients, phase Vidra-Chtrăklevo* фугура, изработена от пречистена глина със сиво-черен цвят (обр. 11:7, 8, 9).

Разглежданите материали сочат, че селището има две фази. Болинтиниану на култура Боян[30] и фаза Джулещи (става дума за етапи Гряка и Алдени) на същата култура[31].

Като изхождаме от стратиграфската позиция на проучения керамичен материал от вкопаните обекти на Русенската селищна могила, където орнаменти тип Болинтиниану (обр. 2:6) се откриха заедно с фрагменти, носещи украса, характерна за фаза Джулещи (обр. 4:6, 3:2), допускаме синхронното използване на двата вида орнамент през разглежданите фази на култура Боян в зоните на юг от Дунав.

Вторият обект е при с. Щръклево (обр. 1)[32]. Той е разположен в голям скален навес на 50 м от Русенски Лом. На терена личи иманярски изкоп, който на дълбочина 1 м е достигнал до скалната основа. В профила се очертават диструкции на опожарена постройка, дебели 0,70 м, както и запазени основа и замазка на пещ. Ситуацията предполага наличието на еднослоен обект. При опожаряването му част от инвентара е деформирана от високата температура. Можеха да бъдат възстановени три цели съда (обр. 9; 12:4, 6). Керамичният материал се отнася към три технологични категории.

Първата категория обединява фрагменти от груби съдове с полусферична форма, украсена предимно чрез напръскана барботина и грубо заглаждане. Вътрешната им повърхност е добре излъскана. Някои от фрагментите имат хоризонтална редица от нокътни вдлъбвания под полирано устие (обр. 12:2; 13:3). За опоснител са използвани минерални примеси, предимно натрошени керамични парчета.

Към втората керамична категория отнасяме фрагменти и реставрирани съдове с врязан и изрязан орнамент. Формите са цилиндрични със заоблени дъна върху високи конусовидни столчета (обр. 12:4, 6, 9; 13:2). От технологическа гледна точка, крачетата са били моделирани отделно и след това прилепвани за тялото на съда. Украсата съчетава стълбички, есовидни куки, триъгълници, ромбове, меандрови и шахматни мотиви, инкрустирани с бяла материя (обр. 9; 12). Под устието на някои съдове има паралелни релефни пъпки (обр. 9:3; 12:6). Керамиката е изпичана до сиво-черен цвят.

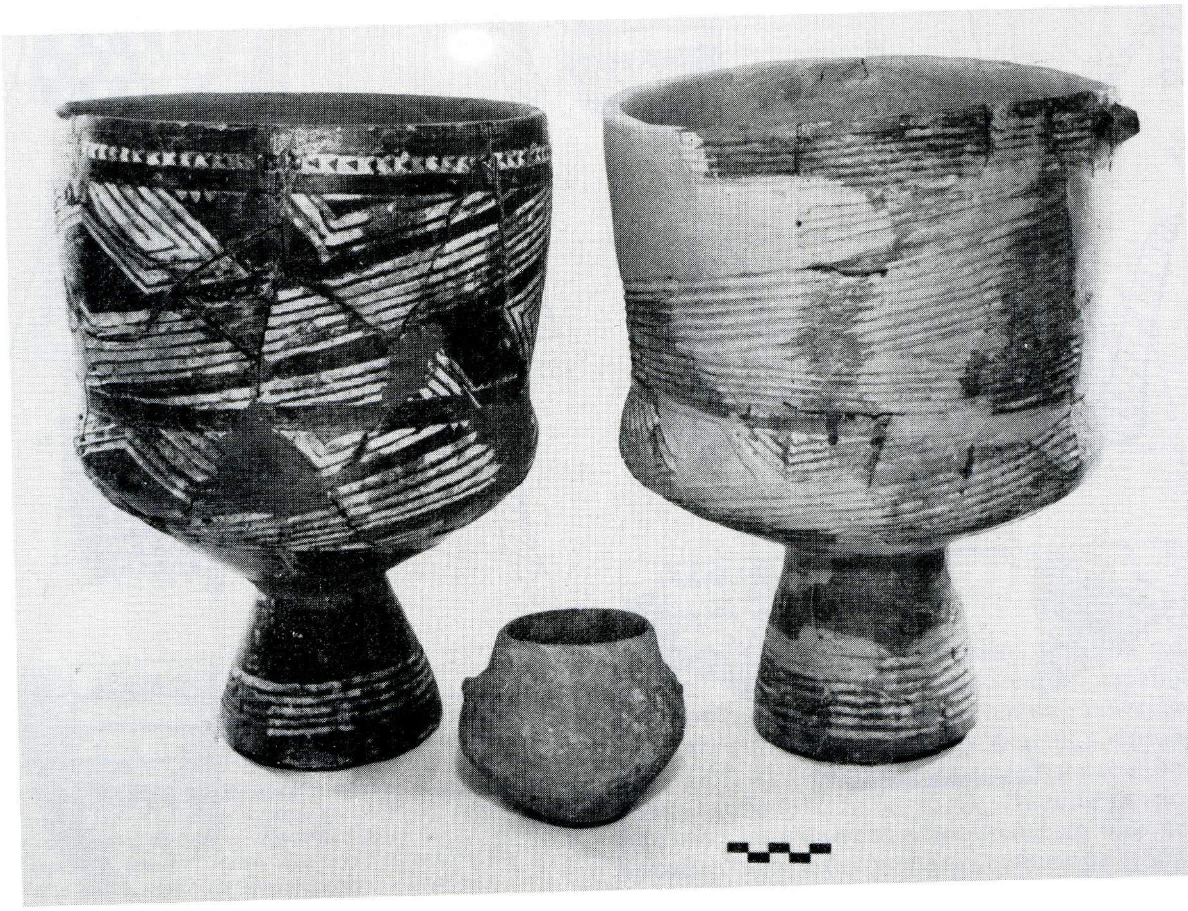

9

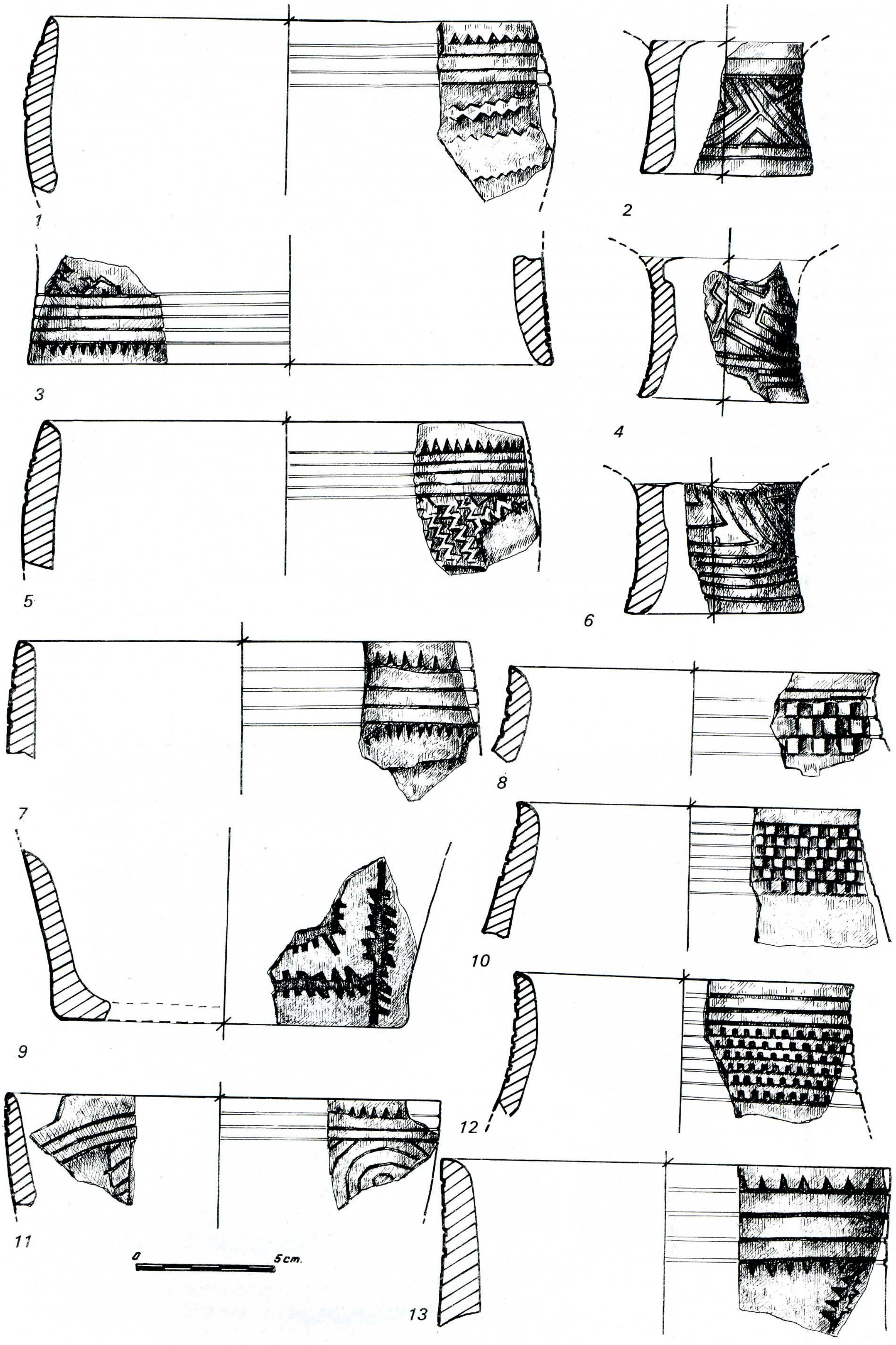
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
0
5cm.

10

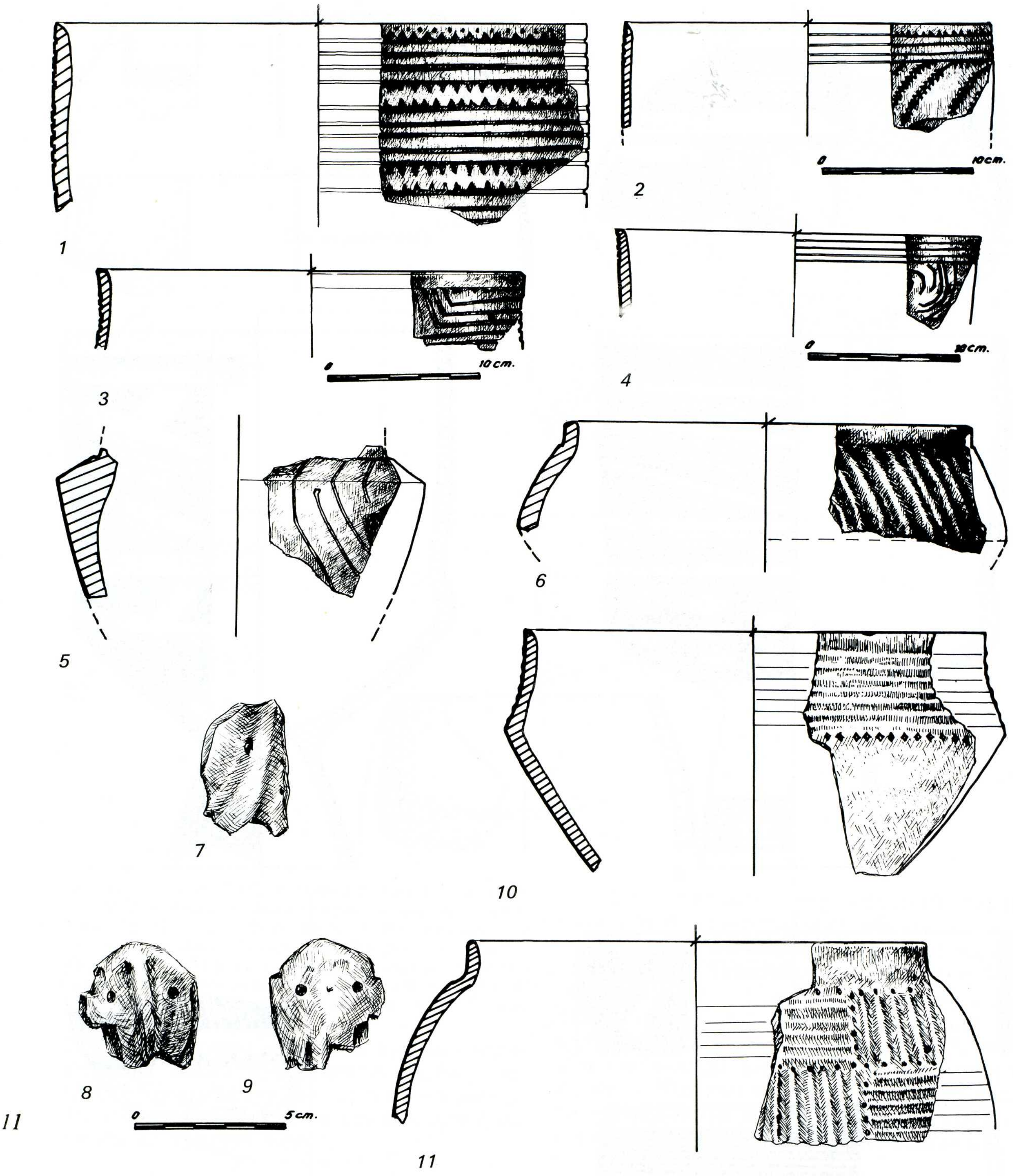

- *Обр. 10. 1, 12) керамика с врязан и изрязан орнамент — Красен; 13) керамика със същия орнамент — Русенска селищна могила. Fig. 10. 1, 12) céramique en ornement gravé et incisé — Krassen; 13) céramique avec le même ornement — tell de Russe*
- *Обр. 11. 1—5) керамика с врязан и изрязан орнамент: 3, 10, 11) фина керамика; 7, 8, 9) глава на антропоморфна фигура — Красен. Fig. 11. 1—5) céramique en ornement gravé et incisé; 3, 10, 11) céramique fine; 7, 8, 9) tête d'une figure anthropomorphe — Krassen*

Третата категория обхваща фината керамика. Съдовете са тънкостенни, изработени от добре пречистена глина, по-голямата част от тях имат полусферична форма (обр. 13:1, 4). Срещат се фрагменти със и без украса (обр. 12:3, 5; 13:4). Външната повърхност на съдовете е полирана до блясък. Преобладава наклонената канелюра (обр.

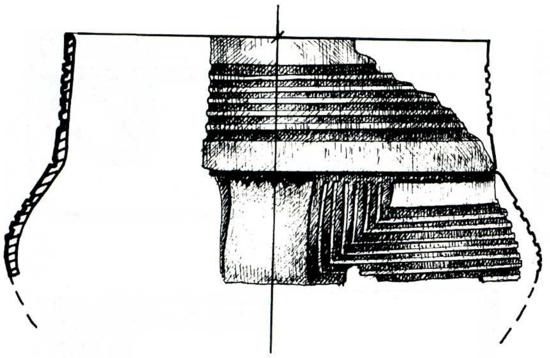
1

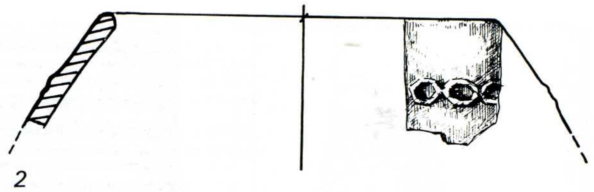
2

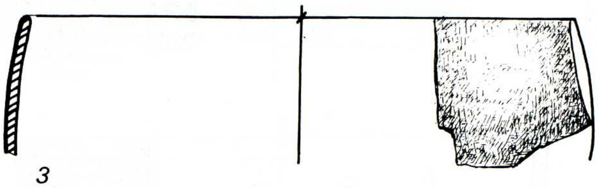
3

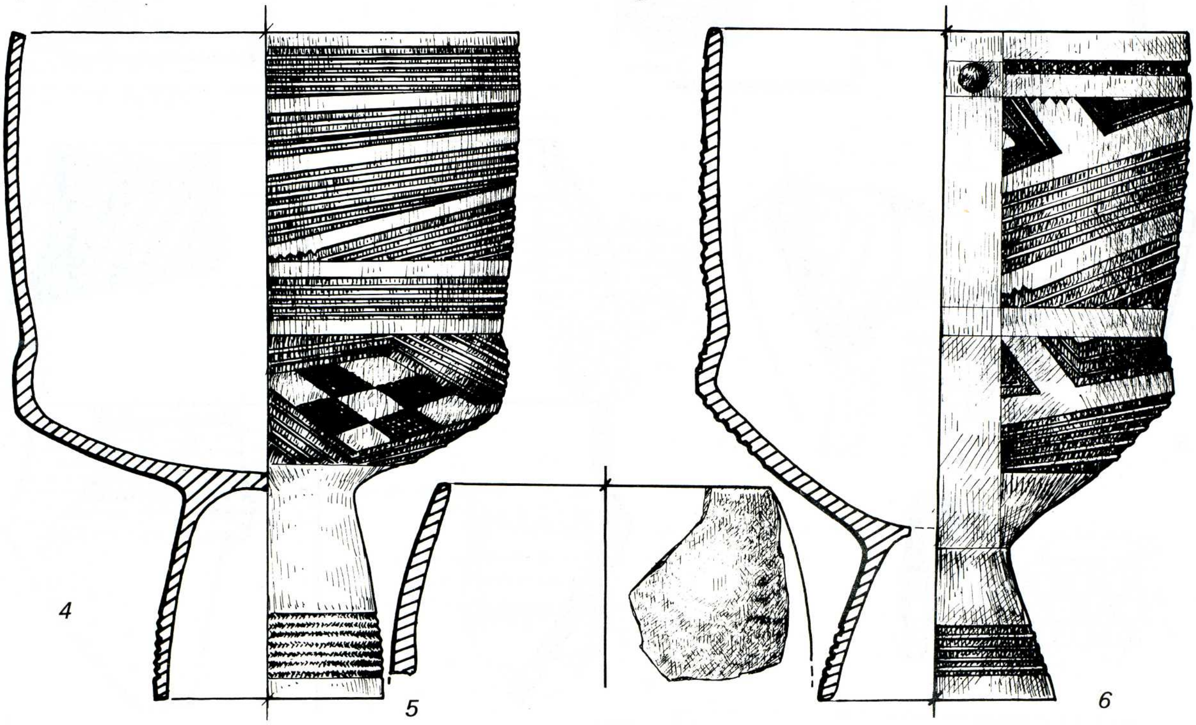
4

5

6

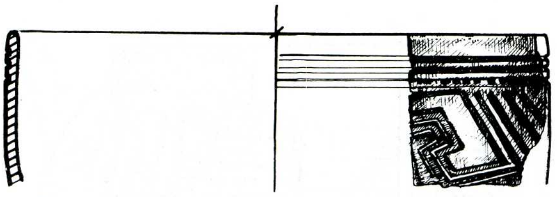
7

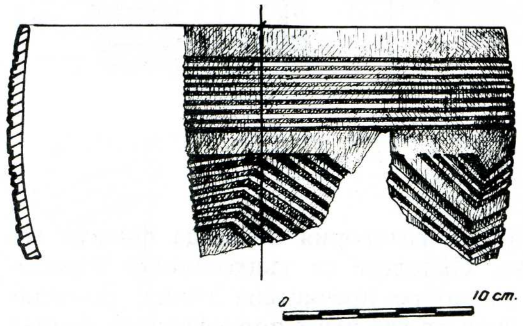

8

9

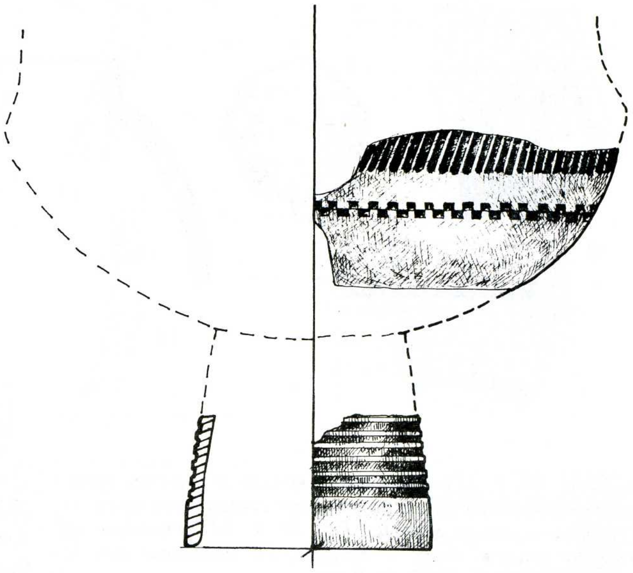
12

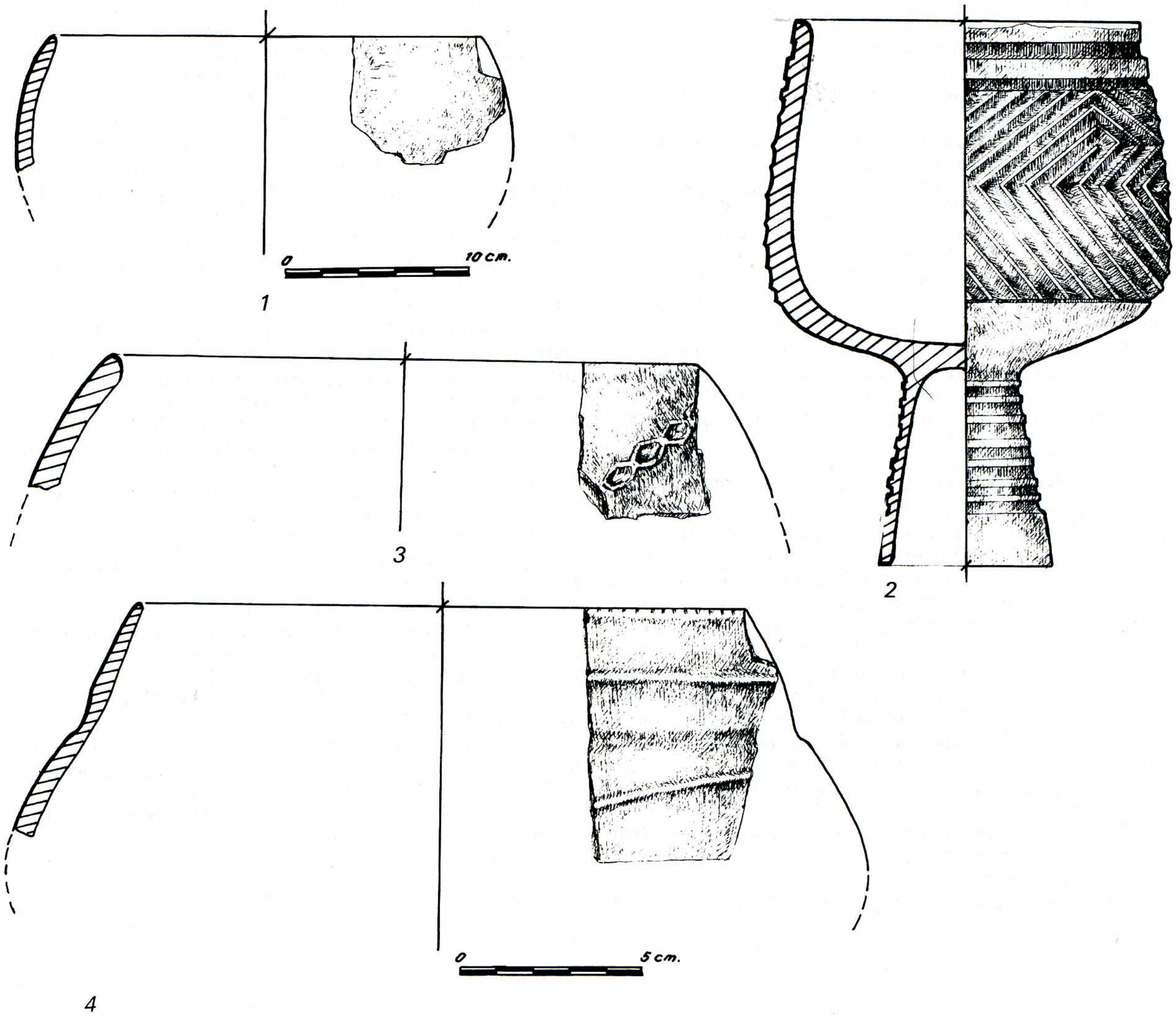

13

● *Обр. 12. 1, 4, 7—9) керамика с изрязан орнамент; 2) груба керамика; 3) фина полирана керамика — Щръклево. Fig. 12. 1, 4, 7—9) céramique en ornement incisé; 2) céramique grossière; 3) céramique fine polie — Štrăklevo*

● *Обр. 13. 1, 4) фина керамика; 2) керамика с изрязан орнамент; 3) груба керамика — Щръклево. Fig. 13. 1, 4) céramique fine; 2) céramique en ornement incisé; 3) céramique grossière — Štrăklevo*

13:4), под устието се срещат врязана хоризонтална линия и насечки по ръба (обр. 13:4). Керамичният материал позволява отнасянето на обекта към класическата фаза Видра на култура Боян[33].

Гореизложените археологически данни разширяват териториалния обхват на култура Боян и осветляват нейното локално проявление в Североизточна България. Като изхождаме от типологическото им и орнаментално съпоставяне с материали на културите Хотница I[34] и Поляница[35], най-общо можем да допуснем, че обектите при Красен и Щръклево заемат хронологическото пространство между Хотница I (III ст. хоризонт обект Качица)[36] и Поляница III[37].

---

[1] В. Миков. Материали от праисторическата епоха в България. — ИБАИ, VII, 1932/33, 359—368.

[2] Многослойно селище. Непубликувани материали от Русенския музей.

[3] Многослойно селище. Непубликувани материали от Русенския музей.

[4] П. Станев. Стратиграфия и периодизация на неолитните обекти и култури по басейна на река Янтра. — ГМСБ, VIII, 1982, 1—17.

[5] Непубликувани материали от Русенския музей.

[6] Непубликувани материали от Русенския музей.

[7] Непубликувани материали от Русенския музей.

[8] E. Comşa. Istoria comunitatilor cultuei Boian. Bucureşti, 1974.

[9] Непубликувани материали от Русенския музей.

[10] Х. Тодорова. Енеолит Болгарии. С., 1979, 28; Каменно-медната епоха в България. С., 1986, 103.

[11] E. Comşa. Op. cit.

[12] D. Berciu. Contribuţii la problemele neoliticului in Romania in lumina noilor cercetaei. Bucureşti, 1961, 376—500; G. Cantacuzino, S. Morintz. Die Jungstlichen Funde in Cernica (Bukurest). — Dacia, NS VII, 1963, 27—84; E. Comşa. Istoria comunitatilor...; Nouvelles données relatives, à la phase Bolintineanu de la culture Boian. — Dacia, XIX, 1975, 119—26; Remarques sur l'étape finale de la phase Bolintineanu de la culture Boian (Radovanu II). — Dacia, XXI, 1977, 319; Neoliticul pe teritoriul Romaniei consideraţii. Bucureşti, 1989; Vl. Du-

mitrescu. Sicolad. Esquisse d'une préhistoire de la Roumanie. Bucureşti, 1983.

[12] Х. Тодорова. Овчарово. — РП, VIII, 1983.

[13] Х. Тодорова. Каменно-медната епоха..., 73.

[15] Х. Тодорова. Енеолит..., 28; Каменно-медната епоха..., 73.

[16] Г. Георгиев и Н. Ангелов. Разкопки на селищната могила до Русе, 1950—1953. — ИАИ, XXII, 1957, 41; Х. Тодорова. Тридесет години праисторически проучвания в България. — Векове, 1974, IV—V, 84—93; Актуални проблеми на българската праистория. — ИПр, 1975, II; Енеолит..., 28; Каменно-медната епоха..., 103; А. Радунчева. Доисторическое искуство в Болгарии (V—II хил. пр. н. е.). С., 1973; Виница — енеолитно селище и некропол. — РП, VI, 1976, 134; Т. Иванов. Многослойное поселение у с. Радинград, Разградского района. — Studia praehistorica, 1984, VII, 81—98; П. Станев. Цит. съч., 1—17; Б. Николов. Селище от късния неолит при с. Бтреница, Врачанско. — Археология, IV, 5—17.

[17] J. Gaul. The Neolithic Period in Bulgaria. — ASPR, 16, 1948; D. Berciu. Op. cit., 376—500; M. Nicǎ. La culture de Dudeşti et Oltenia. — Dacia, XX, 1976, 71—103; Evolutia culturii Vǎdastra pa descoperirilor de la Hotarani. Farcaşele (Juldeţul obt). — Historica, 2, Bucureşti, 1971, 5—33; М. Гарашанин. Хронология и генезис на неолита в централната и югоизточната част на Балканския полуостров. — Археология, 1976, I, 16—27; Vl. Dumitrescu. The Neolitic settlement at Rast. — BAR, International series 72. Oxford, 1980, 91; Esquisse d'une préhistoire de la Roumanie. Bucureşti, 1983.

[18] E. Comşa. Données sur la civilisation de Dudeşti. — Praehistorische Zeitschrift, 46 Band, 1971; Istoria comunitatilor..., 235; Neoliticul e Romaniei..., 37—38.

[19] Непубликувани материали от Русенската селищна могила.

[20] Непубликувани материали от Русенския музей.

[21] Непубликувани материали от Русенския музей.

[22] Непубликувани материали от музея в Исперих.

[23] Непубликувани материали от Русенския музей.

[24] Непубликувани материали от Русенския музей.

[25] Цялостното проучване на Русенската селищна могила приключи през 1990 година. Археологическият материал се намира в Русенския музей.

[26] D. Berciu. Op. cit., 376—500.

[27] E. Comşa. Istoria comunitatilor...; D. Berciu. Op. cit., 376—500; Cultura Hamangia. Noi contribuţii. 1. Bucureşti, 1966; M. Nicǎ. Op. cit., 71—103; G. Lazarovici. Neoliticul Banatului. — Cluj — Napoca, 1979, PL. XXII; Vl. Dumitrescu. The Neolithie settlement at Rast — BAR International series 72. Oxford, 1980.

[28] А. Радунчева. Цит. съч.; Х. Тодорова. Овчарово; Т. Иванов. Цит. съч., 81—98. (Благодарим на автора за предоставената ни възможност да работим с фонда.) П. Станев. Цит. съч., 1—17. (Благодарим на автора за предоставената ни възможност да работим с фонда.) Т. Димов. Землянки от неолитно селище при с. Дуранкулак. — Археология, XXIV, 1982, I, 33—46; Б. Николов. Цит. съч., 5—17. (Благодарим на автора за предоставената ни възможност да работим с фонда.)

[29] E. Comşa. Istoria comunitatilor..., PL. 10:15.

[30] Ibidem, PL. 3, PL. 4.

[31] Ibidem, PL. 8, PL. 9, PL. 10.

[32] Благорим на местния краевед В. Тачев за навременното ни уведомяване.

[33] E. Comşa. Op. cit., p. 107.

[34] П. Станев. Цит. съч., 1—17; Археологически данни за духовния живот през неолита в басейна на р. Янтра. — ГМСБ, XIV, 1988, 5—21.

[35] Х. Тодорова. Енеолит..., 28; Каменно-медната епоха..., 73.

[36] П. Станев. Цит. съч., 1—17; Археологически данни за духовния живот през неолита в басейна на р. Янтра. — ГМСБ, XIV, 1988, 5—21.

[37] H. Todorova. Das chronologiesystem von Karanovo im lichte der neuen forschungse rebnisse in Bulgarien-Bratislava-Slovenska archeologia, XXIX, 1981, 203—216.

La culture Boian au Sud du Danube

V. POPOV

(Résumé)

L'examination du tell de Russe pendant les années 1986—1990 et les parcours du terrain prémédités dans le bassin où se réunissent les eaux du fleuve Russenski Lom ont donné un matériau archéologique considérable. Son éducation complexe témoigne de l'existence d'une zone de contacts ethniques dynamiques entre la Munténie du Sud et la Bulgarie du Nord-Est.

En se basant sur la chronologie de la culture Boian et la stratigraphie de l'objet archéologique Tăngărou (en Roumanie), avec le travail présent on cherche la position des objets archéologiques près des villages de Krassen et de Štrăklevo.

L'analyse comparative du matériau nous permet de rapporter le site près de Krassen aux phases anciennes (Bolintineanu et Dudeşti) de la culture Boian.

Le site près de Štrăklevo a des paralléles exacts avec la phase Vidra de la même culture.

Les données archéologiques des objets archéologiques près de Krassen et Štrăklevo occupent l'espace chronologique entre Hotnitza I (III horizon stratigraphique, objet archéologique Kačitza) et Polianitza III.

L'étude des evénements ethno-culturels dans la zone examinée permettrait la précision du haut chalcolithique en Bulgarie du Nord-Est.

Керамика от ранножелязната епоха от крепостта Малкото кале при с. Равадиново, общ. Созопол

МЕЧИСЛАВ ДОМАРАДСКИ, ИВАН КАРАЙОТОВ,
АЛЕКСЕЙ ГОЦЕВ

Селището от ранножелязната епоха, керамика от което е предмет на настоящото съобщение, се намира в най-високата част на заобления връх „Малкото кале“, естествено укрепен от големи скали[1]. Културните напластявания в селището са с различна дебелина. Най-тънките са дебели 1,45 м, а най-дебелите 2,25 м. Въз основа на цвят и структура културните наслоявания на селището се разделят на четири пласта. Първият и най-ранен стига от материка до дълбочина 1,17—1,25 м. Той има от светлосив до сивожълтеникав цвят и е с рохкава структура. Характерна за него е много голямата наситеност с фрагменти керамика, животински кости и фрагменти от стенна мазилка. В него бяха разграничени няколко жилищни нива. Със сигурност може да се говори за три.

Керамиката, открита при разкопките на първия културен пласт на Малкото кале, може да бъде разделена на няколко групи в зависимост от структурата на глината, начина на обработка на повърхността и цвета на глинените съдове[2].

Глинени съдове с излъскана повърхност

Глината при съдовете, които се отнасят към тази група, е с много и различни по големина примеси (груба структура); повърхността повече или по-малко е излъскана, понякога до метален блясък. Цветът на глинените съдове от тази група е предимно черен или тъмносив, но се среща и сивокафяв, сивочервеникав или червеникавокафяв. Керамиката от долните нива на първия културен пласт е почти изцяло черна (тъмносива); в средните се срещат почти всички изброени по-горе тонове, а в най-горните нива на пласта преобладават фрагменти със светлосив цвят. Сред керамиката с излъскана повърхност се различават следните видове съдове.

Паници и купи

Към тази група спадат съдове, които се характеризират с относително голям диаметър на устието и малка височина, т. е. имат разлата форма.

Тип 1 — тук се отнасят един сравнително добре запазен съд със завито навътре устие, широко и плоско в горната си страна заоблено венче; тялото в горната сѝ част е цилиндрично, а в долната — конично, с плавен преход между тях; дъното липсва (обр. 1 а).

Върху най-широката част на съда са разположени 2 (4) продълговати езичести издатъка. На тяхното ниво по цялата обиколка на съда има кòси насечки, щемпеловани с псевдошнур. Отстрани на издатъците има по три вертикални пояса, които достигат до ръба на устието. Централният от тях се състои от щемпеловани двойни „есове“, разположени между две линии в псевдошнур, а страничните — от отделни групи от кòси, къси чертички със същия щемпел, обградени с по една вертикална псевдошнурова линия. Най-горната, плоска част на устието е украсена с четворни триъгълници в същата техника и три успоредни на венчето на съда пояси от двойни щемпеловани „есове“. Намерен е в горната част на първия културен пласт. Заедно с него (на дълб. 1,00 — 1,45 м) са открити още няколко фрагмента от подобен тип паници, които обаче не позволяват напълно и точно възстановяване на формата (обр. 1 б, в).

Тип 2 — паници със завито навътре устие, конусовидно тяло и равно срязано или заоблено венче. Цял екземпляр от този тип съдове не е открит. Различните дълбочини, на които се срещат тези фрагменти показват, че този тип съдове са били употребявани през продължителен период от време. Някои от тях са украсени с щемпеловани „есове“, редица от защриховани триъгълници в псевдошнур и др. Орнаменталните мотиви са съсредоточени в горната част на съда и върху ръба на устието (обр. 2). Намират сравнително точни аналогии с някои паници, също запазени частично, открити при проучването на долмените, с които освен формата ги сближава техниката и мотивите на украсата[3].

Тип 3 — включва паници, които подобно на горния тип са с извито и или наклонено навътре устие и плавен преход към конусо-

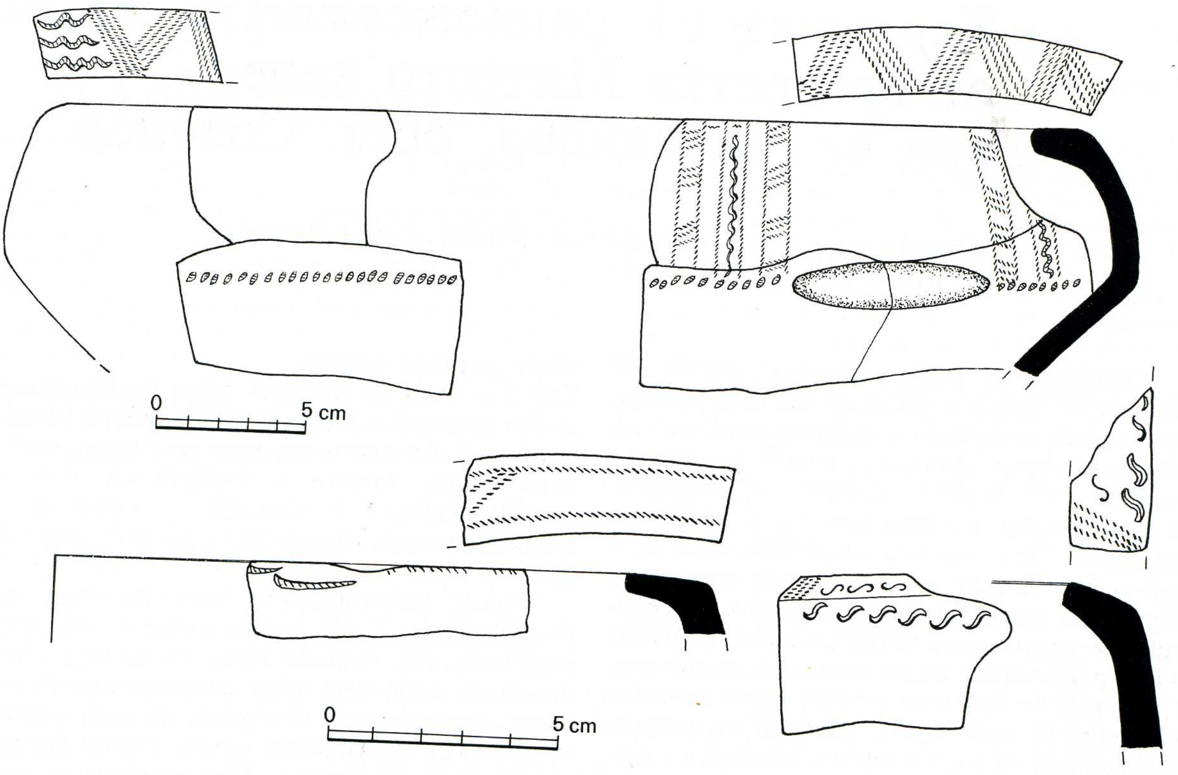

1

видното тяло, но се различават поради присъствието на канелюри по устието (обр. 3). Последните обикновено са кòсо разположени, плитки, с различна ширина. Има случаи, когато канелюрите са отвесни. Стратиграфската позиция на откритите фрагменти позволява да се приеме, че те са били употребявани през цялото време на съществуването на селището. Подобно предположение се подкрепя от твърде голямото количество паници с подобни характеристики от различни райони на Балканския полуостров[4].

Тип 4 — към него спадат и паници също с конично тяло и наклонено навътре устие, но сечението на горната част на съда има формата на многоъгълник (обр. 4 а). Стратиграфската позиция на намерените при разкопките фрагменти позволява тези съдове да се отнесат към финалната фаза на ранножелязната епоха. Сходни по форма паници, са открити в района на разпространение на културата Бесараб[5].

Вероятно като разновидност на този тип могат да сѐ разглеждат фрагменти от подобни съдове под ръба на устието, на които е оформена овална или кръгла плоскост — равна или леко хлътнала от горната страна, с неподчертан ръб, комбинирана с плитки кòси канелюри. Подобни плоскости (понякога с богата щемпелована украса) са намерени в най-долните пластове и следователно се отнасят към най-ранната фаза от живота на селището (обр. 4 б).

Тип 5 — към него могат да се отнесат една

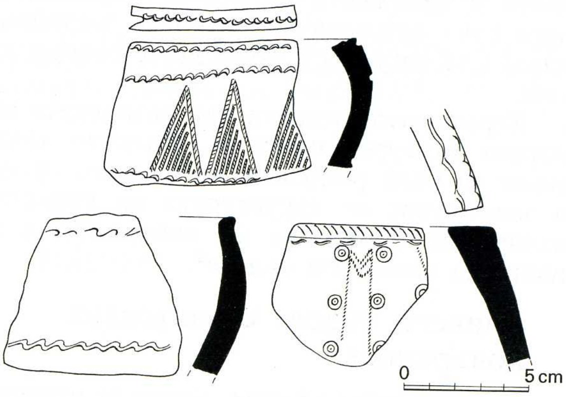

2

● *Обр. 1. Фрагменти от паници и купи тип 1 от Малкото кале до с. Равадиново, общ. Созопол. Fig. 1. Fragments d'écuelles et de bols type 1 de Malkoto kale, près du village de Ravadinovo, com. de Sozopol*

● *Обр. 2. Фрагменти от паници и купи тип 2 от Малкото кале до с. Равадиново, общ. Созопол. Fig. 2. Fragments d'écuelles et de bols type 2 de Malkoto kale près du v. de Ravadinovo, com. de Sozopol*

● *Обр. 3. Фрагменти от паници тип 3 от Малкото кале до с. Равадиново, общ. Созопол. Fig. 3. Fragments d'écuelles et de bols type 3 de Malkoto kale près du v. de Ravadinovo, com. de Sozopol*

● *Обр. 4. Фрагменти от паници и купи тип 4 от Малкото кале до с. Равадиново, общ. Созопол. Fig. 4. Fragments d'écuelles et de bols type 4 de Malkoto kale, près du v. de Ravadinovo, com. de Sozopol*

● *Обр. 5. Фрагменти от паници и купи тип 5 от Малкото кале до с. Равадиново, общ. Созопол. Fig. 5. Fragments d'écuelles et de bols type 5 de Malkoto kole, près du v. de Rabadinovo, com. de Sozopol*

● *Обр. 6. Фрагменти от чаши тип 1 от Малкото кале до с. Равадиново общ. Созопол. Fig. 6. Fragments de coupes type 1 de Malkoto kale, près du v. de Ravadinovo. com. de Sozopol*

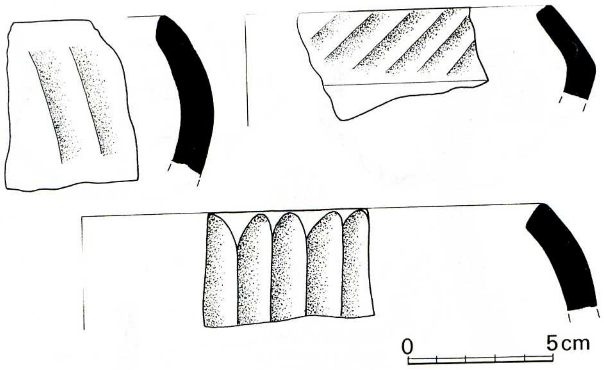

3

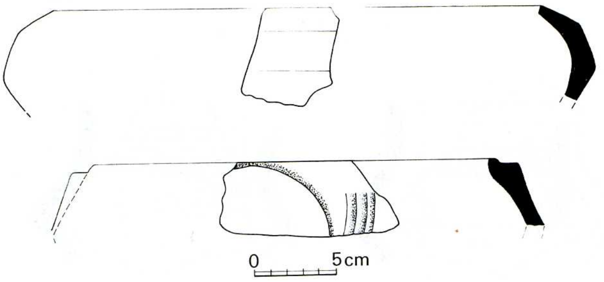

4

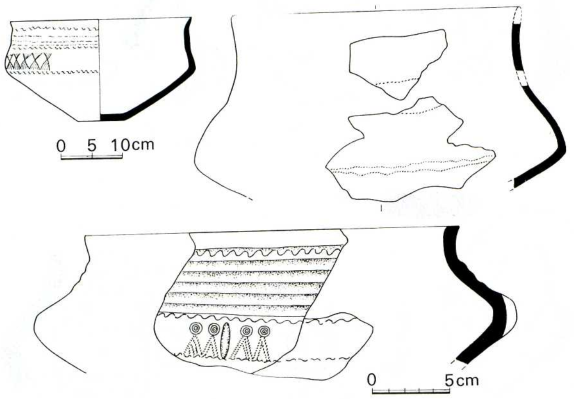

5

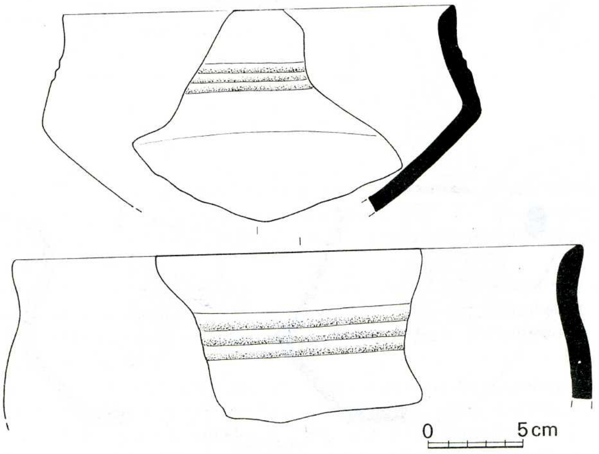

6

изцяло запазена паница и няколко характерни фрагменти (обр. 5). Тялото е биконично с горна къса и леко заоблена част, която оформя „рамото“ на съда и с долна конична част. Дъното е равно, неподчертано. При тези съдове има къса, цилиндрична шия, неподчертано, леко наклонено навън устие със заоблено венче. Върху горната част на тялото има 4 симетрично разположени, почти незабележими, вертикални елипсовидни издатъка. Украсата се състои от хоризонтални канелюри върху шията и успоредни на тях пояси от щемпеловани орнаменти под устието, при прехода между шията и тялото и при най-широката част на тялото. Стратиграфската позиция на представителите на този тип показва, че тези съдове се отнасят към втората половина на ранножелязната епоха. Подобни на тях са известни от Подунавието и Карпатската котловина[6].

Чаши и кани

Сред откритата на обекта керамика от ранножелязната епоха има няколко цели съда и значително количество фрагменти, които могат да се определят като кани или чаши. Основната разлика между тях е приложението им в практиката — съдове, предназначени за пиене (чаши), и съдове за наливане на течности (кани). Състоянието на изворовата база от разкопките на „Малкото кале“ не позволява въвеждането на метрични данни. Поради тези причини и те са разгледани заедно.

Тип 1 — съдовете от този тип се характеризират с неподчертано биконично тяло, къса шия и право устие със скосено навътре венче (обр. 6). Украсата се състои от хоризонтални канелюри (обикновено 3—4 броя), разположени върху шията. Стратиграфски се отнася към втората фаза на ранножелязната епоха.

Тип 2 — към него се отнасят три почти изцяло запазени чаши с биконично тяло, съвсем къса, неподчертана шия, наклонено навън и скосено устие, изтънено и заоблено венче. Дъната са неподчертани, равни или леко хлътнали навътре (обр. 7). Само при един от съдовете е запазена дръжката — вертикална, извита под ъгъл в най-горната си част, с различно сечение на двете ѝ половинки. Украсата се състои от канелюри — хоризонтални по шията и вертикални (или леко наклонени) върху горната част на тялото. Изключение от тази схема е орнаментацията на изцяло запазената чаша, която се състои от три хоризонтални пояса от кòси насечки, щемпеловани в псевдошнур, разположени при най-изпъкналата част на тялото, под шийката (отделена от устието с нисък релефен ръб) и под венчето. Същите щемпели, подредени в три надлъжни пояса, са разположени върху горната част на дръжката (от венчето на съда до извивката ѝ). Два от представителите на този тип са намерени на дълбочина съответно 1,20 и 1,50 м и се отнасят към края на ранножелязната епоха[7].

Тип 3 — основната разлика между съдовете от този тип и предишния е наличието на подчертано биконично тяло и отчасти оформената ниска, цилиндрична шия (обр. 8 а, б). Няма данни за долната част на тялото, дъното и дръжката. Украсата се състои от хоризонтални канелюри върху шията и наклонени, леко извити върху горната част на тялото. Подобни по форма и отчасти украса, чаши са известни от някои обекти в Тракия, датирани в първата половина на ранножелязната епоха[8]. Фрагментите от тези чаши при разкопките тук са намерени в горните слоеве на първия културен пласт и вероятно трябва да се приеме, че съдове с подобни характеристики са били употребявани през по-продължителен период от време. Част от откритите на „Малкото кале“ керамични фрагменти могат да се разглеждат като свързващо звено между съдовете от този тип и следващия. Различават се от описаните дотук чаши по украсата — няма канелюри, а под венчето, в горната и в най-издутата част на тялото са щемпеловани единични „есове“ в хоризонтални пояси (обр. 8 в).

Тип 4 — включва съдове с разлата форма, тялото е приплеснато биконично, с конусовидна шия и леко наклонено навън устие с изтънено или равно срязано венче. Няма данни за формата на дръжката. Характерното за този тип е усложнената комбинация от украси — и като техника на изпълнение, и като орнаментални мотиви. Върху най-издутата част на тялото, симетрично на дръжката са разположени ниски разлати издатъци с елипсовидна форма, често пъти фланкирани с отвесни пояси от „есове“ или фигури, щемпеловани с псевдошнур. Под ръба на устието и по тялото има хоризон-

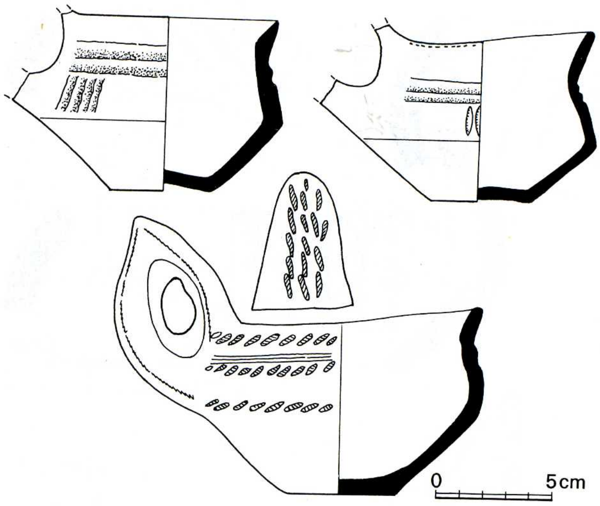

7

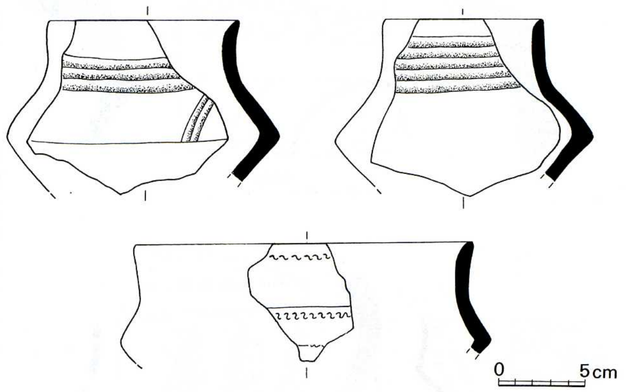

8

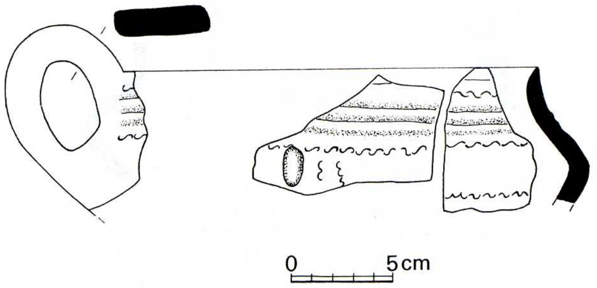

9

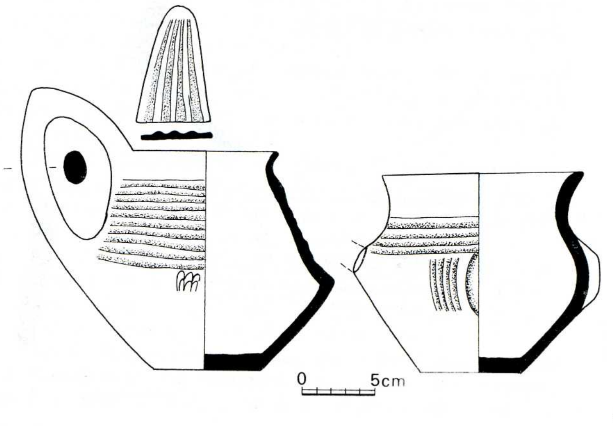

10

● *Обр. 7. Чаши тип 2 от Малкото кале до с. Равадиново, общ. Созопол. Fig. 7. Coupes type 2 de Malkoto kale près du v. de Ravadinovo, com. de Sozopol*

● *Обр. 8. Фрагменти от чаши тип 3 от Малкото кале до с. Равадиново, общ. Созопол. Fig. 8. Fragments d'une coupe type 3 de Malkoto kale près du v. de Ravadinovo, com. de Sozopol*

● *Обр. 9. Фрагменти от чаша тип 4 от Малкото кале до с. Равадиново, общ. Созопол. Fig. 9. Fragments d'une coupe type 4 de Malkoto kale près du v. de Ravadinovo, com. de Sozopol*

● *Обр. 10. Чаши тип 5 от Малкото кале до с. Равадиново, общ. Созопол. Fig. 10. Coupe type 5 de Malkoto kale près du v. de Ravadinovo, com. de Sozopol*

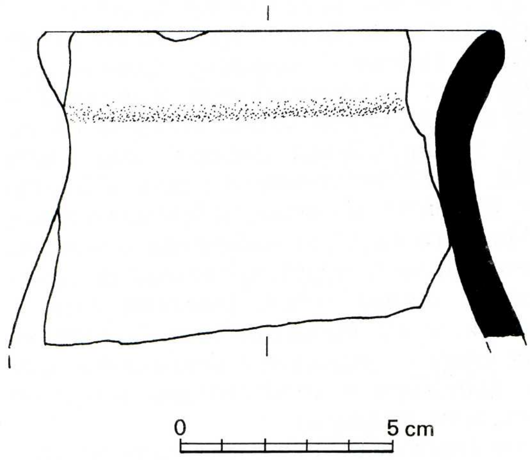

11

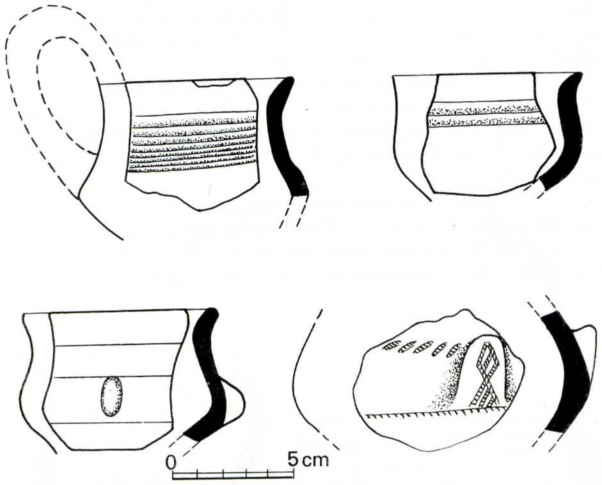

12

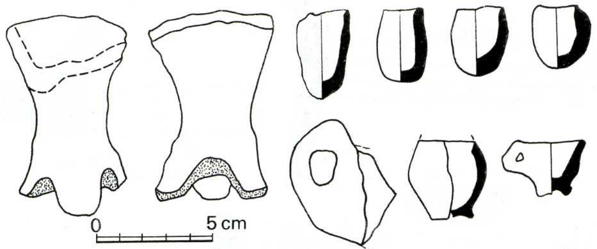

13

- *Обр. 11. Фрагмент от кана (?) тип 6 от Малкото кале до с. Равадиново, общ. Созопол. Fig. 11. Fragment d'un broc (?) type 6 de Malkoto kale près du v. Ravadinovo, com. de Sozopol*
- *Обр. 12. Фрагменти от чаши тип 7 от Малкото кале до с. Равадиново, общ. Созопол. Fig. 12. Fragments de coupes type 7 de Malkoto kale près du v. Ravadinovo, com. de Sozopol*
- *Обр. 13. Миниатюрни съдчети тип 1 (а, б) или тип 2 (в-з) от Малкото кале до с. Равадиново, общ. Созопол. Fig. 13. Récipients miniatures type 1 (a, б) et type 2 (в-з) de Malkoto kale près du v. Ravadinovo, com. de Sozopol*

тални пояси от щемпеловани орнаменти, шията е украсена с канелюри. Само при един съд е запазена дръжката — вертикална, малко по-висока от ръба на устието, заоблена в горния си край, с елипсовидно сечение, което се разширява в участъка към венчето (обр. 9). Стратиграфската позиция на фрагментите от този тип съдове показва, че те са били употребявани през развитата и отчасти късната фаза на епохата[9].

Тип 5 — към него се отнасят два почти изцяло запазени съда с издължено биконично тяло, чиято горна част е по-къса и леко заоблена, подчертан преход към конусовидната шия, силно наклонено навън (често подчертано) устие, със заоблено венче (обр. 10). Дръжката е по-високо от ръба на устието, извита под ъгъл в горната си част, с различно сечение на двете си половинки. В участъка между венчето и най-високата ѝ част от горната си страна е плоска и е украсена с ветрилообразно разположени, надлъжни канелюри. Хоризонтални канелюри има и по шията на съдовете, а около разлатите издатъци в най-издутата част на тялото канелюрите са отвесни, на групи. На базата на паралели със съдове от други райони — Североизточна България, Добруджа, Мала Азия, тези съдове се датират в началото на ранножелязната епоха, но не е изключено тяхната употреба да продължи и по-късно[10]. По-големият от двата запазени съда има някои характеристики, които го доближават до каните и може да се разглежда като междинна форма.

Тип 6 — част от намерените при разкопките керамични фрагменти с голяма доза сигурност могат да се свържат с групата на каните. Те са били от съдове с конична шия (и вероятно подчертан преход към тялото), плавно извито навън устие, заоблено венче и вертикална дръжка, която започва от ръба на устието (обр. 11). Малките размери на запазените фрагменти не позволяват точни изводи за формата и пропорциите на каните. Нищо определено не може да се каже и за украсата при този тип съдове.

Тип 7 — включва няколко почти изцяло запазени съдчета, които по форма се доближават до описаните по-горе типове (например тип 1 или 5), но са с много малки размери (обр. 12 а, б, в). Отделянето на този тип е до известна степен условно и се базира на предположението, че чашите с такива размери са лишени от практически функции. Към запазените екземпляри спада и фрагмент от миниатюрен съд със сферично тяло, украсен с релефни подковообразни плоскости (подобни на малки букели), които са богато орнаментирани с отпечатани елементи (обр. 12 г).

При разкопките на „Малкото кале“ са открити и други миниатюрни съдчета, които се разглеждат отделно не само поради възможността да са лишени от преки практически функции, но и поради поразличната им форма. Характерна за тях е липсата на украса.

Тип 1 — отделят се две съдчета с конично тяло, което плавно се разширява към устието, а дъното е стъпило върху три грубо оформени крачета (обр. 13 а). Стратиграфската им позиция показва, че са били употребявани в края на ранножелязната епоха.

Тип 2 — включва три цели или почти изцяло запазени съдчета. Формата при тях е различна — бъчвовидно тяло с подчертано равно дъно; конично заоблено тяло и дръжка, която е над ръба на устието; тяло, подобно на обърнат пресечен конус (обр. 13 б—ж). Открити са на различни дълбочини в рамките на първия културен пласт.

По-голяма част от намерените при разкопките фрагменти от глинени съдове не позволяват точно възстановяване на формата. Някои от тях (със специфична форма или орнамент) дават възможност да се потърсят аналогии със съдове от други обекти, датирани през ранножелязната епоха. На първо място това се отнася за една група дебелостенни глинени съдове, които могат да бъдат обединени под названието питоси. Тялото при тях е биконично, с горна по-къса и заоблена част, плавен преход към равното, обикновено неподчертано дъно. Шията е с цилиндрична форма, слабо подчертан преход между нея и тялото, устието е фуниевидно извито, с равно срязано венче (обр. 14). Украсата е съсредоточена върху най-издутата част на тялото, където (или малко по-долу) симетрично са разположени четири езичести издатъци. Състои се от пояси щемпеловани орнаменти (концентрични кръгчета и линии в псевдошнур, двойни „есове“ и др.), разположени на нивото на издатъците и в най-горната част на тялото. Понякога подобна украса има и върху шията и непосредствено под устието. В някои случаи пространството непосредствено над издатъците е изпълнено със сложна фигура от врязани или щемпеловани линии. Изцяло запазен представител на тази група глинени съдове е открит при с. Староселец (Новозагорско) и е отнесен към началото на ранножелязната епоха[11]. Отделни фрагменти от такива питоси са известни и от други обекти в Южна България — Пшеничево, Симеоновград, връх Алада и др.[12] На „Малкото кале“ материалите, които се свързват с този тип съдове са предимно от най-долните пластове и по този начин подкрепят отнасянето им общо към първата фаза на епохата.

Друга форма, която може да се възстанови отчасти на базата на фрагменти, са големите съдове с конична, сравнително висока шия с хоризонтални канелюри и силно извито навън устие. Най-близко до тях са т. нар. „букел амфори“ или някои питоси, известни от много места в България[13]. Прави впечатление, че при разкопките на „Малкото кале“ от най-долните нива на първия културен пласт произхождат фрагменти от такива устия, украсени само с канелюри, а от по-малките дълбочини на същия пласт — украсата е вече комбинирана — канелюри и хоризонтални пояси от щемпелован орнамент.

Към групата на гърнетата (или на кантаросовидните съдове) се отнасят откритите на обекта керамични фрагменти, при които

- *Обр. 14. Фрагменти от питоси (?) от Малкото кале до с. Равадиново. Fig. 14. Fragments de pithos (?) de Malkoto kale près du v. Ravadinovo*
- *Обр. 15. Фрагменти от гърнета (кантаросовидни съдове 2) от Малкото кале до с. Равадиново, общ. Созопол. Fig. 15. Fragments de pots (récipients de forme de canthare 2) de Malkoto kale près du v. Ravadinovo, com. de Sozopol*
- *Обр. 16. Фрагменти от вертикални дръжки с украса от Малкото кале до с. Равадиново, общ. Созопол. Fig. 16. Fragments d'anses verticales en décoration de Malkoto kale, près du v. Ravadinovo, com. de Sozopol*

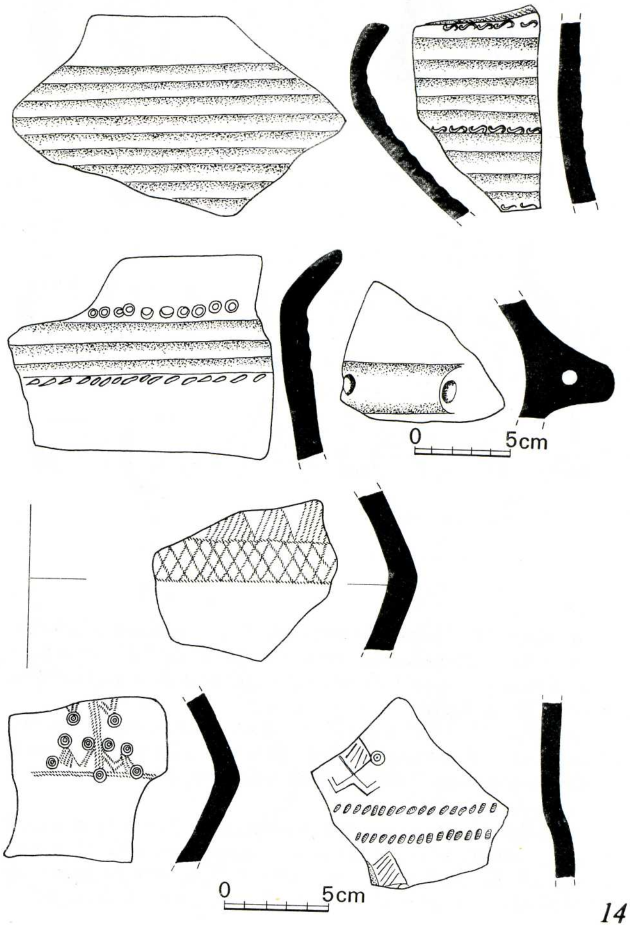

14

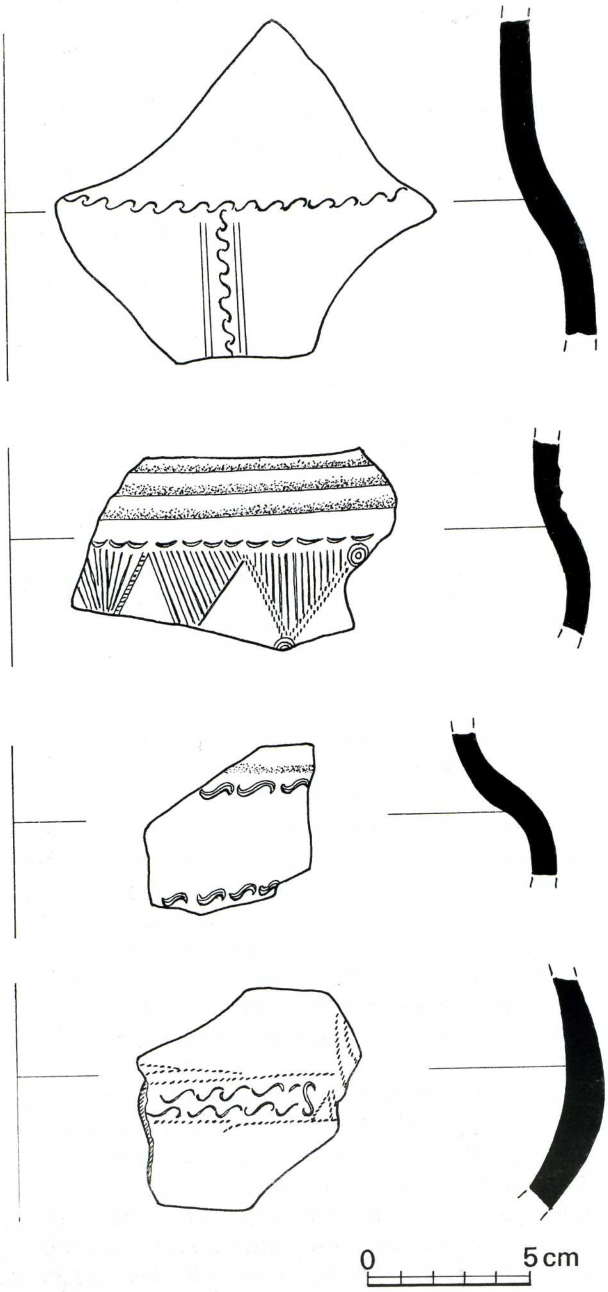

15

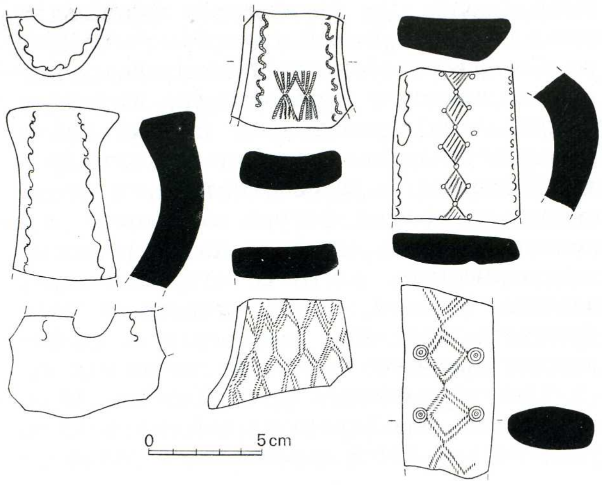

16

тялото е сферично, преходът към шията е подчертан, тя е с цилиндрична форма и украсена с хоризонтални канелюри. В някои случаи при прехода между шията и тялото и при най-издутата част на съда са нанесени врязани или щемпеловани орнаменти — в хоризонтални пояси или като фигури (обр. 15).

Допълнителна информация за използвания на „Малкото кале“ керамичен репертоар дава анализът на откритите дръжки от съдове с излъскана повърхност. Най-многобройни са вертикалните дръжки и по-специално високите, извити под ъгъл в горния си край, които се свързват с отделни типове чаши, кани и кантаросовидни съдове. Интерес представляват дръжките от този вид, които се свързват с отделни типове чаши, кани и кантаросовидни съдове. Интерес представляват дръжките от този вид, които са украсени, и то не само с групи от надлъжни или напречни канелюри, а със сложни фигури от щемпеловани (по-рядко врязани) орнаменти (обр. 16).

Орнаменти на съдовете с излъскана повърхност

Украсата, която се среща върху съдовете с излъскана повърхност, може да се раздели на следните видове в зависимост от техниката на нейното изпълнение: щемпелована, врязана, набодена, релефна и канелирана (фиг. 17). При нейния анализ освен на отделните елементи и мотиви се обръща внимание и върху местоположението на украсата върху съда.

От щемпелованата украса най-разпространени са т. нар. „есове“. При анализа на различните по форма печати се установи, че те могат да бъдат обединени в три основни групи.

Първата включва щемпели, чиято следа върху керамиката е сравнително тънка, единична линия (обр. 17 а). Най-често срещаните мотиви, изпълнени с този елемент, са хоризонтални пояси от свързани помежду си (или един до друг) отпечатъци, които се срещат практически върху всички части на съдовете — от венчето до дъното и дръжките. По-рядко се откриват вертикални пояси от такива щемпели и те са съсредоточени предимно върху най-издутата част на тялото, например при чашите тип 4 (обр. 9). В някои случаи се наблюдава застъпване на печатите, обръщане, сливане и пр. и трудно се проследява основната форма на щемпела. Без да са правени подробни метрични анализи, само при преглед на украсените с подобни орнаменти керамични фрагменти от „Малкото кале“ прави впечатление твърде големият брой на използваните печати. Друга особеност, която се среща при този елемент от украсата е, че често поясите са фланкирани от една или повече прави линии в псевдошнур.

Към втората група спадат печати, които се различават от описаните с по-голямата дебелина на отпечатъка (обр. 17 б). Съществени отклонения в схемата на разположението им върху съда не се наблюдават. По-рядко обаче поясите от такива щемпели са обградени с псевдошнурови линии и това е косвено указание, че се касае за самостоятелна група от печати. Не се изключва и възможността отпечатъците да са правени с еднакви щемпели, но при втората група да е имало по-голям натиск при поставянето им.

Третата група включва „есовидни“ отпечатъци със значително по-голяма широчина от предишните две и с тънка и ниска релефна линийка, която минава по средата и следва извивката на щемпела (обр. 17 в). В този случай се използва обозначението „двоен ес“. Такива щемпели се срещат в хоризонтални пояси върху венчето, под ръба на устието, при прехода между шия и тяло и при най-широката част на съда или малко по-долу. Фланкирането им с линии от псевдошнур е по-скоро изключение. При разглеждането на този вид щемпели по дълбочини прави впечатление, че в най-долните нива на първия културен пласт те не се срещат, а при по-малка дълбочина рязко се увеличават случаите на употребата им. По този начин времето на тяхното най-голямо разпространение е през втората половина на ранножелязната епоха.

Освен есовидните щемпели върху керамиката от „Малкото кале“ се наблюдават и други орнаменти, получени с помощта на различни по форма печати. На първо място по разпространение са елипсовидните отпечатъци, които имитират къси ивици от шнуроподобен орнамент (обр. 17 г). В почти всички случаи те са кòсо разположени и образуват хоризонтални (по-рядко вертикални) пояси. Срещат се отпечатъци върху всички части на съдовете с изключение на венчето.

Други щемпеловани орнаменти, познати от обекта, са различните видове дъгички (обр. 17 д). Сред тях също се различават (подобно на „есовете“) единични и двойни. Срещат се и дъги, които имитират псевдошнур. Твърде голямо разнообразие като форми и размери се наблюдава при този вид щемпели. Общото между тях е, че са подредени в хоризонтални пояси и предимно се разполагат върху тялото на съдовете в горния му край, където подчертават прехода между него и шията. Подобно е разположението и на другите печати с по-особена форма, като кръгчета, ромбове с обли ъгли и пр. Изключение правят един вид щемпели, които са подобни на обърната цифра „2“ и засега са известни само като орнамент, разположен върху устието или от горната страна на венчето, поединично или на групи (обр. 17 е).

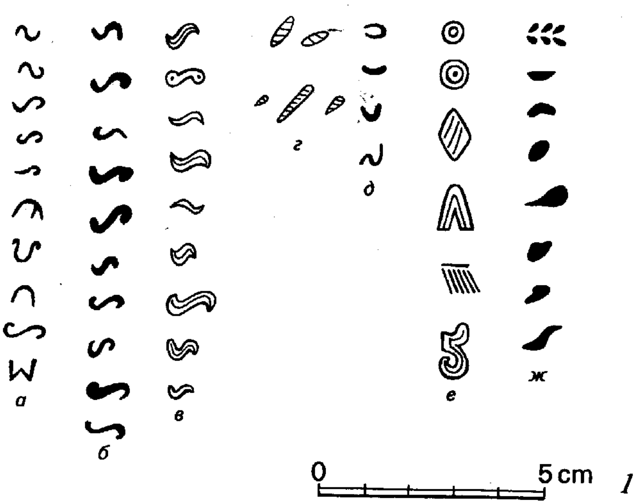

17

● *Обр. 17. Отпечатани и набодени орнаменти от Малкото кале до с. Равадиново, общ. Созопол: а) единични „есове“; б) дебели единични „есове“; в) двойни „есове“; г) ивици подобни на шнур; д) дъгички; е) щемпели с особена форма; ж) набодени ямички. Fig. 17. Ornements empreintés et piqués de Malkoto kale près du v. Ravadinovo, com. de Sozopol: a) des „es“ uniques; б) des „es“ uniques épais; в) des „es“ doubles; г) des raies pareilles à ficelle; д) de petits arcs; е) des estempilles en forme particulière; ж) des fossettes piquées*

Към групата на щемпелованата украса се отнасят различните линии и фигури, изпълнени в техниката на т. нар. „псевдошнур“. Този орнамент е правен с помощта на специално изработен щемпел от глина. Освен единични или двойни линии, които фланкират други елементи от украсата, в тази техника са правени пояси от триъгълници, обърнати с върховете си нагоре или надолу, защриховани или не; фигура, подобна на знака „Х“; защриховани или само очертани ромбове; вертикално поставени триъгълници, съединени с върховете си; шахматно защриховани правоъгълни полета между няколко успоредни прави в псевдошнур и др. Интересно е да се отбележи, че почти същите по форма фигури са правени и с помощта на врязани линии, но за разлика от щемпелованите, които се откриват върху венчето, устието, шията, тялото и дори дръжката, врязаните орнаменти са разположени предимно върху тялото на съдовете. При керамичните фрагменти на „Малкото кале“ има случаи на съвместна употреба на врязани и щемпеловани линии —

фигура, чиито контури са очертани чрез псевдошнур, а е защрихована с помощта на врязани линии (обр. 15 б). Освен тези примери на съвместна употреба на двете техники и при разглеждането на украсите по дълбочини прави впечатление, че практически и двете са били използвани през цялото време на обитаване на селището. Интересно е, че докато при някои фигури в псевдошнур се наблюдава използването на единичен „есовиден“ печат като ограничение на изображението, то при врязаните фигури засега не е известен подобен пример. При щемпелованите орнаменти се долавя тенденция към усложняване и обогатяване на мотивите през втората половина и в самия край на епохата. Най-голямото разнообразие от врязани елементи се наблюдава в долните и средните нива на първия културен пласт, а в най-горните му нива се срещат предимно семпли фигури. И двете споменати тенденции в развитието на двете техники предстои да бъдат проверени при по-нататъшните проучвания на „Малкото кале“.

Относително разнообразие се наблюдава сред използваните за украса на керамиката от обекта набодени орнаменти. Интересното при този вид украса е, че елементите се откриват винаги подредени в пояси (най-често хоризонтални). Многобройни са случаите, когато тази украса е комбинирана с други видове. Сред керамичния комплекс от „Малкото кале“ най-разпространени са издължените, сравнително тесни коси насечки. Този орнамент се открива както върху тялото, така и върху най-горните части на съдовете. Останалите елементи от този вид украса са различни по форма, размери и дълбочина ямички — кръгли, елипсовидни, правоъгълни със заоблени ъгли, капковидни, с форма на неправилни триъгълници и др. Част от елипсовидните ямички се срещат подредени подобно на лаврова клонка (обр. 17 ж). Преобладаващата част от всичките набодени орнаменти са съсредоточени върху устието, по външния му ръб и от горната страна на венчето. Изключение от това правило има в случаите, когато набоденият орнамент е върху тялото на съда в комбинация с друг вид украса. Трябва да се отбележи, че освен върху керамика с излъскана повърхност набодени орнаменти се срещат често и върху съдове от други групи — предимно груба керамика с неравна повърхност.

Като елемент от украсата на съдовете с излъскана повърхност канелюрите са най-често срещани, но тъй като са и сравнително по-еднообразни са разгледани след анализа на другите видове украса. Разделят се на три основни групи в зависимост от особеностите на изработката им. Първата включва плитки, различни по широчина канелюри, които са разделени от тесни „хребети“ с триъгълно сечение. Към втората спадат плитки тесни канелюри със заоблени хребети, чиято широчина е равна на тази на самите канелюри. Третата група се състои от плитки канелюри, разделени от подчертани хребети с правоъгълно сечение. Канелюрите се срещат най-често върху устието и шията на съдовете и са хоризонтални, коси или отвесни. Сравнително по-рядко се откриват върху тялото, където са отвесни или наклонени, най-често разположени на групи. В някои случаи канелюрите фланкират релефен израстък или букел. Откриват се във всички нива на първия културен пласт, но прави впечатление тенденцията, че при по-малките дълбочини те по-често са в комбинация с други видове украса — щемпелована и по-рядко релефна и врязана.

По-рядко от другите украси върху съдовете с излъскана повърхност от първия културен пласт се срещат релефни орнаменти — издатъци, ленти, които обикновено имат правилно триъгълно сечение и са без насечки, тунелести или псевдотунелести дръжки, различни видове плоскости. Последните обикновено са разположени върху най-горната част на паници и при най-издутата част на дебелостенни биконични съдове с оформена шия, някои от тях са комбинирани с богата щемпелована украса. Откриват се предимно в долните нива на културния пласт и засега могат да се разглеждат като локална особеност на керамиката от ранножелязната епоха. Интерес представляват и бадемовидните, почти незабележими, вертикални издатъци, разположени при най-широката част на тялото на някои чаши, кани (?), паници и др. (обр. 5, 9, 10). Те се срещат предимно в горните нива на първия културен пласт, където често са комбинирани и с други видове украси — щемпелована, врязана, канелюри.

Глинени съдове с неравна повърхност

Глината, от която са направени съдовете от тази група, е и с много различни по големина примеси (груба структура). Повърхността е неравна, като в някои случаи личат следи от слабо оглаждане или пък повърхността е неравна и грапава. Цветът на керамиката е от тъмносив до светлокафяв с различни нюанси. От досегашните проучвания на „Малкото кале“ не е известен изцяло запазен съд от тази група. Керамичните фрагменти се откриват във всички нива на първия културен пласт и следователно този тип съдове са били употребявани през целия период от съществуването на селището. Една от най-често срещаните форми, която може да бъде приблизително възстановена — дебели стени, право или леко наклонено навътре устие с равно срязано, косо срязано навътре, или леко разширено навън венче (обр. 18). Тялото при тези съдове вероятно е било конично, цилиндрично или леко заоблено, шията не е била оформена. Разполагаме със сигурни данни само за украсата в горната част — релефни ленти, разположени непосредствено под ръба на устието или малко по-долу с различни набождания и насечки по тях; разнообразни по форма и размери издатъци комбинирани с хоризонтални и вертикални релефни ленти; кръгли или елипсовидни ямички разположени в хоризантални пояси, най-често по външния ръб на устието или непосредствено под него[14].

Друг тип дебелостенни съдове са тези с повече или по-малко фуниевидно устие, заоблено или косо срязано венче (обр. 19). Диаметърът на устието им е обикновено по-голям от 0,35 м, а тялото по всяка вероятност е било биконично или заоблено. Украсата им е подобна на тази на описаните по-горе съдове. Върху някои фрагменти с голяма дебелина се наблюдава характерна украса — хоризонтална релефна лента, от която надолу по тялото се спускат други пластични ленти. Тези фрагменти се срещат в горните нива на първия културен пласт.

Следващият вид съдове с неравна повърхност са тънкостенни, с право устие и заоблено венче. С голяма доза сигурност може да се допусне, че тези фрагменти са от чаши тип 4, описани по-горе при съдовете с излъскана повърхност (обр. 20). Това предположение се подкрепя косвено от откритите дръжки — извити под ъгъл в най-високата си част и леко разширени към устието, които се срещат най-често при чашите. Те са открити в горната част на първия културен пласт. Украсата при тези съдове се състои от врязани или набодени орнаменти. Интересно е да се отбележи, че и при тази група съдове като елемент от украсата се срещат елипсовидни плоскости, разположени непосредствено под ръба на устието подобно на някои форми с излъскана повърхност, с които се откриват в едни и същи нива на културния пласт.

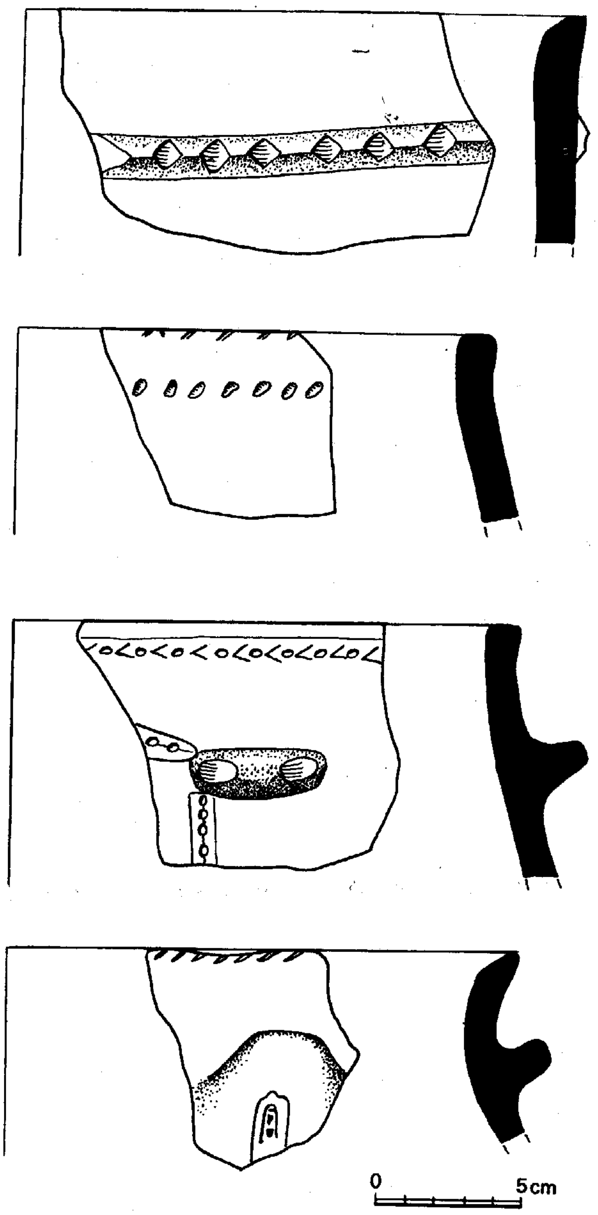

18

• *Обр. 18. Фрагменти от груби съдове от Малкото кале до с. Равадиново, общ. Созопол. Fig. 18. Fragments de récipients grossiers de Malkoto kale près du v. Ravadinovo, com. de Sozopol*

Други видове съдове

Освен описаните досега групи глинени съдове при разкопките на „Малкото кале“ са намерени в по-малко количество керамични фрагменти с други характеристики. Не е възможно да се възстанови изцяло някой съд и затова те се разглеждат по-общо. Трябва да се отбележи, че в структурата на глината, от която са направени не се наблюдават разлики в сравнение с другите групи. Особености има при обработката на по-върхността им. Така например се отделят съдовете с огладена, равна повърхност, която обаче не е така грижливо обработена подобно на излъсканата керамика и в този смисъл може да се разглежда като неин вариант. Косвено указание в тази насока са отчасти и формите на глинените съдове с огладена повърхност, които са подобни на типове съдове с излъскана по-

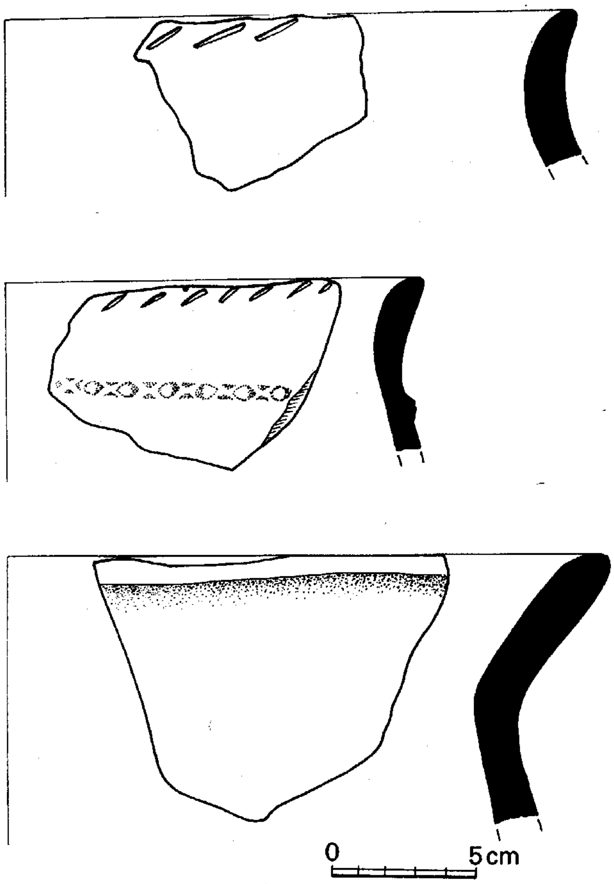

19

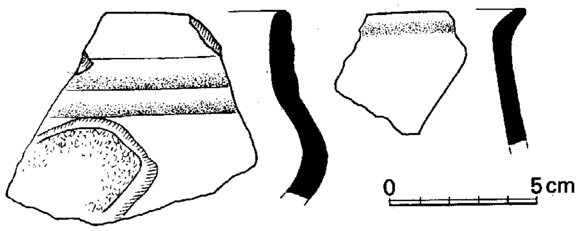

20

- *Обр. 19. Фрагменти от дебелостенни съдове с фуниевидно устие от Малкото кале до с. Равадиново, общ. Созопол. Fig. 19. Fragments de récipients aux parois épais avec embouchure en forme d'entonnoir de Malkoto kale, près du v. Ravadinovo, com. de Sozopol*
- *Обр. 20. Фрагменти от чаши с неравна повърхност от Малкото кале до с. Равадиново, общ. Созопол. Fig. 20. Fragments de coupes en surface inégale de Malkoto kale, près du v. Ravadinovo, com. de Sozopol*

върхност. Такива са паниците с извито навътре устие, чашите с право устие, заоблено или леко разширено навън венче и др. По-голямата част от фрагментите с огладена повърхност са открити в горните нива на първия културен пласт. При орнаментирането им еднакво често са употребявани както щемпеловани мотиви и канелюри, така и релефна и набодена украса.

Малка част от намерените при разкопките фрагменти са от съдове, чиято повърхност е покрита с тънък пласт по-тлъста глина (в нея няма едри примеси). Прави впечатление, че при тях често се среща комбинирана украса (до известна степен подобна на тази при съдовете с излъскана повърхност) от различни техники. Такива са релефните издатъци, украсени с врязани или с врязани и щемпеловани мотиви, а също и съчетанието от врязани и отпечатани орнаменти. При някои от тези фрагменти се установява, че са от дебелостенни съдове с биконично или заоблено тяло и с пластични издатъци в най-издутата част. Може да се предположи, че в някои случаи се касае за керамика от групата на излъсканата, но с по-лошо качество на обработка на повърхността в долната половина на съда. Фрагментите с такива характеристики се откриват във всички слоеве на първия културен пласт.

Само три фрагмента от груби, дебелостенни съдове, чиято повърхност е грубо измазана с метла са открити при проучванията на „Малкото кале“. Намерени са на сравнително малка дълбочина и се свързват с финала на ранножелязната епоха.

Заключение

От така направения преглед на керамичния комплекс следват някои наблюдения, които имат своята стойност при опитите да се уточни културната и хронологическата позиция на разглеждания обект в рамките на епохата. Така например прави впечатление липсата на „Малкото кале“ на някои форми глинени съдове, които се откриват на други места и се свързват с този хронологически период. Разбира се, до голяма степен тази липса може да се дължи на ограничения мащаб на досега проведените разкопки тук. Не е възможно също така всички глинени съдове да бъдат възстановени (еднозначно определимо или поне приблизително) само на базата на ограничен брой фрагменти. Не са открити например чаши с прост профил на тялото (конични, цилиндрични и пр.). Като форма те са познати още от бронзовата епоха, но липсата им на „Малкото кале“ едва ли дава възможност за хронологически изводи поради несложната им форма и широк хронологически и териториален диапазон на разпространение. Отсъствието на някои типове кани, гърнета и кантаросовидни съдове по всяка вероятност се обяснява с причини, за които стана дума по-горе.

Не така обаче стоят нещата с един твърде характерен за ранножелязната епоха тип съдове. Става въпрос за т. нар. букел амфори, представени в Южна България в две основни разновидности — тип Маноле и тип

Габарево[15]. На „Малкото кале“ не само не са открити такива съдове, но дори липсват и характерни фрагменти от тях като релефен пояс с коси канелюри и езичести израстъци в най-широката част на съда или класическите букели. Последните са познати и популярни в съседните райони, като Тракийската равнина, Североизточна България и Мала Азия[16]. Вероятно като своеобразни заместители на този тип пластична украса трябва да се разглеждат подковообразните плоскости, разположени при най-издутата част на тялото и понякога богато орнаментирани, които се откриват на обекта.

Ако се разгледат и различните видове украси (по-специално врязаната и щемпелованата), също се установява, че някои мотиви или отсъстват, или са представени съвсем ограничено при керамиката от „Малкото кале“. От врязаните липсват някои по-сложни фигури като мрежест орнамент или шахматно защриховани полета в рамка. При отпечатаните орнаменти прави впечатление липсата на почти всички варианти на мотива „концентрични кръгчета, свързани с тангенти“. В замяна при щемпелованите „есове“ са налице всички варианти, известни в Тракия с изключение на големия сложен печат, който се открива върху дебелостенни съдове. Не са намерени и някои щемпели с по-особена форма, но тяхното отсъствие може да се обясни изобщо с тяхната по-малка популярност в определени райони.

Керамичният комплекс от първия културен пласт на „Малкото кале“ може най-общо да се свърже с групата на щемпелованата керамика, разпространена в Югоизточна Европа през ранножелязната епоха. За да се определи по-точно неговото място сред локалните керамични групи, трябва да се обърне внимание на някои особености при еволюцията на съдовете и украсите от обекта. Регистрираната археологическа ситуация позволява да се очертаят две фази в развитието на селището, отразени в керамичното производство. По-ранната се свързва с най-долното жилищно ниво. Съдовете са сравнително еднообразни като форми, а украсата им е семпла. В повечето случаи при орнаментирането е използвана една техника, комбинациите са по-скоро изключение. Още от тези нива на пласта се наблюдават почти всички елементи от украсата, които са характерни за керамичния комплекс от обекта. Преходът към втората фаза е плавен. Наблюдава се постепенно нарастване броя на представените тук форми глинени съдове. Истинската разлика обаче между двете фази личи най-вече при украсата на керамиката. Щемпелованите орнаменти достигат апогея в своето разнообразие. Най-различни комбинации от тях покриват големи участъци от тялото (горната му половина), шията и устието на чаши, паници и други съдове с излъскана повърхност. Все по-често в горните нива на пласта се среща и комбинирана украса. Има няколко варианта на съвместна употреба на врязани линии и щемпеловани „есове“ с различна форма и псевдошнур. Интересна по отношение на датировката е комбинацията между канелюри и есовидни отпечатъци, която се свързва от изследвачите с т. нар. „култура Бесараб“[17]. В най-горните нива на пласта се наблюдава сложна комбинация от релефен, незабележим издатък, хоризонтални канелюри по шията и щемпеловани (по-рядко врязани) орнаменти. Подобно съчетание на различни техники, при това със сходно местоположение върху съдовете, се среща при чаши, при кантаросовидни съдове (?), паници, гърнета с висока, конична шия. Друга важна особеност на украсата на керамиката от втората фаза е появата на предимно щемпеловани орнаменти от горната страна на венчето — практика, която също се свързва с втората половина на епохата[18]. По същото време при украсяването на някои глинени съдове или метални предмети се появяват стилизирани и схематизирани изображения — предимно на птици[19]. При керамиката от „Малкото кале“ има такива примери.

Всички тези наблюдения относно особеностите в еволюцията на съдовете от първия културен пласт на „Малкото кале“ позволяват да се постави въпросът и за абсолютната им хронология. Горната граница е в VI в. пр. н. е. и се фиксира сравнително точно чрез общите промени в тракийската култура. От казаното по-горе е ясно, че първите, засега фиксирани, следи от човешката дейност на този обект се отнасят към ранната фаза на ранножелязната епоха. Липсват материали, които могат да се свържат със самото начало на епохата. На базата на паралели с добре проследена хронология, като Троя, Бабадаг, Басараб, Кастанас и др., долната граница се поставя в IX в. пр. н. е. или малко по-рано.

---

[1] Мегалитите в Тракия, ч. 2 (= Тракийски паметници, т. 3). С., 1982, с. 368 и сл.

[2] М. Домарадски. Раннотракийска керамика от култов обект в м. Скалето при с. Црънча, Благоевградски окръг. — Археология, XXVIII, 1986, № 2, с. 10 сл.; M. Domaradzki, I. Karaiotov, A. Gotzev. L'habitat du premier âge du fer de Malkoto kale. — Thracia Pontica, IV, Sofia, 1991, 119—132.

[3] Мегалитите..., с. 179 сл., рис. 120—123, 245, 264, 268.

[4] B. Hänsel. Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der

Unteren Donau (= Beiträge Ur- und Frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer-Kulturraumes XXVII), Bonn, 1976, 122—123, 196, taf. 45/10, 11, 47/4, 72/3, 4; A. Hochstetter. Kastanas. Die Handgemachte Keramik. Schichten 19 bis 1. Ausgrabungen in einem Siedlungshügel der Bronze- und Eisenzeit Makedoniens 1975—1979 (= Prahistorische Archäologie in Südosteuropa, Bd 3), 88—101. M. Мирчев. Раннотракийският могилен некропол при с. Равна. — ИАИ, т. XXV, 1962, 97 сл., табл. XXVII.

[5] A. Vulpe. Zur Entstehung der Geto-Dakischen Zivilisation. Die Besarabikultur, I Teil. — Dacia, NS XXX, 1987, 56—62, Abb. 10/15, 12/1, 16/1, 2.

[6] C. Dobiat. Das Hallstattzeitliche Gräberfeld von Klein-Klein und seine Keramik (= Schild von Steier. Beiträge zur steierischen Vor- und Frühgeschichte und Münzkunde, Bhft 1), 1980, 210, abb. 11; I. Nekvasil. Die jünger und späte Stufe des Hallstattabschnittes der Lausitzer Kultur in Mähren (B:) Symposium zu Problemen der jüngeren Hallstattzeit in Mitteleuropa, Bratislava, 1974, 256, 290—294, Abb. 2, 19.

[7] Мегалитите..., 274—275, рис. 439—440.

[8] Р. Георгиева. Селището от ранножелязната епоха върху селищната могила до с. Дядово (предварителни наблюдения). — Expeditio Thracica, 5, 1, 1983, p. 105, taf. XII; H. Todorova. Über einige Probleme der südosteuropäischen Früheisenzeit. Thracia (Serdicae), I, 1972, 75, Abb. II/3; A. Hochstetter. Op. cit., 68—69, Abb. 18.

[9] C. Blegen, B. Boulter, J. Caskey, M. Rawson. Troy. Settlements VII a, VII b and VIII, vol. IV, Part 1 and 2, Princeton 1958, 164—165, Tab. 260, 35.625; P. Medović. Naselja starijeg gvozdenog doba u Jugoslovenskom Podunavlju. Beograd, 1978, 75, tab. CI/8.

[10] E. Patek. Die Urnenfelderkultur in Transdanubien. Budapest, 1968, 130—131; H. Todorova. Op. cit. Abb. I/3, 4; B. Hänsel. Op. cit., p. 122, taf. 44.

[11] M. Кънчев. Селища и находки от късната бронзова и ранножелязната епоха в Новозагорско. — Thracia, VI (Serdicae), 1984, 158, Abb. 18 a.

[12] Д. Аладжов и Д. Балабанян. Паметници от старожелязната епоха в Хасковски окръг. — Thracia, VI, 1984, 216—217, Abb. 31/1; B. Hänsel. Op. cit. Taf. 24/14. К. Лещаков. Украса на къснобронзовата керамика от връх Алада в Източните Родопи. — Археология, XXXII, 1990, № 1, с. 2, обр. 4.

[13] Д. Димитров. Троя VII в 2 и балканските тракийски и мизийски племена. — Археология, X, 1968, № 4, 13—15, обр. 6—7; G. Tončeva. Chronologie du Hallstatt ancien dans la Bulgarie du Nord-Est (= Studia Thracica, 5) 1980, 27—31, tab. I, II; M. Kănčev. Matériaux du site préhistorique de l'âge du Bronze récent et du Hallstatt ancien près d'Asenovec, dép. de Sliven. — Thracia, III, 1974, p. 70, fig. 9 a; 12; В. Антонова и Н. Попов. Нови данни за рнния халщат в Североизточна България (Археологически разкопки на Шуменската крепост). — Thracia, VI, 1984, 170—171, tab. I/1.

[14] P. Medović. Op. cit., 23—24, tab. XVII, XX; A. Hochstetter. Op. cit., p. 133, Abb. 35.

[15] G. Tončeva. Op. cit., p. 164.

[16] C. Blegen, B. Boulter, J. Caskey, M. Rawson. Op. cit., p. 164, tab. 259/37. 1000; H. Schmidt. Heinrich Schliemann's Sammlung-Trojanischer Altertümer. Berlin, 1902, p. 175, Nr 3611; J Stratan und A. Vulpe. Der Hügel von Susani. — Praehistorische Zeitschrift, Bd. 52, 1977, 49—51, Taf. 5/2, 6/93; А. Премк, П. Попович, Л. Бјелајц, Вајуга-Песак. Извештај о сондажним ископаваньима у 1980 години. — Нердапске свеске, 11, Београд, 1984, 111—115, сл. 98/1, 4, 5; вж. също и бел. 13.

[17] L. Hänsel. Op. cit., p. 164.

[18] A. Hochstetter. Op. cit., 107—109, Abb. 22, 27, 28; P. Medović. Op. cit., p. 43, tab. XLIX/2; M. Jevtić. Keramika starijeg gvozdenog doba na centralnobalkanskom području. — Centar za arheološka istraživanja, kn. 2, Beograd, 1983, p. 18, 28, tab. X/5, XVIII/4, 6; M. Stojić. Gvozdeno doba u basejnu Velike Morave (= Centar za arheološka istraživanja, kn. 8), Beograd-Svetozarevo, 1986, c. 48, tab. VI/1, 4, 10, 11, X/4, 12; A. Vulpe. Zur mittleren Hallstattzeit in Rumänien (Die Besarabi-Kultur). — Dacia N. S. IX, 1965, 107—114, Abb. 7/9.

[19] Д. Гергова. Произход, характер и датировка на съкровището от с. Бързица (б. Шеремет), Варненски окръг. — Археология, XXIV, 1982, № 3—4, 11—12 и пос. лит.

Céramique de l'âge du fer ancien de la forteresse Malkoto kale près du village de Ravadinovo, com. de Sozopol

M. DOMARADZKI, IV. KARAJOTOV, Al. GOTZEV

(Résumé)

Le tell de l'âge du fer ancien dont la céramique est l'objet de l'annonce présente est situé sur la plus haute partie de la colline Malkoto kale de la chaîne littorale de la Strandža, nommée Meden rid. Par les fouilles archéologiques exécutées au cours de la période 1973-1978 on a établi l'existence de quatre couches culturelles qui se distinguent en couleur et en structure du terroir. Dans la premiére, la plus basse couche, on a découvert avec sûreté trois niveaux artificiels et d'habitat (il est aussi possible qu'ils fussent davantage), une grande quantité de fragments en céramique, de morceaux du crépi mural, d'os, d'objets domestiques.

La céramique des fouilles de Malkoto kale peut être divisée en groupes selon le mode du traitement de la surface, la structure de l'argile et la couleur des récipients en argile.

La céramique a une surface traitée soigneusement, polie parfois jusqu'à un éclat métallique. La structure de l'argile est grossière et a une couleur surtout gris-foncé ou noir. L'analyse du matériau céramique permet de distinguer 5 types d'écuelles et de bols, 7 types de brocs et de coupes, deux types de récipients miniatures. Lors de l'examination des formes des récipients on porte l'attention sur les differents modèles de décoration et leurs combinaisons, ainsi que sur leur place sur les parois des récipients. Les problèmes posés par la décoration des récipients de ce groupe ont é te examinés à part àcouse de leur rôle pour la chronologie de la céramique de l'âge du fer ancien. On rencontre les techniques suivantes lors de l'ornementation des récipients: une décoration estampillée, incisée, piquée, en relief et des cannelures.

On a examiné en détail la décoration empreintée en constituant à part les types d'estampilles utilisées au cours de la décoration des récipients, leur dissémination en profondeur selon leur détermination chronologique.

A un autre groupe se rapportent les récipients en surface inégale. La structure de l'argile chez eux ne diffère pas considérablement de celle des récipients en surface

frottée. Les différences générales abordent le traitement de la surface et jusqu'à un certain degré la couleur de la céramique. Lors des fouilles de Malkoto kale n'a pas été trouvé un seul récipient de ce groupe conservé entièrement. Une partie des fragments en céramique trouvés permettent la reconstruction approximative de certaines formes et l'exécution des observations sur les genres de décoration prédominants et les combinaisons entre eux.

Le reste de la céramique de l'objet archéologique est examiné en commun dans les limites d'un groupe en marquant ses particularités caractéristiques.

Dans la conclusion on cherche la place de l'ensemble céramique de Malkoto kale parmi la céramique de l'âge du fer ancien. A la base des parallèles avec des régions voisines, des combinaisons caractéristiques entre formes et décorations ou des combinaisons de différents genres d'ornements, on établit que la céramique de l'objet archéologique se rapporte àla fin de la première et la deuxième phase de l'âge du fer ancien ou en dates absolues — du IXe s. av. n. è. (ou un peu plus tôt) jusqu'au VIe s. av. n. è.

Четирилистни колонни римско-коринтски капители от фонда на НАМ — София

СВЕТЛА ПЕТРОВА

Във фонда на НАМ — София се съхраняват четири капитела в римско-коринтския ред, които се отличават със своя съкратен апарат. Те нямат каулис, чаша, хелици и горен акантов ред. Имат само четири високи, силноразвити и издадени листа с по седем или пет длани. Наричаме ги четирилистни коринтски капители. Най-високата длан подпира двойносъставената ъглова волута, която заедно с акантовите листа излиза в повечето случаи от основата на капитела и образува пространство с формата на буквата „V“. Капителите са открити в с. Рибен, Плевенско, Ескус, Балчик, като четвъртият е с неизвестно местонахождение (обр. 1—4)[1].

Четирите капитела имат значително голяма стойност, т. е. отношението на височината към горния диаметър на колоната $\left(\frac{В}{ГД}\right)$ варира между 1,86 до 1,34. В незаетото от втория акантов ред, чашата, хелиците и каулиса, поле е разположено стъблото на абаковия цвят. Украсата на това триъгълно поле до изпъкналата и ясно очертаната устна калатуса е: вълнообразно стъбло с листа, насочено към абаковия цвят (обр. 1 б); гладко, право стъбло, свързано с абаковия цвят (обр. 2); право стъбло със симетрично разположени двойка листа, със завити във форма на „око“ или удебелени върхове (обр. 4).

Върху едната от страните на капитела от с. Рибен вместо абаков цвят е изобразен орел, стъпил върху основата на образуваната от основите на волутите „V“-форма, със слабо разперени криле.

Капители с изображение на орел вместо абаков цвят са известни от Ескус[2], Августа Траяна[3], като някои от елементите на римско-коринтския ред са редуцирани и апаратът им не е пълен; от Малкия пазар на Остия, датирани в III в.[4], от Термите на Лептис Магна и Гърция[5]. Изображение на орел през римската епоха се среща най-често при Северите и по-рядко през I—II в. Капител с изображение на орел, подобно на това от с. Рибен, е открит и върху капител от Томи, датиран както и сградата, откъдето произхожда във II—III в.[6] Свободното пространство между волутите, което е украсено с растителен орнамент напомня Флавиево-Трояновите декоративни мотиви, използвани за украсата на архитектурни елементи предимно по времето на император Хадриан и неговите наследници[7].

Подобна композиция както е при четирилистните капители, но при пиластрови капители, се среща и при капител от базиликата в Стоби, съхраняван в Националния музей в Белград[8], предатиран във II в.[9]; при капител от Асклепиона в Пергам, но с хелици[10]; от Хераклея — Перинт, сега в музея в Истанбул, датиран във II в.[11] Четирилистните капители се срещат сравнително често в архитектурно-декоративната практика. Те имат много видове и големи хронологически граници[12].

Един от най-важните белези за правилното датиране на изследваните капители е изображението на акантовия лист върху тях. Акантовите листа са съставени от длани, а всяка длан от изрези. Е. Вайганд и други изследователи на римската архитектура

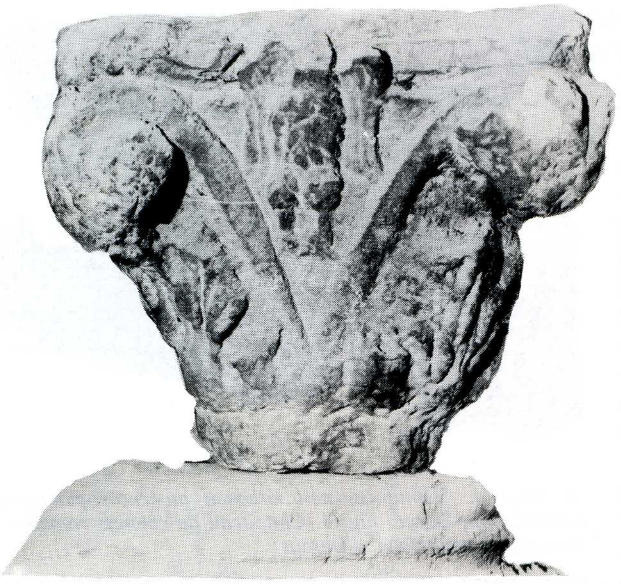

1 а

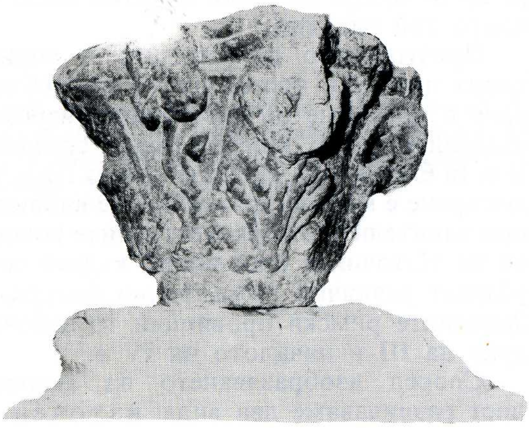

1 б

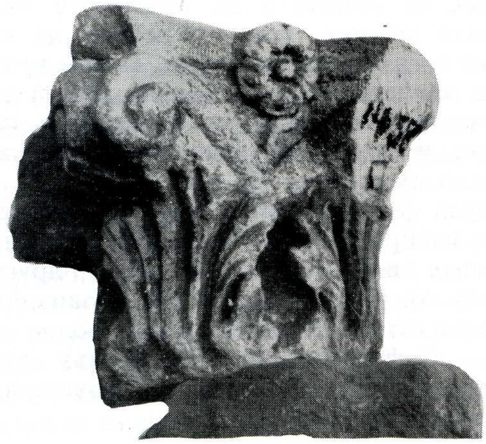

2

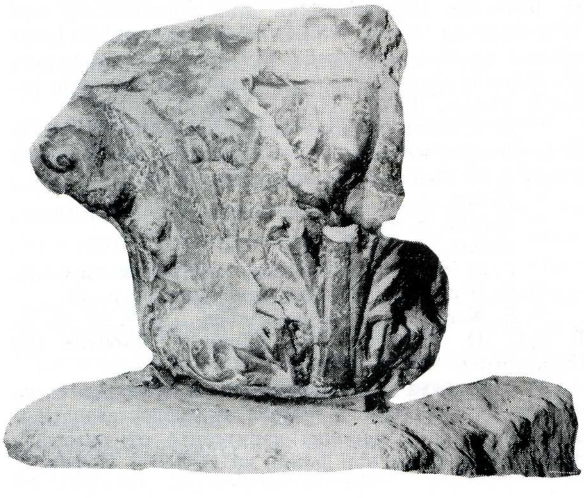

3

- *Обр. 1 а) четирилистен колонен римско-коринтски капител от с. Рибен, Плевенско. Fig. 1 a) chapiteau de colonne romaino-corinthien quadrifolié du village de Riben, dép. de Pleven*
- *Обр. 1 б) четирилистен колонен римско-коринтски капител от с. Рибен, Плевенско. Fig. 1 б) chapiteau de colonne romaino-corinthien quadrifolié du village de Riben, dép. de Pleven*
- *Обр. 2. Четирилистен колонен римско-коринтски капител от Ескус. Fig. 2. Chapiteau de colonne romaino-corinthien quadrifolié d'Oescus*
- *Обр. 3. Четирилистен колонен римско-коринтски капител с неизвестно местонахождение. Fig. 3. Chapiteau de colonne romaino-corinthien quadrifotié dont le lieu de provenance est inconnu*

различават източен и западен акант[13]. Западният акант има мека, заоблена, лъжицоподобна форма, като фигурите, образувани при допирането на съседните изрези на дланите, наречени „очи“, имат различна форма на изток и на запад.

При източния вариант на акантовия лист очите са почти кръгли през републиканския период. Вероятно това се дължи на факта, че в началото акантовият лист, прилаган в римската архитектурно-декоративна практика, е силно повлиян от елинистическото му изображение. Такива капители са открити в Рим, Ларго Арджентина[14], Cività di Bagno[15], Tre Fontane[16], Форума[17]. Впоследствие тази форма се променя, „окото“ се удължава и напомня капка (форма на сълза). През III—IV в. са установени трапецовидни и ромбовидни фигури, като две или повече двойки от съседните изрези образуват комбинирано допиране[18].

Четирите изследвани капитела от фонда на НАМ имат плавно и стройно завити нагоре бразди на изрезите на акантовия лист, без хоризонтално пречупване. Изрезите имат по средата канелюра и слабо заострени върхове. Те се характеризират и с две дълбоки канелюри от двете страни на централната жилка на всеки акантов лист, чрез които той изпъква.

Пречупването на изрезите в хоризонтална посока и постепенното им доближаване и допиране до съответните изрези от съседните длани започва около средата на II в. (в Сирия и на Изток)[19]. През III в. това допиране е масова практика и се наблюдава при капителите от архитектурните комплекси на Източните провинции, където се образуват различни геометрични фигури, а в Западните римски провинции то започва в края на III и началото на IV в.[20]

Според изобразяването на акантовия лист различаваме два вида: източен — с къси, остри върхове на листата, често силно релефни, подкопани отдолу, а повърхността на листа е разделена на две части от централната жилка — канелюра. Това е т. нар. „остър акант“ (acanthus spinosus), който се среща при капителите, съхранявани във фонда на НАМ, и е характерен за капителите от Мизия и Тракия в римско-коринтски ред. Примери за изображение на западен акантов лист (acanthus mollis), който има подълги изрези, заоблени върхове, почти без подкопаване и без централна жилка, не се среща досега у нас.

Освен формата на акантовия лист и украсата върху полето на абаковия цвят много важен белег за хронологическите изменения в композицията на капителите е и намаляването на броя на съставните им според архитектурно-декоративния канон елементи. Опростявянето на композицията на капителите води до последователното изчезване на каулиса, чашата, хелиците и накрая на долния акантов ред.

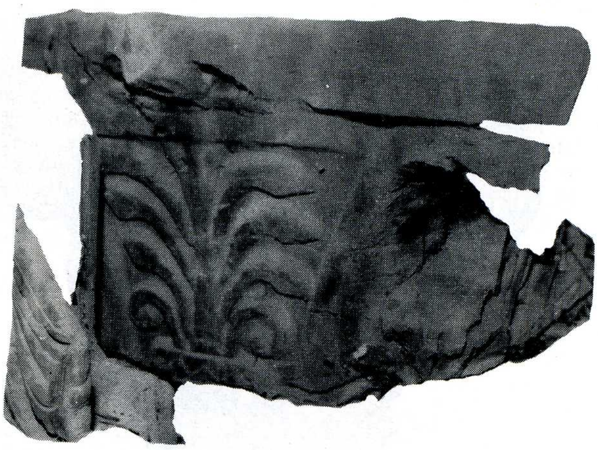
4

● *Обр. 4. Четирилистен колонен римско-коринтски капител от Ескус. Fig. 4. Chapiteau de colonne romaino-corinthien quadrifolié d'Oescus*

Намаляването на стройността на капителите през II — началото на III в. също е доказателство за хронологическите промени. Това се отнася и за промените във волутните мотиви, които започват да се срастват с тялото на капитела, като в края на IV в. постигат кубична форма, довела до намаляването на броя на елементите на капитела и до опростяването на абака, започнало също през III в.

Според формата на акантовия лист неговото изображение и композицията на капителите и съпоставяйки ги с други капители от римските източни и западни провинции отнасяме капителите от фонда на НАМ — София като изработени във втората половина на II — първата половина на III в. от н. е.[21]

---

[1] Капителите имат инв. № 5100, 1458, 1198. Този, чието местонахождение е неизвестно, се съхранява в Закритата аркада и има № А 215.

[2] С. Н. Бобчев. Римско-коринтски капители от Югозападна и Северна България и мястото им в развитието на римско-коринтския капител. — ИАИ, XXXII, 1970, табл. VIII, обр. 19 и 20, табл. X, обр. 23 и 24.

[3] ОНМ — Стара Загора водач № 39.

[4] P. Pensabene. Scavi di Ostia, VII, Roma, 1973, p. 159, Nr 653, tav. LXII; E. v. Mercklin. Antike Figuralkapitelle. Berlin, 1962, Nr 554, p. 227, Abb. 1047.

[5] E. v. Mercklin. Op. cit., p. 221 sqq.

[6] В. Канараке. Здание с мозаикой в Томах. Бухарест, 1967, с. 16.

[7] A. Bammer. Elemente flavisch-trajanischer Architekturfassaden aus Ephesos. — ÖJH, 52, 1978/80, Hauptblatt, p. 67 sq. Abb. 23.

[8] Mano Zissi. Umetnički pregled, 3, 1940, s. 39.

[9] E. v. Mercklin. Antike..., p. 143, Nr 376, Abb. 705.

[10] W. D. Heilmayer. Korintische Normalkapitelle. Studien zur Geschichte der römischen Architekturdekoration. Heidelberg, 1970, Taf. 372.

[11] A. G. Mendel. Catalogue des sculptures grecques, romaines et byzantines, III. Constantinople, 1914, 549—550, No. 1343 (66).

[12] R. Koutzsch. Kapitellstudien. Beitrage zu einer Geschichte des Spätantike in Osten vom IV bis VII Jahrh., Berlin — Leipzig, 1936, p. 11 sqq.

[13] E. Weigand. Vorgeschichte des Korintischen Kapitells. Würzburg, 1920, p. 5 sq.; Baalbek und Rom. Die Römische Reichskunst in ihrer Emtwicklung und Differenzierung. — JdI, XXIX, 1914, p. 37 sqq.; P. Pensabene. Scavi..., p. 201 sqq.; Mª Gutierz Behemerid. Sobre la sistemstisacion del capitel corintio en la peninsula Iberica, BSAA, XLVIII, 1982, p. 25 sqq.

[14] H. v. Hesberg. Lo sviluppo dell'ordine corinzio in età tardo-republicano. — L'art décoratif à Rome. Ecole Française de Rome, 1981, 55, p. 35, fig. 2.

[15] Ibidem, p. 41, fig. 14.

[16] Ibidem, p. 42, fig. 17.

[17] Ibidem, p. 43, fig. 20.

[18] С. Н. Бобчев. Цит. съч., с. 95 и пос. там лит.

[19] E. Weigand. Baalbek und Rom ..., p. 48.

[20] R. Kautzsch. Kapitellstudien ..., p. 5, 20, 36, 53, 70 sqq.; H. Kähler. Die Römische Kapitelle des Rheingebietes. Berlin, 1939, 87—89.

[21] Авторката изказва своята благодарност на ст. н. с. В. Герасимова-Томова за предоставената ѝ възможност да обнародва капителите от римската епоха, съхранявани във фонда на НАМ — София.

Des chapiteaux de colonne romaino-corinthiens quadrifoliés du fond du Musée archéologique national — Sofia

S. PETROVA

(Résumé)

On examine ici quatre chapiteaux de colonne romaino-corinthiens du fond du Musée national archéologique — Sofia. Ils sont constitués à part en type nommé „chapiteaux de colonne romaino-corinthiens quadrifoliés". On les a découverts dans le village de Riben, dép. de Pleven, la colonie Ulpia Uescus (aujourd'hui le village de Gigen, dép. de Pleven) et de l'un d'eux on ne sait pas le lieu de provenance (fig. 1—4). On les a datés en se basant à des parallèles avec les provinces romaines orientales et occidentales entre la deuxième moitié du IIe s. et la première moitié du IIIe s.

Старобългарска петроглифна летопис

ПАВЛИНА ПЕТРОВА

Преди появата на фонетичните системи от писмени белези, съответстващи на особеностите на езика, хората във всички ранни общества са ползвали някои сравнително примитивни способи за предаване на различни по вид съобщения при липса на възможности за пряк контакт[1]. Най-разпространеният от тях е картинното писмо. На територията на Първата българска държава са регистрирани голям брой рисунки, врязани върху строителни материали, скали и рядко върху керамични съдове. Като произведения на самобитното народно изкуство и като исторически извори те са обстойно изследвани[2]. Отбелязано е също, че някои от пиктограмите са имали преди всичко практическо-комуникативна функция[3]. Тази страна на проблема обаче още не е била предмет на сериозно изследване. Основната трудност при проучването на комуникативните пиктограми е разграничаването им от чисто художественообразната форма. Утвърдено е мнението, че рисунките, които са крайно опростени и не съдържат елементи с художествено съдържание, представляват целенасочени носители на информация[4]. Основната част от тях имат повествователен характер, който се отличава не само с динамизъм, но и с единство на синхронното и диахронното действие. Разгледани в този аспект, значителен брой рисунки от хинтерланда на първата българска столица Плиска могат да бъдат определени като местна форма на старобългарско картинно писмо. Предмет на нашето внимание са няколко графита с летописно съдържание.

Най-малката композиция от този тип е врязана върху скала в езическия култов център при Мадара. На рисунката е представен шаман (обр. 1)[5]. Към изключително опростената човешка фигура са добавени също схематично жезъл и барабан. Повдигнатите хоризонтално ръце представят фигурата в действие. Под барабана е врязан знакът „двойка триъгълници". На негово място в други подобни сцени се намира изображението на животно-тотем[6]. С барабана шаманът призовава духа на прародителя, с чиято мощ извършва своето магическо действие и гадае. Самият шамански барабан е възприеман като символ на тотема на рода. Неведнъж в различни аспекти на българската култура са правени паралели с ранноиндийската история[7]. Изказано е вече мнението за равнозначността на няколко знака, открити в старобългарските центрове, със знаци-идеограми от протоиндийската писменост[8]. Руната „двойка триъгълници" също се среща в голямата група от разчетените протоиндийски писмени белези. Подобно на други знаци от този вид несъвършено ранно писмо, там той има няколко значения с атрибутивна връзка: „тотем-женско божество", „барабан" и „гръм"[9]. Отношението между „барабан" и „гръм" е елементарно — ударът по барабана предизвиква силен звук, който е подобен на гръм (такъв е случаят с един от знаците за „слънце" (◇), който означава още „светлина“, „ден“ и „бял“[10]. По-интересна е връзката между израза „тотем-женско божество“ и думата „барабан“. Очевидно в период на формиране на това първично писмо — около IV хил. пр. н. е. — в протоиндийската ритуална система звукът на шаманския барабан е призовавал богинята-майка. В този аспект проф. Бешевлиев има право, когато обяснява „някои от руните“, изписани върху керемидите на много средновековни български сгради, като апотропеи срещу гръмотевици[11]. Може да се предполага, че чрез знака е търсена закрилата на богинята на този вид природни бедствия.

В текстовете на някои протоиндийски печати се казва, че „барабанът е място на богинята Луна“ и „барабанът е място на жреца на богинята Луна“[12]. Така знакът „двойка триъгълници“ в протоиндийските текстове поставя в общ статут субектите „тотем“, „богиня“, „жрец на богинята“, „барабан“ (предмета, обитаван от богинята). Тази своеобразна система — богиня, тотем и анимистичен предмет съответства на определен момент от историята на религията на човешкото общество.

Знакът „двойка триъгълници“, към който е добавена една хоризонтална хаста, е открит върху варовиков блок във Велики Преслав. Той се намира в началото на поредица от две птици, две четириноги животни и чифт ботуши (обр. 2)[13]. Ботушите подсказват, че останалите персонажи от сцената са тотемни животни[14]. Всички те са представени в ход към знака. В една от работите ни на тази тема изказахме предположението, че единственият нерисунъчен знак в пиктограмата може да се тълкува като събирателен писмен белег за тотеми[15]. Съпоставен обаче с протоиндийските текстове, знакът „двойка триъгълници“ може да бъде разглеждан по-скоро като символично изображение или белег на още един — шести — тотем (богиня), който не притежава конкретен образ. Добавената хаста вероятно има значението на първи, главен, лидер, велик или още по-вероятно — върховен[16].

И така можем да приемем, че картинният текст от Мадара описва камлаенето на шаман без трирога шапка, който призовава тотема на рода. Поставен в полето на тотема (вж. Шуменската плочка[17]), знакът следва да се възприеме като белег за тотем или богиня / тотем-богиня (?)[18]. „Двойката триъгълници“ са врязани с по-тънки линии, но мястото им е съобразено с останалите елементи на композицията и със съдържанието на „текста“. Употребата на тънката линия може да бележи и процеса на аглютинацията — „недоловим“, „невидим“ за обикновения човек. Този похват, който не нарушава цялостта на композицията, е известен и от много други графити[19]. Схематичността на рисунката и липсата на художествена украса, неприсъщи за художествено произведение, говорят за нейната практично-комуникативна функция. Врязаният „текст“ не може да бъде прочетен дословно. В него липсва корелация между езика с неговите фонетични и граматични особености и начертания, но съществува адекватност на изображението с темата, която е предмет на съобщението. В тази си характеристика композицията отговаря на дефиницията за картинно писмо.

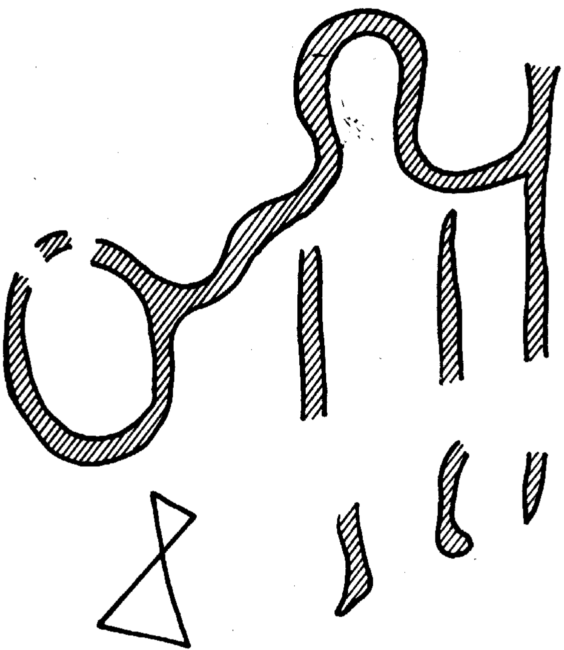

1

● *Обр. 1. Рисунка на шаман от Мадара. Fig. 1. Dessin d'un chaman de Madara*

Врязването на петроглифа е изпълнено от човек с усет за пропорциите и формите, с умение да предаде действието и най-вече познаващ знака-идеограма. В такъв случай може да се приеме, че „пишещият“ е бил грамотен за своето време, а „записаното“ събитие от живота на българското общество е било значимо от негова гледна точка.

С по-богато съдържание и по-сложен за тълкуване е графитът от с. Крива река, Шуменско (обр. 3). Първооткривателят го определи като ловна сцена[20]. Там обаче липсва преследваното животно. Картината е динамична и с еднопосочно действие, което е допълнено и доизяснено с руни и кирилски надпис. От значение е и обстоятелството, че графитът се намира върху камък, ограждащ гроб, и може да се разглежда като „текст“, пряко свързан с живота на погребания. По хоризонтала в рисунката се различават две основни части: върху горната дясна половина на блока е представена схемата на път,

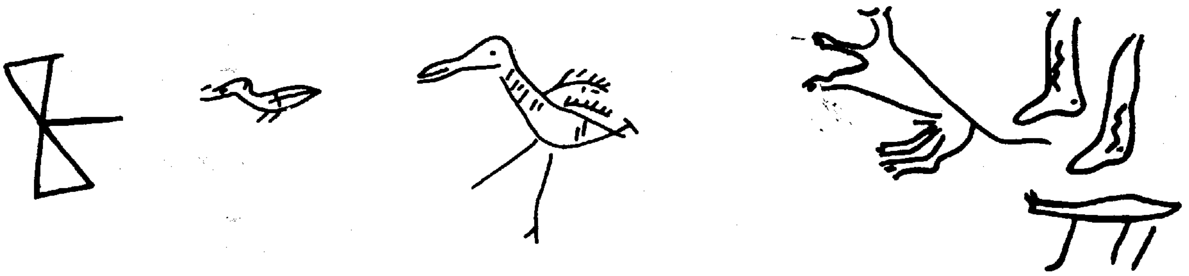

2

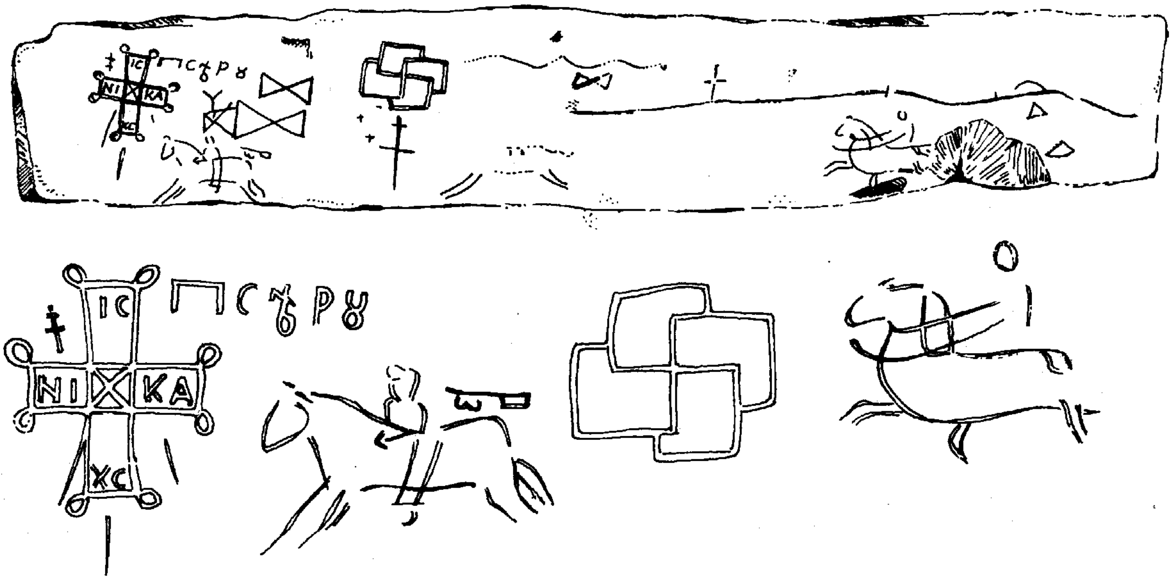

3

● *Обр. 2. Изображения на тотеми от Велики Преслав. Fig. 2. Effigies de totems de Veliki Preslav*

● *Обр. 3. Рисунка-графит от с. Крива река, Шуменско. Fig. 3. Dessin-graffiti du village de Kriva reka, dép. de Šumen*

който е бил изминат от конника, врязан върху същата страна на блока. Той е пресякъл равнината до подножието на високо плато. Първоиздателят на петроглифа с основание отбелязва, че планът на местността съответства на релефа между селището, където е открит графитът, и култовия център в Мадара[21]. В този случай „двойката триъгълници“ отбелязва мястото на старото светилище и го определя като обител на тотеми или дори на божество (богиня), което съответства по-точно на археологическия контекст.

Основната част на рисунката е изпълнена с фигури и знаци. В десния край на графита, встрани от пътя, са врязани две хижи (палатки). От това селище (лагер) при изгрев или залез слънце е потеглил конникът: слънцето се е подало над хоризонта. От селището до подножието на Мадарското плато той е прекъсвал пътя си на четири места, маркирани с две къси чертички и две кръстчета. Съдейки по сравнително равномерните интервали, може да се допусне, че така са отбелязани преходите му. Поставянето на двете кръстчета очевидно не е случайно. По всяка вероятност чрез тях са посочени, свързани с християнския култ места — църкви, манастири, параклиси.

Конникът в началото на композицията държи в ръцете си поводи и не използва стремена. Конят му е от рядка порода — силен, с изпъкнали гърди и буйна грива. Прилича на пътник, който току-що е напуснал селището (лагера) в посока към култовия център Мадара. В края на линията на пътя отново се появява кон. Той е представен само отчасти или е полузаличен, но се вижда, че това е вече друго животно — по-грациозно и по-бързоного. Краката му са изпънати в галоп. Две щрихи през средата на тялото му сочат, че е с ездач.

Пред коня е врязан двоен патриаршески кръст, съставен от две малки четирираменни кръстчета, а над тях — знакът „гонещи се квадрати“, тълкуван в нашата литература като символ на слънцето и на огъня. Неговият опростен вариант — свастиката — в системата на протоиндийските знаци има значението „буря“, „две мълнии“, „комплект за запалване на огън“[22]. Тук наново е налице атрибутивна връзка: буря — сблъсък на две мълнии — огън. Знакът, както и галопиращият кон, засилват динамиката на действието. Отбелязан е алегорично сблъсък между две сили (мълнии) под егидата на патриаршески кръст. Победителят препуска в края на сцената върху тънконогото животно с грациозна шия и глава, чийто профил се различава много от първия кон. Ездачът използва стремена и не държи поводи. Ръцете му са свободни, за да носи оръжието си. Може да се приеме, че в този вид той етнически е определен като българин. Тази част от графита силно наподобява друг петроглиф на триумф, открит в Плиска. Там конникът също язди със стремена и конят му е без юзди; в ръцете си държи копие, което е с отпуснат връх, а в текста над рисунката са изброени имената на български войни[23].

Безспорно повествованието е географски и картографски ориентирано. Според разположението на населените места в този район ездачът в началото на сцената е потеглил от района на днешното с. Крива река, където е открит графитът. Пътят му минава през култовия център при с. Мадара. Победителят от финалната сцена се е отправил най-вероятно към столицата Плиска. Неговото копие е леко отпуснато, насочено напред като за отдаване на почест. Такава поза е подходяща най-вече в дворцовия център, пред княза[24].

В левия ъгъл на петроглифа, над и пред главата на човека и животното, е обособена комбинация от букви и руни. Този род текстове в много случаи нямат определен ред на четене[25]. Ако подредим думите и понятията в посока от ляво на дясно, „текстът“ започва с пиктограмата на християнската формула „Исус Христос побеждава“ (рисунката на кръст с монограмите IC XC NI KA), последвана от името Псяр в дателен падеж. След това са врязани руни — два пъти „двойка триъгълници“, знак „двойка триъгълници с отворена вертикална страна“ и „ипсилон“. Вече възприехме четенето на знака „двойка триъгълници“ като „тотем-богиня“, но, както беше отбелязано, в определен контекст той може да има смисъл на „шаман на богинята“. В друга наша работа изложихме съображението си за тълкуването на „ипсилона“, като знак за „шаман на върховния бог“[26]. „Двойка триъгълници“ с отворена вертикална стена също може да се види в групата на протоиндийските знаци, където е разчетена като „завладявам“, „държа“[27].

Получава се сбор от следните понятия и думи „Исус Христос, победи, на Псяр (Псяру), завладя (плени), шамана на върховния бог и двата шамана на богинята“. При подреждането им по смисъл се получава хипотетичен текст: „Исус Христос победи! Помогна на Псяр да плени шамана на езическия бог и шаманите на богинята.“

Между горното и лявото рамо на кръста с името на Христос е врязан двоен патриаршески кръст. Мястото и големината му напомнят скромната, но не без значение намеса на земен божи служител и глава на църква. Кръстът във финалната сцена (развръзката на повествованието) и групата кръстове в кулминационната част на рисунката, под знака „гонещи се квадрати“, определят борбата като свещена, водена в името и под егидата на светата църква. Победителят е български воин и е християнин.

В графита на с. Крива река липсва преднамерена художествена украса, но той безспорно е създаден от човек с възможности за вярно изразяване на пропорциите и индивидуализиране на персонажите. Изобразената природа и живите същества са представени в съответствие с тяхното действително или въображаемо пространствено разположение за описания период от време. Изписването на думи с кирилски букви и в падежна форма и точното предаване на съкратената християнска формула за кръста характеризират автора на пиктограмата като образован човек. Това личи и от композирането на „текста“, който съдържа основните съставки на завършен разказ: завръзка, кулминация и развръзка на действието. Графитът от с. Крива река бележи сравнително висок етап в развитито на пиктографския изказ. Представен е един от най-значимите моменти в историята на средновековна България — последната и най-решителна борба между прабългарската аристокрация, бранеща своите позиции, под прикритието на идеята за опазване на старата родова религия. Кулминацията на действието или същинското събитие, дало повод за врязването на рисунката, е сблъсъкът, състоял се в района между култовия център, обитаван от старите тотеми, и седалището на българския църковен глава в Плиска.

Тълкуването на този род „текстове“ винаги е хипотетично и съдържа голяма доза субективизъм, но независимо от това те си остават носители на информация.

Каквито и названия или описателни изрази да се дадат на руните, те безспорно са свързани с езическите божества, които в „текста“ са противопоставени на християнските кръстове. „Знакът „гонещи се квадрати“ във всички атрибутивни значения носи смисъла на действие, съдържащо сблъсък, което съответства на системата от останалите символи. И накрая, формулата, определяща Христос като победител, също съдържа идеята за противопоставяне.

Върху варовиков блок от Плиска е врязана композиция, която наподобява полим-

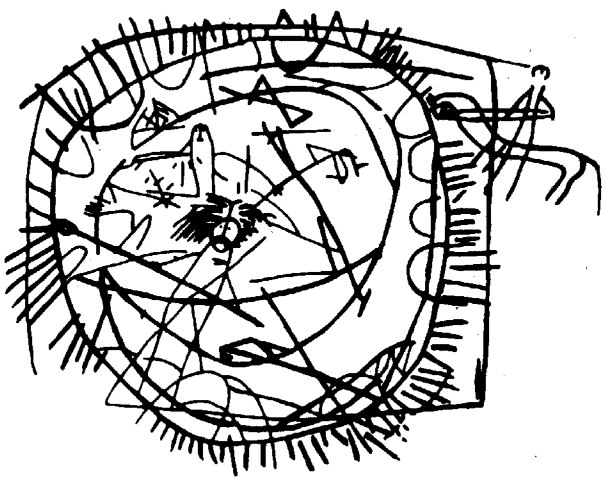

4

● *Обр. 4. Рисунка-графит от Плиска. Fig. 4. Dessin-graffiti de Pliska*

псест[28]. Първооткривателят е на мнение, че е налице наслагване на разновременни рисунки, като отбелязва, че са свързани по замисъл и са съобразени една с друга. Констатацията му се основава на различните по дълбочина и ширина контури. Както вече отбелязах, този похват се забелязва в изпълнението и на други графити, без да се нарушава тематичното единство. По мое мнение тези композиции са образци на стилов похват в ранното средновековие, начин да се изразят различните същности в изобразителния разказ. Подходящо доказателство в този смисъл е рисунката, от Плиска, представяща прабългарска култова церемония[29]. Първооткривателят коментира много кратко съдържанието на разглежданата тук рисунка (обр. 4). Той приема, че са представени слънце и ездачи[30].

В рисунката липсват художествени детайли. Късите многобройни щрихи наподобяват слънчеви лъчи и с тях се изчерпва приликата със слънчевото изображение. При по-внимателен преглед на рисунката прави впечатление, че късите линии в основната си част са паралелни, а не радиални. Като добавим и рамкиращите ги линии, се получава изображението, което би било по-точно, ако сравним с река. Така човешките фигури в ограниченото пространство и извън него получават една реална позиционна характеристика; твърде абстрактно и без аналог е тълкуването, според което човешките фигури са врязани на фона или върху изображението на слънце. Независимо от формалното и наивното представяне персонажите имат категорични индивидуализиращи ги белези. Дори ездачът, чиято глава е нарисувана само като контур, се превръща в уникален герой благодарение на своята анонимност: липсват лице, дрехи и оръжие[31]. Единственият класификатор, който определя ездача като индивид, е конят, но ние не разполагаме с достатъчно данни за неговото тълкуване.

Като се има предвид, че след категориите на българската дохристиянска естетика позицията е важен белег, графитът от Плиска може да се разглежда като система от следните опозиции[32]:

дясно — ляво
вън — вътре
анонимен — персонален

Чрез позициите *дясно* и *вън* художникът поставя ездача в астралното битие[33]. Позицията *ляво* и *вътре* на двата персонажа от центъра на композицията съответства на категорията потомци от ирационалния свят — територията, отделена чрез вода от света на живите[34]. Тук отново е изписан знакът лабрис: изчертан е с тънка линия (срв. знака от мадарската рисунка) и в среда, обитавана от тотеми. Рисунката очевидно е свързана със събитието от религиозния живот на селището — най-вероятно ритуал, посветен на култа към прадедите.

Разглежданите графити от Плиска, Мадара, Крива река и Преслав бележат действие и съдържат опростени рисунки, символи и писмени знаци. Създателите им не във всички случаи са имали усет за художествено и анатомически точно пресъздаване на образите, но са притежавали безспорни възможности за отразяване на най-същественото от събитията. В тези композиции почти липсват детайли от природната среда и от бита. Изобразените елементи от пейзажа приличат повече на топографски символи (рисунките от Плиска и Крива река), а това още повече ги отдалечава от представите ни за художествено произведение. В ранносредновековните български рисунки-графити не е използван похват на кадрите, характерен за класическото картинно писмо, но независимо от това те имат определено комуникативно предназначение и насоченост от автора към четящия.

Действеният разказ винаги е съпроводен от руни. В контекста те имат определено информативни функции, което ги изважда от групата на чисто култовата символика, т. е. знаците от петроглифите в определен аспект са носители на комуникативното, което превръща рисунките в „текст“. Като се има предвид, че през средновековието религиозната философия влияе върху всички прояви на социума, немислимо е да се търси безспорна граница между сакралното и комуникативното предназначение на знаците.

Ранносредновековните български графити представляват съчетание от опростени рисунки, своеобразни топографски символи и рисунъчни знаци и руни. Наличието на действие в тях е безспорно, но динамиката е изразена по специфичен начин — чрез позиционните характеристики на персонажите. Петроглифите представят реални и изключително важни събития от живота на българите в ареала на ранносредновековните български държавни центрове. Изложените разсъждения позволяват графитите с посочената характеристика да се разглеждат като локална форма на пиктографско писмо с летописно съдържание върху действителни събития от религиозния живот на българите. Археологическите изследвания през последните години сочат, че в основата им лежи прабългарската практика[35].

Разглеждайки първобългарските надписи върху камък, проф. В. Бешевлиев ги определя като *„съвършено самобитно явление“* (курсивът е мой — П. П.) в средновековната култура на Европа[36]. Трябва да се предполага, че летописният каменен архив на българите, продукт на държавната канцелария, имал своя първообраз в простонародната пиктографска форма и дълго време се развивал паралелно с нея.

---

[1] **И. Гельб.** Опыт изучения письма. М., 1982, с. 82 и сл.

[2] **Д. Овчаров.** Средновековните рисунки-графити от българските земи — извор за историята, материалната и духовна култура. Дисертация за получаване на научна степен „Доктор на историческите науки“. С., 1987.

[3] Пак там, Автореферат, с. 1.

[4] **Ал. Кондратов.** Книга о букве. М., 1975, с. 17.

[5] **Г. Фехер.** Последни паметници на прабългарите в Мадара. — В: Мадара, I, 1934, с. 398, обр. 266.

[6] **Д. Овчаров.** По въпроса за шуменската плочка. — МПК, 1978, 2, с. 24.

[7] **Д. Овчаров.** Мадара и култът към свещената планина у прабългарите. — В: Плиска, Мадара, Преслав, бр. 16, май 1984, с. 6; **Н. Овчаров.** Съществувала ли е богинята Умай в прабългарския пантеон? — В: Проблеми на прабългарската история и култура. I, 1989, с. 434.

[8] **П. Георгиев.** Знак-идеограма от Плиска. — Векове, 1978, 1, 65—69; **П. Петрова.** Произход и значение на прабългарския знак „ипсилон“ и неговите дофонетични варианти. — Старобългаристика, 1990, 2, с. 41.

[9] **Y. Knorozov, M. Albedil, B. Volchok.** Proto-Indica: 1979. Report on the Investigatin of the Proto-Indian Texts. M., 1981, p. 94.

[10] Op. cit., p. 90.

[11] Срв. **В. Бешевлиев.** Прабългарите. Бит и култура. С., 1981, с. 70.

[12] **Y. Knorozov, M. Albedil, B. Volchok.** Op. cit., p. 94.

[13] **Д. Овчаров.** Български средновековни рисунки-графити. С., 1982, табл. XXV.

[14] **Д. Овчаров.** За съдържанието на един български ранносредновековен символ. — В: Българско средновековие (Сборник в чест на Ив. Дуйчев). С., 1980, 294—299.

[15] **П. Петрова.** Някои форми на раннобългарско докирилско писмо (по археологически данни). — Материали от II международен конгрес по българистика, София, 1986. С., 1987, т. 21, с. 301.

[16] **Y. Knorozov, M. Albedil, B. Volchok.** Op. cit., p. 74, 101.

[17] **Д. Овчаров.** По въпроса за шуменската плочка, с. 24.

[18] За обожествяването на Луната, както и на другите небесни тела, съществуват домашни писмени източници. Срв. **В. Бешевлиев.** Прабългарите, с. 75.

[19] Вж. **Д. Овчаров.** За смисъла и съдържанието на един графит от Плиска. — В: Преслав, т. 3, 1983, с. 204.

[20] **В. Антонова.** Средновековни лапидарни паметници с надписи и рисунки от Коларовград. — ИНМ Коларовград, III, В., с. 32 и сл.

[21] Пак там, с. 33.

[22] **Y. Knorozov, M. Albedil, B. Volchok.** Op. cit., p. 102.

[23] **Д. Овчаров.** За смисъла и съдържанието на един графит от Плиска, с. 207.

[24] Пак там, с. 208.

[25] **Y. Knorozov, M. Albedil, B. Volchok.** Op. cit., 15.

[26] **П. Петрова.** За произхода и значението на прабългарския знак „ипсилон“.

[27] **Y. Knorozov, M. Albedil, B. Volchok.** Op. cit., p. 104.

[28] **Т. Михайлова.** Рисунки от западната крепостна стена, сектор север, Плиска, 1974. — В: Плиска — Преслав, IV, 1985, с. 81.

[29] **П. Георгиев.** Прабългарска култова церемония върху рисунки-графити с надписи от Плиска (по време на хан Маламир (831—835). — В: Проблеми на прабългарската история и култура, 2, 1991, 198—208.

[30] **Т. Михайлова.** Цит. съч.

[31] **Ив. Маразов.** Варварският партенон или химнът на пролетта. — Култура, 1991, 2, с. 12.

[32] **П. Петрова.** Културно-исторически анализ на сакрални женски изображения и символи от графитите на ранносредновековна България. — ИИМШ, VII, 1992, с. 110.

[33] **В. Петрухи.** Человек и животное в мире и ритуале: мир и природа в символах мира культуры. — В: Мифы зарубежной культуры, обряды народов зарубежной Азии. М., 1986, с. 6 и сл.

[34] **В. Василева.** Някои аспекти на обрядите при помен у българи и румънци. — Българска етнография, 1991, 2, 3—4.

[35] **П. Георгиев.** Прабългарска култова церемония.

[36] **В. Бешевлиев.** Първобългарските надписи и тяхното значение за историята и културата на ранносредновековна България. — В: История, изкуство и култура на средновековна България. С., 1981, с. 41.

Chronique pétroglyphique paléobulgare

P. PETROVA

(Résumé)

A la base des lois communes dans le développement de la communication écrite on suppose qu'avant encore l'apparition et la dissémination en Bulgarie des signes reflétant les particularités de la langue il y avait eu d'autres moyens pour des contacts indirects. En première place c'était la pictographie. De nombreux dessins-graffitis du Haut moyen âge, découverts sur le territoire bulgare ont été examinés à fond comme des produits culturels et comme une matière historique de source. On souligne aussi que certains pictogrammes avaient une fonction pratique et communicative mais ce côté du problème n'est pas encore examiné à fond. Dans cet article on examine quelques-uns pétroglyphes ayant un contenu de chronique découverts dans le hinterland de la première capitale bulgare Pliska. Pour eux sont caractéristiques la ligne simple, la stylisation, le manque d'une décoration artistique préméditée et l'engagement de runes isolés ou d'un groupe de signes et de lettres. Ces dessins-graffitis contiennent un dynamisme, on obtient l'impression d'une une logique déterminée des actions. Les auteurs des chroniques pétroglyphiques paléobulgares furent des hommes instruits pour leur temps. On a exécuté les dessins avec un sentiment pour les proportions, par un sens pour la vraie réflexion de ces maxims moments d'événements qui les rendent considérables.

A la différence de l'écriture pictographique classique, les dessins-graffitis du pays bulgare médiéval ne sont pas ornés selon le principe des cadres. Comme l'archive paléobulgare écrite en pierre, les chroniques pétroglyphiques paléobulgares sont aussi précieuses et représentent un événement original unique.

Раннохристиянска църква и баптистерий край крепостта „Красен, Панагюрско

АНДРЕЙ МЕЛАМЕД

През 1987 г. в подградието на крепостта „Красен“ край Панагюрище бе заложен сондаж на 62 м от източната страна на разкритата по-рано църква № 1. Разкри се част от зид, който бе от ломени камъни, споени с кал, ориентиран изток — запад. През следващия сезон 1988 г., на същото място бяха проведени редовни проучвания, при които се установи, че той принадлежи на малка църква — № 2. Тя се състои от наос с дължина 7,30 м, ширина 6,00 м, полукръгла апсида с дълбочина 1,10 м и отвор 2,20 м. Запазената височина на стените варира от 0,20 м до 0,40 м, а дебелината е 0,50 м. Изцяло са запазени северната половина на сградата, източният зид с апсидата и част от югоизточния ъгъл. Западният зид с входа, както и южният се регистрират в негатив. Това се дължи на дългогодишната селскостопанска обработка на терена, от една страна, и естествената денивелация в посока север — юг, от друга. Оригиналният под е запазен само в североизточния ъгъл на сградата, като в останалата част е разрушен. Той представлява правилно наредени малки каменни тикли от местен камък. При разчистването от външната страна на южния зид бе разкопан детски гроб с посока запад — изток на 9—12-годишно дете. Липсва какъвто и да било инвентар и гробни съоръжения. Той е вкопан на нивото на фундамента на стената.

При разкриването на вътрешното пространство на църквата бе разчистено огнище с голямо количество животински кости от говедо, птици и дребен рогат добитък, разхвърляни около него, както и фрагменти битова керамика от периода IX—XI в. По всичко личи, че става дума за временно пребиваване в този район или на пастири, или на други люде от онова време.

Най-голям интерес предизвиква съоръжението, изградено в апсидата през определения от нас втори строителен период на сградата. Това е продължение на дъгата на апсидата в наосното пространство до затварянето на пълен кръг, чийто радиус е 1,10 м, или 1/2 от отвора на апсидата. Вътрешната дъга е долепена на фуга до петите на апсидата. Градежът ѝ е също от

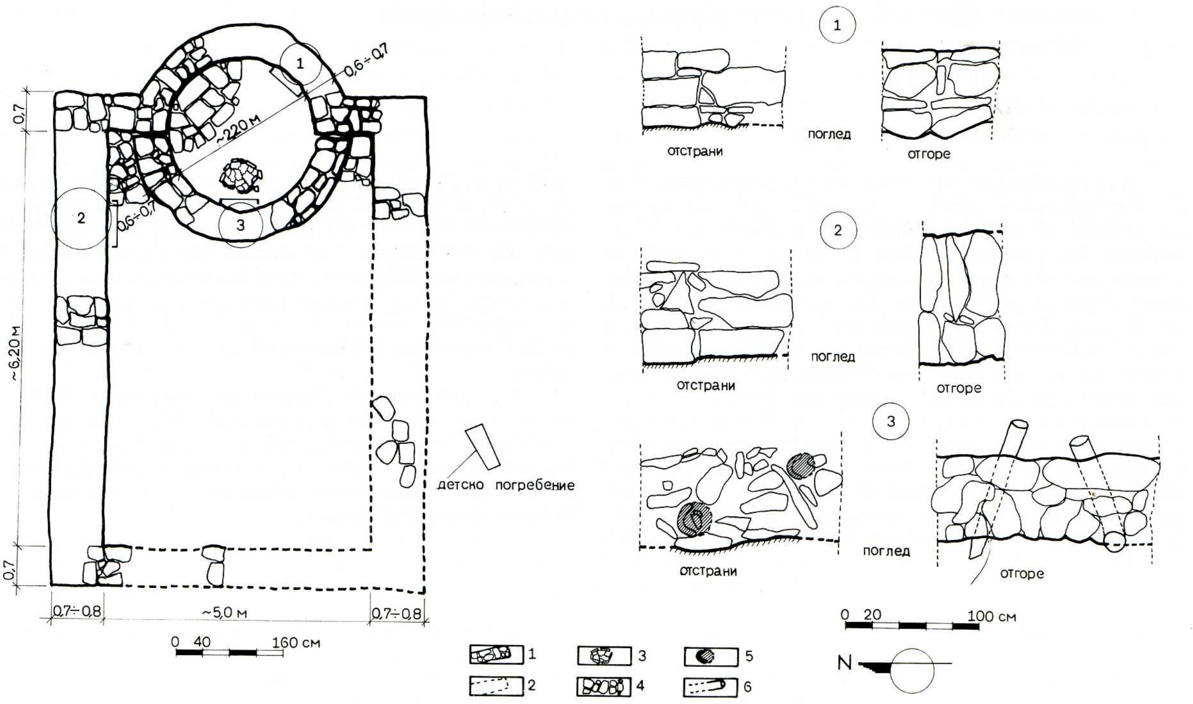

1

● *Обр. 1. Църква № 2 — средновековна крепост „Красен“. План: 1. Стена; 2. Разрушена стена; 3. Средновековна пещ; 4. Камъни; 5, 6. Тръби към писцината (захранваща и отточна). Fig. 1. L'église No 2 — la fortetesse médiévale „Krassen“. Plan: 1. Muraille; 2. Muraille détruite; 3. Four médiéval; 4. Pierres; 5, 6. Tuyaux, menant vers la piscine (remplissant et soutirant)*

ломени камъни, споени с жълта глина. Запазена е и част от пода, в северната половина, което ни дава възможност да определим сегашната дълбочина на така получения басейн — 0,40 м. След разчистването на тази симетрична дъга, в нейния западен връх бяха намерени глинени тръби с диам. 0,08 м разположени на две нива. По-високата, явно водеща, е с посока югоизток — северозапад и е над подовото ниво на църквата, а втората — отточната, е под подовото ниво и е с посока североизток — югозапад.

Материалите, намерени при проучването, показват приблизителна датировка в рамките на II—IV в. Това са предимно фрагменти от битова керамика и една монета на император Галерий Валерий Максимилиян (цезар от 295 до 305 г.) и август (от 305 до 311 г.). Тази монета бе намерена във фугата между петата на апсидата и вторично изградения вътрешен полукръг на описаното по-горе съоръжение. При опит за реконструкция картината е следната: малка църква с двускатен дървен покрив (бяха намерени следи от изгорялата дървена конструкция върху подовото ниво) с вход от запад и прозорци в оловни рамки на апсидата. Намереният разтопен къс олово непосредствено под запазената стена на апсидата, от външната страна, както и късовете жълто-зелено прозоречно стъкло потвърждават тази теза.

Възниква въпросът, какво представлява разкритата сграда, какво е значението на съоръжението, изградено в апсидата. Нашият категоричен отговор е следният: първоначалната функция на намерената сграда е църква, която след узаконяването на християнството като религия от император Константин Велики, чрез Миланския едикт през 313 г. е превърната в баптистерий, а изграденото кръгово съоръжение, което е басейн, играе ролята на писцина. На какво се обосновава това наше заключение?

Предварително искаме да потвърдим още веднъж своето мнение за достоверността на каноничните извори[1]. В Посланията на апостолите и в Деянията на апостолите като проповедници се посочват за нашите земи както първоапостоли, така и от 70-те — Павел, Андрей Първозвани, Лука, Тимотей, Сила и Тит. Едни от първите епископи са Амплият или Амплий в Одесос[2], Ерма във Филипопол[3], Климент в Сердика[4] и др. Освен това III век е наситен с мъченици на вярата, също от тези територии — Метилена от Марцианопол[5], 40 мъченици от Сирмиум[6], Монтан и Максима[7], Александър от Друзипара[8] и мн. др. Не би било възможно да се свика през 343 г. събор в Сердика — поместен, който да разрешава изключително важния проблем за борбата на ортодокса с ереста на Арий[9], ако в тези земи няма укоренено християнство поне век по-рано. Районът, в който се намира нашата църква-баптистерий, спада към Хераклейската екзархия по решение на IV Вселенски събор от 451 г., свикан в Халкидон при Маркиан под егидата на Константинополската катедра[10]. За характера на ранните общини можем да се базираме на Тертулиан — един от апологетите на ранното християнство, който в своя трактат „Напътствия за целомъдрието“ казва: „Където са трима, там е еклезията.“[11] Един от изследователите на ранното християнство — Рудолф Зом[12], посочва, че още през II в. възниква междуобщинната организация, която е начало на църквата, като включва в този процес и Балканите.

Друг християнски писател — Блаженият Теодорит, посочва, че апостол Павел е проповядвал в Тракия и Македония[13].

През II—III в. християните се организират в общества от типа на *„Колегия фунератриция“* — сдружение за извършване на погребения с полагащите се обряди. Броят на тези сдружения се увеличава значително при Септимий Север, който разрешава тяхното съществуване и в провинциите. Тези общества имат начело касиер-предводител и месечни вноски в обща каса. Според Тертулиан „... те ежемесечно давали на съкровищницата на църквата умерени такси, част от които се употребявали за погребения“[14]. Въпросът за тези общества е много добре и подробно разгледан в изследването на Фрикен „Римские катакомбы“[15].

Друго доказателство за наличието на немалко християнски храмове през II—III в. е дадено отново от Тертулиан[16] и Евсевий Кесарийски[17], които казват, че император Галиен върнал взетите от император Валериан храмове на християните. От казаното дотук можем да приемем, че разпространението на иудейската ерес през първите три века на новата ера е в значително по-голяма степен, отколкото според общоприетото досега мнение. Това има своите обяснения, особено що се отнася до Балканите и конкретно до днешните български земи. От една страна, западната половина на полуострова, твърде рано включена в пределите на Империята, е поемала в себе си равностойно всички онези интелектуални движения, появили се в италийската метрополия, а източната половина, от една страна, гърцизирана, а от друга — носеща в себе си идеите на монотеизма, лесно поемат готовата структура на християнската религиозна система. Освен това не бива да се забравя, че през първите векове новата вяра е форма на реакция срещу официалната императорска власт[18]. Ето защо не бива да ни учудва разпространението на християнството на Балканите през този период. Трябва да се отбележи и ранната еврейска диаспора, както и наличието на прозелитски общини — т. нар. „романьоти“[19].

Вторият въпрос, който вълнува изследователя, това е наличието на писцина в олтарното пространство. Според известния „канон“ писцината се намира в предолтарното пространство и през този период би трябвало да има седем стъпала — три от запад, три от изток и едно в средата, но както самите църковни отци посочват, този канон е след окончателната организация на църквата, която се извършва в края на IV в. Тъй като според намерената монета нашият „терминус пост квем“ е началото на IV в., то явно не може още да се разсъждава според канонизираните правила на църквата. Еволюцията на писцината е най-добре посочена от Изидор[20] и Григорий Турски[21]. Поради гореизложените причини и доказателства ние считаме, че вторият етап от развитието на разкритата църква е баптистерий.

Искам да отбележа, че до този момент от литературата, която познавам, не ми е известен баптистерий от този тип и от това време в нашите земи и в съседните държави. Считам, че подробното проучване в областта на християнската археология на Балканите би могло да даде освен нови данни, но и да измени коренно нашите представи за времето на християнизацията на Балканския полуостров.

---

[1] А. Меламед. Каноничната литература като извор за християнизацията на българските земи. — В: Втори международен конгрес по българистика. Доклади. Т. 6. БАН, 1987, 152—160.

[2] За Амплий: Рим 16:8; Исторический списокъ святой и великой Церкви Христовой. СПб, 1857.

[3] За Ерма: Рим 16:14.

[4] За Климент: „Климент, който пръв от езичниците повярвал в Христос, после станал епископ на Сердика“ — това сведение е в: Synax. C. P., p. 787.

[5] За Метилена: Synax. eccl. C. P., 50—51.

[6] Zeiller. Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l’Empire Romain. Paris, 1918.

[7] Martyrologum Hieronimianum. Ed. Quentin, Bruxelles, 1931.

[8] Д. П. Димитров. Пътуването на св. Александър Римски през Тракия. — ИБАИ, т. VIII, 1934.

[9] L. Barnard. The Council of Serdica 343 A. D. S., 1983.

[10] Макар актите на IV Вселенски събор да са от средата на IV в., може да се твърди, че те уреждат едно съществуващо административно разпределение, базиращо се на реално съществуващите по-ранни християнски общини.

[11] В произведението си „Напътствия за целомъдрието“, гл. VII, Тертулиан казва: „... където са трима, там е и еклезията.“

[12] Р. Зом. Церковный строй въ пѣрвые века христианства. М., 1906.

[13] Според Блаженния Теодорит апостол Павел е проповядвал в Тракия и Македония. — В: Български книжици, 1859, бр. 10, с. 203.

[14] Тертулиян. Apologia. 39, 5.

[15] Фрикен. Римские катакомбы. СПб, 149—176.

[16] Тертулиян. Adv. Valentiniana.

[17] Евсевий. Hist. Eccl., lib. VII, cap. XIII. Според него: „Когато Галиен върнал взетите от Валериан храмове на християните, те се умножили още повече.“

[18] Прави впечатление фактът, че в агиографската и мартирологичната литература персонажите са свободни хора и в повечето случаи с определено обществено положение на свободни хора.

[19] Сведения за присъствие на групи от еврейската диаспора на Балканите има още от I в., но проблемът не е разработван подробно.

[20] Isidori Hisp. De eccles. offic. lib. II, cap. 25, Migne. T. LXXXII.

[21] Gregorius Turonensis. Hist. Francorum. lib. X, c. 31, § 19.

Une église et baptistère chrétienne ancienne près de la forteresse „Krassen”, dép. de Panaguriche

A. MELAMED

(Résumé)

En 1987 dans la sous-cité de la forteresse près de Krassen on a posé un sondage á l'Est de l'église No 1. On y a découvert une partie de muraille, orientée à l'Est-Ouest. Lors des recherches régulières en 1988 fut découverte une petite église chrétienne ancienne, No 2. Les fouilles ont donné des résultats intéressants. L'église est édifiée en pierre cassée, sondée d'argile jaune purifiée. Le plancher est tapissé de petites dalles en pierre. La muraille orientale avec l'abside et le coin Sud-Est sont complètement conservés. Les matériaux trouvés — des fragments de céramique romaine et de la Basse Antiquité ainsi qu'une monnaie de Galerius Valerius Maximien (305—311) datent l'église aux dernières décennies du IIIe — la première moitié du IVe s.

Il appert que l'église avait eu un toit composé de deux versants, couvert de tuiles ce qui se voit des traces d'un incendie et du grand nombre de fragments de tuiles. Les fenêtres avaient été probablement munies de croisées en plomb et pierre (on a trouvé un grand nombre de fragments de glace de fenêtre et un grand morceau de plomb fondu au devant de l'abside). Une découverte intéressante fut celle de la piscine bien formée, située du côté intérieur de l'abside, ayant des tuyaux en argile pour le remplissage et l'adduction de l'eau. D'après nous c'est la plus ancienne église-baptistère chrétienne connue jusqu'á présent en Bulgarie.

Палеоетноботанически останки от селище от бронзовата епоха до гр. Нова Загора

ЦВЕТАНА ПОПОВА

Селищната могила до гр. Нова Загора се намира в юго-западния район на Нова Загора, на десния бряг на р. Чатал-Азмак. В основата си могилата е овална, с диаметър 150 на 120 м. Дебелината на културния пласт е около 3 м и съдържа 8 хоризонта, датирани от ранната и средната бронзова епоха. Праисторическата могила се намира в близост до няколко други селища в Новозагорския район — Караново и Езеро. В селищната могила Езеро се отразява непрекъснатото развитие на културата от ранната бронзова епоха, обхващаща почти цялото III хилядолетие пр. н. е. Селищната могила до Нова Загора е пряко продължение на тази линия, която отразява следващия етап от бронзовата епоха в Южна България — II хилядолетие пр. н. е.[1]

В тази връзка овъгленият растителен материал от това селище представлява значителен интерес за изясняване картината на древното земеделие и отглежданите през този период културни видове растения.

Събраните археоботанични останки обхващат периода от VIII до IV хоризонт, датиращи се според разкопвача Катинчаров[2], както следва: VIII и VII — ранна бронзова епоха; от VI до IV — средна бронзова епоха. Материалът е бил събран от различни контексти: пещи, питоси, подове на жилища, огнища и др., и ни бе предоставен от г-н Д. Кънчев от ОИМ в

Нова Загора, за което му изказваме благодарност. Овъглените зърна и семена са добре консервирани, което позволява тяхното определяне. Детерминирането на видовете археоботанични останки бе направено въз основа на морфометрични показатели на видовете и родовете културни растения, а плевелните видове, сравнени с колекции и атласи[3]. Бяха определени 27 254 зърна, принадлежащи към 12 вида. Видовият състав е показан на табл. 1 и обр. 1.

Резултати и обсъждания

От IV хоризонт е събрана само една проба, съдържаща 7 плодове на дъб (жълъди). В V хоризонт от кв. H_8 овъглените зърна са от два вида — ечемик (голозърнест и плевест) и уров. Количеството на урова е незначително (16 зърна) спрямо ечемика — 576 зърна. Вероятно семената на урова са попаднали случайно в този контекст. В кв. 8 от под на жилище (VI хоризонт) материалът се състои изцяло от еднозърнеста пшеница, с малки изключения от няколко зърна на двузърнеста пшеница, ечемик и уров. От същия VI хоризонт в питос е било открито значително количество (4158 зърна) уров, без абсолютно никакви примеси от други култури. Пробите от VII хоризонт показват първостепенната роля на еднозърнестата пшеница. Срещат се единични зърна от грах, двузърненка. Уровът също е много и в чист вид.

Таблица 1

Видов състав на растителните остатки от селището до Нова Загора

№ на пробата	Хоризонт	Вид	Брой	Проценти
1	2	3	4	5
1	IV	Quercus sp. — плодове	7	100
11	V	Hordeus vulgare; Hordeum vulgare v. nudum	576	97,29
		Vicia ervillia	16	2,70
12	VI	Triticum monococcum	1638	99,63
		Triticum dicoccum	2	0,12
		Hordeum vulgare; Hordeum v. nudum	2	0,12
		Vicia ervillia	2	0,12
6	VI	Vicia erilia	4158	100
2	VII	Vicia ervilia	1452	99,79
		Polygonum sp.	3	0,20
10	VII	Triticum monococcum	882	98,43
		Triticum dicoccum	12	1,33
		Pisum arvense	1	0,11
		Lathyrus sp.	1	0,11
3	VIII	Vicia ervilia	1118	100

В VIII хоризонт отново се наблюдават чисти култури — било от уров или ечемик. Тези проби са събрани от жилища № 1 и 10. В последното бе намерена и една житна смес с определено участие на меко/сбита пшеница. В цялата смес зърната са силно деформирани, фрагментирани, като по-голямата част са с малки размери. Би могло да се предположи, че тази смес е представлявала отпадъци след определен етап при почистването на зърното или е била приготвена за непосредствена употреба. Според нас по-вероятно е да е била отпадъчен продукт, тъй като по-голямата част от зърната са с по-малки размери от нормалните за видовете.

Друга интересна находка представлява една овъглена спечена маса, състояща се от просо. Характерът на овъглената маса, компактността на материала, блясъкът на плевелите, позволяват да се разграничи видът от италианското просо, т. е. това е обикновено просо.

В същата спечена маса бяха намерени раздробени зърна на ечемик, което доказва, че сместа е била приготвена за непосредствена употреба. Приготвянето на различни смеси от пшеници, ечемик и други житни е било всекидневна практика. Освен тях, данните от други обекти, изследвани от нас, показват наличието на смеси от житни и бобови култури — например уров с пшеница; грах, леща с пшеница и др.[4]

От анализа на материалите от това селище прави впечатление, че почти всички проби се състоят от зърна на видове без примеси. Единичните зърна от житни, бобови са попаднали случайно или разсипани при друга употреба. Изключение прави пробата от VIII хоризонт, която вероятно е отпадъчен продукт.

Данните от морфометричните изследвания на различните видове показват интересни резултати. Разглеждайки размерите на видовете по отношение прехода ранна — средна бронзова епоха, се установява следното: При еднозърнестата пшеница размерите на зърната остават относително постоянни. При ечемика и двузърнестата пшеница се наблюдава увеличение на висо-

● *Обр. 1. Овъглени зърна от селището до Нова Загора: а) Triticum monococcum L.; б) Triticum dicoccum Schrank; в) Hordeum vulgare L.; г) Hordeum vulgare var. nudum*
Fig. 1. Graines carbonisées du site Nova Zagora: a) Triticum monococcum L.; б) Triticum dicoccum Schrank; в) Hordeum vulgare L.; г) Hordeum vulgare var. nudum

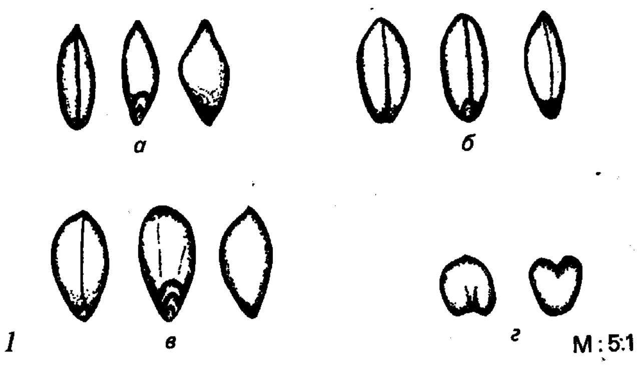

чината, дължината се намалява, а ширината остава постоянна през средната бронзова епоха. Такова изменение е твърде интересно и би могло да настъпи при смяна на сортовете в популацията — преход на отглеждане от рехави към по-плътни форми, при което зърната са по-къси и по-широки, т. е. класът става по-сбит, с повече зърна. Как бихме могли да обясним това изменение? Присъствието на по-издължени и по-закръглени зърна при плевестия ечемик дава основание да предположим за съществуването на форми с рехав и плътен сбит клас. Тези форми (с плътен, сбит клас) са били забелязани и подбирани за следващите сеитби.

Незначителното участие на двузърнестата пшеница — едва 2,35 % спрямо общото количество на останките, ни затруднява да направим определени заключения по отношение изменението на размерите. Вероятно една по-голяма извадка би дала повече резултати в тази насока.

Сравнявайки нашите данни с тези изследвани от Хайналова и Симеоновска от същото селище, се установяват много близки аналогии[5]. Видовият състав на овъгления материал е почти идентичен с този открит от нас. В изследваните от Хайналова материали еднозърнестата пшеница също доминира, а двузърнестата е била открита само в 4 проби — 27 зърна, а в нашите тя участвува в 3 проби с 65 зърна. Широко разпространен е бил уровът. Всички тези данни се потвърждават и от нашите изследвания. Резултатите от изследваните обекти — Езеро, Караново, Разкопаница, показват еднакъв асортимент на отглежданите културни растения[6].

Изводи:

Изследваният овъглен растителен материал не съдържа примеси. Това доказва присъствието на едновидови посеви. Смесването на културите е ставало при непосредстената употреба за храна.

Съотношението на видовете в пробите е различно. Доминираща е била еднозърнестата пшеница, следвана от ечемика, а от бобовите — уровът. Процентното съотношение на различните видове култури и тяхното разпределение по хоризонти е показано на обр. 2 и 3. Обр. 2 показва първостепенното участие на еднозърнестата пшеница и уровът от бобовите. На обр. 3 е показано разпределението на всяка култура по хоризонти.

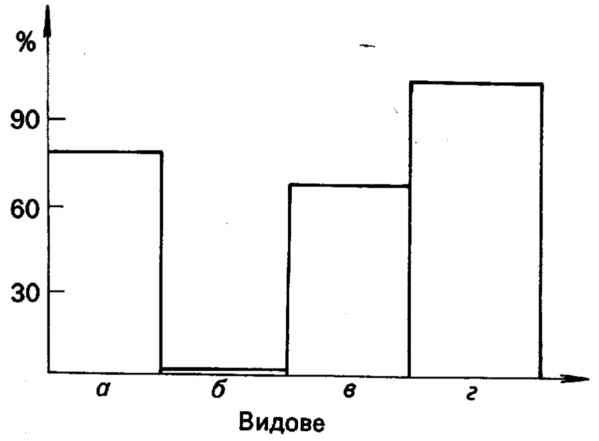

2

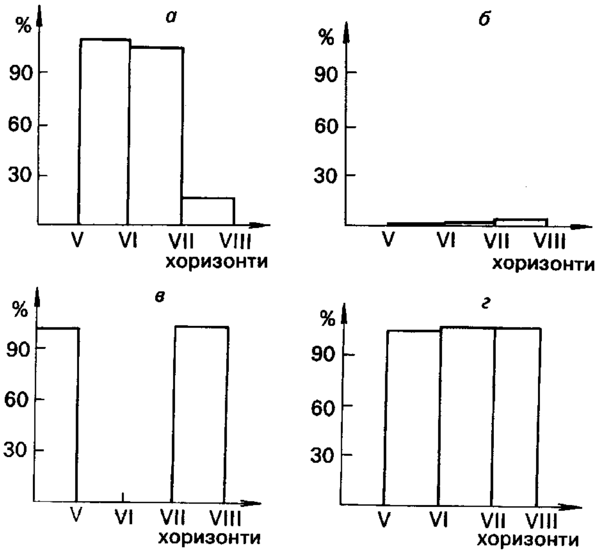

3

- *Обр. 2. Разпределение на видовете по отношение на различните хоризонти. Fig. 2. Distribution des espèces par rapport aux différents horizons*
- *Обр. 3. Процентно съотношение на видовете по хоризонти. Fig. 3. La corrélation en pourcentage des espèces par rapport aux différents horizons*

Плевелни видове бяха открити в много малко количества Polygonum aviculare L., Chenopodium album L. — типично срещащи се представители по полетата и нивите. Трябва да отбележим, че флотация на материала не е правена, а само сухо пресяване, поради факта, че материалът е бил събран от разкопвачите.

Освен гореспоменатите културни растения в селището очевидно се е практикувало и събирателство като добавка към другите култури, доказателство за което са намерените жълъди. Известно е по данни на Кларк[7], че в Средиземноморието главните заместители на житните култури са били жълъдите. Ние обаче предполагаме, че тук те са били използувани за храна на свинете, тъй като количеството на житните култури в селището е било достатъчно.

Голямо количество археоботанични останки от селището на Нова Загора показва присъствието на поликултурно земеделие през бронзовата епоха. Съставът на отглежданите растения (по-точно на плевестите пшеници) е бил познат още от неолита, енеолита. През този период меката пшеница все още се среща крайно рядко. Тук тя се появява като незначителен примес сред основните култури.

Земеделието в неолита, енеолита и бронзовата епоха продължава да се основава на видове, които са били издръжливи на неблагоприятни условия — суша, гъбни заболявания и други вредители. Те не са взискателни към почвата и климата, не дават висока реколта, но затова пък всяка година. В резултат на тези свойства те са били отглеждани продължителен период. Морфологическото своеобразие на зърната дава основание да се предполага за съществуването на многовековна селекция, провеждана на място.

Des restes paléoethnobotaniques du site de l'Age du Bronze près de la ville de Nova Zagora

TZ. POPOVA

(Résumé)

Le site près de la ville de Nova Zagora date de l'Age du Bronze. Les matériaux archéologiques étudiés englobent la période de l'Age du Bronze ancien, juisqu'à l'Age du Bronze moyen. Les résultats de l'analyse exécutée montrent l'existence des espèces suivantes: Triticum monococcum L.; Triticum dicoccum Schrank.; l'orge — Hordeum vulgare L.; Hordeum vulgare var. nudum, qu'on a cultivés dans des sémailles pures d'une seule espèce. Les graines de Triticum monococcum y prédominaient, suivies par l'orge. Des légumineuses on accorde une place à Vicia ervillia Willd.; Pisum sativum L., mais en moindre degré.

Les conditions naturelles exclusivement favorables — le climat, les sols, l'eau et d'autres, donnent la possibilité pour le développement d'une agriculture polyculturelle dans la région examinée.

Критика и рецензии

Г. Ф. ЧЕБОТАРЕНКО, Е. В. ЯРОВОЙ, Н. П. ТЕЛЬНОВ. КУРГАНЫ БУДЖАКСКОЙ СТЕПИ. КИШИНЕВ, ИЗД. ШТИИНЦА, 1989. 210 с., 75 рис.

Под редакцията на Н. Я. Мерперт в монографията за първи път е обобщен значителен изворов материал за историята на степната зона на Молдавия. Буджакската степ се намира в нейните южни райони, между реките Прут — Днестър, Кодрите и Крайчерноморската низина. Незначителна част от нея е в границите на Украйна.

Системното проучване на Буджакската степ започва едва в края на 60-те години. Археологическите извори от този район са изключително важни, тъй като, както е посочено в предговора, степните пространства на Източна Европа от най-древни времена са свързващо звено между Балкано-Дунавския регион и Каспийско-Черноморските степи (с. 3).

В гл. I (с. 5—11) накратко е предадена историята на изследването на надгробните могили от Буджакската степ. Основна е гл. II (с. 12—174), в която са систематизирани данните за голям брой проучени от Г. Ф. Чеботаренко и Н. П. Телнов надгробни могили, обединени в пет групи: Балабан, Каушана, Урсоая, Киркаещи и Хаджимус (по наименованието на съвременните селища). Групите са разделени на подгрупи, а методиката на описване на проучените могили включва: 1. Кратко описание на размерите на могилата; 2. Описание на всяко погребение, заедно с културната му принадлежност; 3; Изясняване на стратиграфията на могилата и относителната хронология на погребенията. Текстът е допълнен със 75 рисунки (планове на могилните групи и на могилите; рисунки на гробове, погребалните съоръжения и инвентара). Не са публикувани фотографии.

В гл. III (с. 175—195) са обобщени данните от разграничените в монографията културно-хронологически групи според изворовата информация от надгробните могили. Главата е допълнена с две приложения: I. Разпределение на погребенията по култури в могилите; II. Разпределение на погребенията и инвентара по епохи.

В монографията са публикувани резултатите от разкопките на общо 36 могили със 188 погребения. Според културната принадлежност на първичните гробове 1 могила е от каменно-медната епоха, 25 — от ямната култура, 3 — от белозерската култура, 3 — от скитския период, и 3 — от сарматите.

Особен интерес представляват публикуваните данни за каменно-медната епоха и за ямната култура от ранната бронзова епоха.

Най-ранна е могила I-3 от с. Киркаещи, което е с диам. 15 м и вис. 0,90—1,20 м (с. 144 сл.). В могилата е открито само едно погребение, ситуирано в центъра. То е с трупополагане — хокер наляво със силно свити крака и свити в лактите към лицето ръце. Скелетът е положен направо върху древния материк (без гробна яма). Погребален инвентар отсъства. Важна особеност е откритият масивен кромлех от големи камъни, поставени на ребро и закопани в земята на дълбочина 1 м от повърхността на насипа. Не се споменава за охра при погребението.

Броят на проучените предямни погребения от югозападните части на СССР не е голям (между тях са особено популярни богатите погребения от Суворово и Кайнари). Авторите на монографията приемат този факт като свидетелство за немногочислеността на степното население, което е практикувало погребалния ритуал с могилен насип преди ямната култура и периодично е проникввало в района (с. 176).

Особено важни са в монографията данните за развитата и късна ямна култура. През последните десетилетия тя интензивно се проучва не само в ядрото й (междуречието Днепър — Буг — Днестър), но и в Карпато-Балканския регион, където прониква според досегашните знания през втория етап на ранната бронзова епоха. Данните от Молдава, Мунтения, Добруджа, басейна на р. Осъм, междуречието Вит — Искър — Огоста, Олтения, Банат, Източна Унгария, Горнотракийската низина и Албания показват, че и в най-отдалечените зони на разпространение на ямната култура погребалните ритуали на нейните носители се характеризират с устойчивост на начина на погребване (преобладаване на позицията свит по гръб в гробна ямна с дървено покритие или навес, наличие на охра и малоброен погребален инвентар). По тази причина всяка нова публикация на археологически извори от Северозападното Черноморие дава възможност на нови паралели и по-задълбочени системни сравнителни анализи.

При анализа на публикуваните 84 гроба от ямната култура авторите на монографията правят подробна характеристика на ритуала (с. 176—181). В Буджакската степ преобладават правоъгълните гробни ями, а особеност представляват трапецовидните в план ями; повечето от тях са с надлъжно или напречно дървено покритие (72 %), като всички първични погребения са с надлъжно покритие; само в три случая са открити каменни покрития, а в една от могилите са намерени следи от облицовка на могилния насип.

Основното положение на скелетите е свит по гръб с ръце покрай тялото. Краката са слабо свити, а главата е ориентирана в западния полукръг. Среща се също позицията полунастрана — в първичните погребения като изключение, а във вторичните — по-често. На тази позиция на скелета напоследък е обърнато внимание и при проучването на некропола Горан — Слатина (Централна Северна България). В късноямните погребения от Буджакската степ скелетите са хокери.

На дъното на някои ями са регистрирани дупки от колове, които са поддържали дървеното покритие на съответните гробни ями. Това може да се оцени като принос на теренните проучвания. В западните райони на Карпато-Дунавския басейн също са открити следи от заострени колове, които обаче са поддържали навес (разкопки на Б. Йованович на могилата Батайница, Банат).

Особен интерес представлява гробът, при който дървеното покритие е открито под три слоя от огнища, разделени от слой глина (с. 82). Подобен ритуал се среща като изключение в Днестровско-Прутското междуречие. Авторите обясняват ситуацията с евентуален опит за по-надеждна изолация на централното първично погребение (с. 178). По-вероятна е обаче култовата функция на съоръжението над дървеното покритие, особено като се имат предвид данните за култ към огъня в ареала на ямната култура (преди всичко огнища и въглени).

В проучените ямни гробове преобладават единичните скелети, но са открити и 4 гроба с двойни погребения, както и 1 гроб с 4 скелета. Двойните погребения са на възрастни индивиди (мъж и жена).

Любопитна е информацията за едно погребение, при което в центъра на гробната яма са намерени внимателно поставени разчленени кости на възрастен индивид (с. 54). Това е 15-то ямно погребение от югозападните райони на СССР с разчленени кости. Подобни погребения не са известни от ямната култура в Карпато-Балканския регион, но разчленяването на скелетите е характерно за един от най-големите некрополи в Егея (Маника, о. Евбея), който е от ранноеладския период II—III.

Важно значение за изследванията на ямната култура имат публикуваните теренни наблюдения за т. нар. „дълги насипи“, които всъщност представляват слети кръгли могили. Външно те напомнят на издължените могили (или т. нар. „дълги домове“) от мегалитната култура в Западна и Централна Северна Европа.

Погребалният инвентар от ямните погребения включва традиционните спираловидни висулки от 1,5 до 4 оборота, бронзов листовиден нож, фрагмент от медна пластина, стрели от кост, мида унио, наниз от животински зъби. Керамичните съдове повтарят известните вече типове (гърнета, чаши с вертикална дръжка, амфоровидни съдове). Особено важни са данните за амфорите с шнуров орнамент, които имат паралели с керамиката от културата на шнуровата керамика от Централна Европа и северните райони на Карпатите. Авторите свързват тяхното разпространение с наличието на мирни контакти между двете култури, които включват проникване на ямни племена далече на север и връщане обратно (с. 181).

В монографията не са публикувани радиовъглеродни дати за гробове от ямната култура. Нейният хронологически диапазон се определя от втората половина на III хил. пр. н. е. до началото на II хил. пр. н. е. Подобна датировка за развитата ямна култура, към която се отнасят повечето погребения, влиза в противоречие с данните за ямната култура от Карпато-Дунавския регион. А тя прониква именно от междуречието Дунав — Прут — Днестър. Калибрираните радиовъглеродни дати от Добруджа, Банат, Източна Унгария попадат в първата половина на III хил. пр. н. е. — датировка, която вероятно трябва да се приеме и за ямната култура от Буджакската степ.

Броят на откритите гробове от катакомбната култура е 11. Всички те включват характерното преддверие и по-дълбока камера. Преобладават изпънатите скелети, но като изключение са открити и две погребения в положение свит по гръб с лек наклон надясно. Според авторите те са доказателство за частично синхронно развитие на късноямната и катакомбната култура в Буджакската степ, като катакомбната култура се развива до появата на културата на многоваликовата керамика. Към последната са отнесени 24 гроба. Характерна особеност е многообразието на плана на гробните ямни, някои от които са с отстъп. Откритите са и каменни цисти. Най-често срещана обаче е овалната в план гробна яма. Преобладават хокерите наляво, със свити към лицето ръце, а от погребалния инвентар, наред с керамиката, интерес представляват характерните за културата костени токи, които според авторите на монографията са с все още неизяснена функция.

В монографията са публикувани също данните за откритите единични погребения от белозерската култура; от т. нар. „кимерийски период“, 5 скитски и 4 сарматски погребения. Многобройни са данните за средновековните погребения (46), които се свързват с печенего-куманското население. За първи път в Буджакската степ е открито двойно погребение от този период. Характерна особеност е, че в повечето погребения до човешките скелети са намерени не цели, а само части от конски скелети. Най-ранната дата за появата на този погребален ритуал е третата четвърт на XI в. Всички погребения от Средновековието са вторични.

В заключението се подчертава, че Буджакската степ е своеобразна контактна зона, в която са съществували или са измествани една от друга различни земеделски и скотовъдни групи население, а монографията е само начало от серия археологически публикации, посветени на Буджакската степ. Можем да се присъединим към извода, че публикуваните данни за най-ранните „енеолитни“ погребения потвърждават факта, че този район влиза в обширния регион на зараждане и постепенно развитие на скотовъдното стопанство, което според авторите има значителна роля в историята на най-древните индоевропейски племена.

Монографията „Могили от Буджакската степ“ запълва една значителна празнота в съвременната изворoведска литература за Северозападното Черноморие. Детайлното публикуване на изворов материал от не по-малко 10 културно-хронологически групи представлява принос в проучването не само на Буджакската степ, но и в изследванията на характерните особености на погребалните ритуали на носителите на съответните култури, ареалът на които е значително по-голям.

ЛОЛИТА НИКОЛОВА

BORIS GEROV. INSCRIPTIONES LATINAE IN BULGARIA REPERTAE (INSCRIPTIONES LATINAE INTER OESCUM ET IATRUM REPERTAE), CURANTE GEORGIO MIHAILOV. 232 p. LXXXV tabl. Serdicae in aedibus universitatum „Kliment Ohridski“ a. MCMLXXXIX.

Изследователите на римската древност бяха зарадвани с корпус на латинските надписи, намерени в България в района между реките Искър и Янтра. Според плановете на българските епиграфи предстои да излязат на бял свят и останалите свезки на корпуса на латинските надписи от България: от района на изток от р. Янтра — издадени от Велизар Велков, на запад от р. Янтра — издадени от В. Велков, В. Герасимова, и на юг от Балкана — издадени от Красимир Банев.

Корпусът Inscriptiones Latinae in Bulgaria repertae увенчава дългогодишните усилия на Борис Геров в изучаването на римската епоха по българските земи и се появява след такива негови високо ценени трудове като „Beiträge zur Geschichte der römischen Provinzien Moesien und Thrakien, Gesammelte Aufsätze“ (Amsterdam, 1980. 494 с.), „Landownership in Roman Thracia and Moesia (1st — 3rd century)“ (Amsterdam, 1988. 236 с.) и мн. др.[1]

Текстът на корпуса е на латински език и под редакцията на Георги Михайлов. В началото е поместен кратък curriculum vitae на Борис Геров, сетне предговор от автора, в който той излага принципите на работата си, и карта на античните и съвременните селища, където са намерени паметниците. От нея проличава, че в сбирката са включени и известен брой надписи от левия бряг на р. Искър — от Лютиброд, Роман, Кунино, Сухатче, Реселец, Еница, Брегаре и Глава. Границите на обхванатата територия на запад и изток все пак са двете реки Искър (ант. Oescus) и Янтра (ант. Iatrus), а на север и юг — съответно Дунав и билото на Балкана.

В края на корпуса са поместени снимковият материал и индексите. Не всички надписи са представени със снимки, а издателят и редакцията поднасят своите извинения за недоброто качество на някои от тях. От 447-те надписа, които корпусът съдържа, без снимка са 153 надписа, но за някои от тях Борис Геров препраща към фототеката на Археологическия институт с музей при БАН. Забелязах няколко обърнати или обратно копирани снимки — тези на No 430^2, 42, 193, 325 и 343, а също и разменяне на номера — под снимката на No 65 стои No 69, а при No 405 е сложена снимка на друг надпис.

Индексите заемат с. 214—232 и обхващат осем рубрики: Nomina (с. 214—219), Cognomina (с. 219—224), Imperatores (с. 224—225), Res publica populi Romani (с. 225—226), Res militaris (с. 226—228), Res sacra (с. 229—230), Geographica (с. 230—231), Varia. Incerta (с. 231—232), в която последна рубрика лемите не са подредени по азбучен ред. На с. 208—209 се намират Nomina locorum, ubi inscriptiones repertae sunt, а на с. 210—213 — Index librorum et auctorum, в който за съжаление имената и заглавията на модерни езици са отпечатани без надредни знаци (напр. a вм. à, e вм. é, è и пр.). Може би рубриките са могли да бъдат по-многобройни и съгласно практиката на CIL да включат още Grammatica quaedam, Artes et officia, Initia carminum. Но поради неголемия брой на надписите можем да смятаме, че и тази систематизация на материала е достатъчна. При работа с индексите установих, че някои лексеми от надписите липсват, напр. tessararius — No 208, sanctu incolu (Dat.) — No 206, miles alaris — No 259, duplicarius — No 49. Отбелязвам и някои по-важни грешки в тях. Макар че в текста на надпис No11 четем Maximianus ce(nturio?), този надпис е посочен в индекса s.v. dec(urio) наред с No 238, в който такава лексема въобще няма. Вместо praesidia в индекса стои praesidis (No 211), а в индекс VIII (Mensurae Graecae) е възпроизведено старото четене ξέστης οἴν(ου) вм. οἰν(ηρός) от No 401. Налице е и известна непоследователност при включването в индексите на гръцките собствени имена (те са от No 183, 325 и 428). Според установената практика Βασιλεύς и Κυζίκιος (No 325) фигурират в индекса и на гръцки, и на латински. Но макар че в латинския текст на надписа името Kyzycius вярно е предадено с „y“ след „z“ (срв. снимката), в индекса то е изписано като Kyzicius. От No 428 липсва 'Αγαθόδωρος Διοφάνου на гръцки — в индекса намираме само Agathodorus и Diophanes, като номерът на надписа е посочен два пъти s. v. Diophanes. Освен това adiectivum verbale в края на същия надпис — ἀνεξοδίαστον („не подлежи на отчуждаване“) — е включено по недоразумение в индекса на Cognomina, изписано с главна буква като собствено име 'Ανεξοδίστος.

Наличието на някои печатни грешки в такава трудна за типографско изпълнение книга не е необичайно. Като пропущам онези от тях, които не затрудняват проследяването на текста, бих посочила някои по-съществени, като:

No18_6 — Marcianopol(iatanorum) вм. Marcianopol(itanorum);

No20_4 — sacerdotaiibus вм. sacerdotalibus;

No 143 — in lapidis вм. in lapide (в лемата);

No 226_9 — pos(urerunt); вм. pos(uerunt)

No 239 — [I(ovi) o(ptimo)] m(aximo) (unoni)? вм. I(unoni)?;

No 367_1 — Maximus вм. Maximys (срв. снимката). Същата грешка е повторена в индекса, тъй като в него липсва Maximys, а номерът на индекса е споменат s. v. Maximus.

Досегашните бележки касаят по-скоро техническото изпълнение на корпуса. Що се отнася до описанието на паметниците, то е направено съобразно данните на предишните издатели или в резултат на аутопсия (при новоиздадените) но следната схема: описание на паметника и размери; време и място на находката; датировка; издания, подредени хронологично и генетично; снимка или факсимиле, евентуално аутопсия; букви — размери и лигатури, variae lectiones. Тук трябва да отбележа, че на около десетина паметника размерите не са посочени, очевидно по обективни причини. При повечето надписи Борис Геров е сравнявал изданията със снимките. За първи път той публикува 39 надписа, а други 16 са издадени от него по-рано. Надписите са най-вече лапидарни, но има един върху медна плочка — No188, който според Геров не е фалшификат, както смята Фетерс, и един върху пирамида от печена глина с неясно съдържание и за съжаление без снимка (No 389). Корпусът предлага и няколко надписа, в които има текст на гръцки език. Всъщност No156 и No183 съдържат само по една фраза на гръцки — No 156 започва с 'Αγαθῇ τύχῃ, а No 183 завършва с 'Αγαθοκ(λῆς) ἐπο[ί]/ει, докато No 325 и No 428 са типични билингви, при това No 325 е метрически. Има още два метрически текста — сред тях е известната надгробна епиграма за Елия от Никопол — No 145, и епиграмата в памет на младата покойница от Лъжане — No 248 (Siste, viator, iter animum[que intende sepul]chro).

Надписите са подредени, като се върви от запад на изток, но без тематична класификация. Някои са намерени извън границите на очертания район или се намират другаде, ала са включени към надписите от съответното античното селище, доколкото издателят преценява, че са гравирани там — така доста паметници от Oescus днес се намират в Букурещкия музей, напр. No 7, 14, 23 и др. Всъщност най-многобройни са надписите от античните селища, в които от дълго време и систематично се провеждат археологически разкопки: от Ескус — 119, от Нове — 55, от светилището в Глава Панега — 17, и от Никополис ад Иструм — 16. За тези и за останалите известни древни поселения, в които са намерени епиграфските паметници, авторът посочва стегнато, но изчерпателно античните свидетелства и литература за археологическите проучвания в тях.

Още в предговора Борис Геров изтъква, че се е концентрирал най-вече върху текста на паметниците, а коментарът му е ограничен върху най-важните моменти, свързани с разбирането. В този смисъл той изцяло се придържа към практиката на CIL и към становището на онези специалисти, според които целта на един корпус е не да бъде монография, а да въведе в обръщение епиграфския материал. Така изключителната ценност на настоящия корпус е в събирането и образцовото издаване на надписите, където Геров показва забележителна ерудиция. На първо място, той поправя немалко грешки, допуснати в предишните издания при определяне на местонахождението или вида на паметника (No 16, 31 и др.). С набитото око на опитен епиграф уточнява буквената наличност върху камъните. Примерите за това са в почти всеки надпис, така че ще се огранича само с няколко типични случая. В края на No10 Геров допълва statu[i *vel -it*], защото върху камъка вижда хаста за V, т. е. четенията на Бешевлиев stat(ionarium, -ionum) и Merlin stat(ionarium, -ionis) са неверни. По същия начин при No 63 никой от досегашните издатели не е забелязал буквата „о“ в края на р. 4, поради което трябва да четем Valentino veterano, уточнява Геров. При No160_{10} той разчита Ziabitianus, а не както досега Mabitianus. Това четене се подкрепя и от името на р. 2 от надписа, което също съдържа елемента ZIA-. Впрочем и на втория, и на десетия ред на снимката след ZIA се вижда разделителна точка. Може би трябва да четем ZIA DINNIO и ZIA BITIANVS? И още едно рядко име: в No165 Борис Геров разчита Mucapuius Dize (р. 7—8), засвидетелствувано у Дечев (D. Detschew. Die thrakischen Sprachreste. Wien, 1976, s. v. Μουκπουις), срещу четенето на Scure — MUCAE/IUSDE/ME, и на Филов —

MUCAP. Това четене потвърждава становището на Г. Михайлов (IGBulg 3, 1, No1354, а също и La langue des inscriptions grècques en Bulgarie. Phonétique et morphologie. Sofia, 1943, p. 128), че формата Μουκαπουιους, на чийто латински вариант тук се натъкваме, е именителен, а не родителен падеж, както е смятал Дечев (пак там). Заслужава специално внимание и случаят с PHRURI от No 211_9. Първият издател на надписа, В. Бешевлиев, разчита на ред 9 PRURI, без да забележи лигатурата PHR, в която PH предава гръцкия звук φ [ph] (Веселин Бешевлиев. Епиграфски приноси. София, 1952, No 55). Години по-късно в една своя публикация Георги Михайлов (Georgi Mihailov. La fortification de la Thrace par Antonin le Pieux et Marc Aurèle. — Studi Urbinati, Nuova Serie B, Anno XXXV, No1—2, 1961, 5—19), проучвайки строителните надписи от Тракия, цитира този паметник и съобщава (бел. 6 на с. 6) мнението на Борис Геров, споделено очевидно в личен разговор, че в случая има лигатура на PHR, т. е. върху камъка стои PHRURI. Скоро след това е открит и публикуван нов латински строителен надпис от с. Невша (Милко Мирчев. Нови епиграфски паметници от Черноморието. — ИНМВ, 12, 1961, с. 15), който на ред 5 съдържа формата PHRURI, но този път изписана четливо и без никакво колебание с PH. Б. Геров премълчава в корпуса този свой успех, но случаят е показателен, защото не са много епиграфите, чиито четения биват потвърждавани от новите находки.

Трябва да се подчертае още едно достойнство на епиграфа Геров — да бъде предпазлив, понякога да дава две предложения за четене (No274) или просто да предава буквите, както са върху камъка. Така всеки специалист, който отсега нататък работи с надписите от този корпус, може да се опира изцяло и с пълно доверие върху техните текстове, без да се опасява, че историческата му интерпретация би почивала на несъществуващ или несигурен филологически факт, както нерядко се случва. При това Геров е строг не само към другите издатели, но и към себе си — male edidi — заявява той няколко пъти с присъщата си лаконичност и самокритичност. В много от надписите има нови четения, които изглеждат съвсем естествени, защото са верни, но досега са представлявали за издателите загадка или спорен пункт. Така например в надпис No15 Бешевлиев е разчел ELIVIA, Русу — AELMA, а от Геров разбираме, че върху камъка е стояло всъщност [D]elma[tiae]. Ето и един съвсем променен текст на надпис No 36:

Genio lo-
ci et Tu-
telle
Aureli(us) [A]eli(anus?)
5 optio
age(n)s sacru
comitatu
votum solv-
it

в сравнение с текста на издателя на надписа — В. Бешевлиев, който чете редове 4—8 така:

4 Aur(elii) Peteli
optio
(in) Augustorum et Caesarum sacru
comitatu votum po-
8 sit.

Тук бих допълнила, че в корпуса при този надпис липсва препратка към „Année épigraphique“ (1979, No 535), където се коментира краят му: „*Ligne 6: 'ages sacru comitatu' pour agens in sacro comitatu'. Pour l'absence de 'in' aprés 'agens' cf. CIL XIII, 6104; A. E. 1969—1970, 577; RIU II, 559. Date III*^{e} *s., selon M. P. Speidel, mais une date plus tardive n'est pas exclue.*“ Още повече, че и самият Геров предлага датировка III—IV в.

В заключение искам да обобщя, че българската епиграфика в лицето на Борис Геров отново защити своето име и в такива трудни за античната наука времена поднася на специалиста високопрофесионален корпус от надписи — основа за нови изследвания на римската епоха по нашите земи.

1. За пълна библиография на трудовете на Борис Геров вж.: до 1972 г. — Био-библиография за преподавателите от Факултета по западни филологии. София, 1973, 58—67; до 1983 г. — Съпоставително езикознание, 1983, 4, 108—110.

МИРЕНА СЛАВОВА

IVO LUKANC. DIOCLETIANUS — DER RÖMISCHE KAISER AUS DALMATIEN, Edit „Kultura“, Wetteren 1991.

Едва ли има друг римски император, чийто живот и деятелност да са били обект на толкова много проучвания. Интересът към него е напълно оправдан, като се има предвид не само и не толкова обстоятелството, че той е създател на непозната дотогава система на управление на империята — тетрархията, но най-вече заради впечатляващите военни, административни и финансови реформи, които е провел.

Само в областта на нумизматиката са изписани стотици страници и публикувани десетки негови монетни типове от злато, сребро и бронз. Но ето че едва след като се появи чудесният корпус на Иво Луканц (Любляна, Словения), обхващащ само златното монетосечене на този император (роден в Сплит, Далмация), се разбра колко фрагментарни са били нашите познания за него. Разбира се, ние бихме искали да видим тук и другите златни монети, пуснати от името на Диархията и Тетрархията, както и сребърните монети от този период, но си даваме сметка, че това едва ли е по силитѐ на един автор, и то само в един том.

Този великолепен труд съдържа 288 страници и е плод на дългогодишни издирвания. Събран е внушителен по количество монетен материал, обхващащ 528 екземпляра златни монети, като всички са прилежно документирани и илюстрирани.

За пръв път са представени 17 мултипли и 10 златни квинарии. Всичките монети са снабдени с паралелни позовавания в RIC. Нумизматичният материал е подреден по един твърде необичаен начин, а именно по местосъхранението на екземплярите. Представени са 74 музея от цял свят, включително и 4 български: АИМ, София — 5 ауреуса; АМ, Пловдив — 1 ауреус; ИМ, Михайловград — 1 ауреус; ИМ, Ямбол — 1 ауреус.

Трудът представлява преди всичко един педантично изработен каталог на златните емисии на Диоклетиан, който е ясен и лесен за ползуване.

Свършена е и една изключително трудоемка работа — прегледани са хиляди търговски аукциони и е проследено движението на огромен брой монети в тях (с. 239—279).

Книгата съдържа и списък на надписите с името на Диоклетиан, повечето от които са илюстрирани. Илюстрирани са и някои архитектурни ансамбли и строежи, свързани по някакъв начин с Диоклетиан, като са дадени и фотоси от негови каменни портрети (глави, бюстове и релефи). Един мраморен бюст е притежание на АИМ, София.

Книгата завършва с една изключително ценна притурка от 920 заглавия на публикации за Диоклетиан и неговата епоха, най-изчерпателната библиография за Диоклетиан досега.

Написана на три езика (френски, немски, английски), с дебела подвързия и изработена на завидно полиграфическо ниво, книгата на Иво Луканц е достойна и за най-претенциозната библиотека. За нейния успех може да се съди и от факта, че вече се подготвя второто ѝ допълнено издание.

ДИМИТЪР ДРАГАНОВ

Преглед

X международен конгрес по гръцка и латинска епиграфика

От 4 до 10 октомври 1992 г. се проведе X международен конгрес по гръцка и латинска епиграфика в гр. Ним, Франция. Конгресът бе организиран под патронажа на Международната асоциация по гръцка и латинска епиграфика. Председател на тази асоциация бе българският учен проф. д-р Георги Михайлов, който почина през ноември 1991 г., Генералният секретар на Асоциацията проф. Марсел Льогле, също почина през м. август 1992 г. и не можа да открие конгреса, за който положи изключително големи грижи по неговото организиране.

Паметта на двамата бележити и международно известни учени бе отбелязана с подобаващо уважение към тяхното дело на пленарно заседание на Асоциацията.

Главните организатори по практическото провеждане на X конгрес бяха проф. Оливие Масон и проф. Мирейл Корбие от университета Сорбона в Париж.

По традиция конгресите по епиграфика се провеждат с определени теми: една главна тема; тема, посветена на епиграфиката на страната домакин, респ. на някой район от тази страна; тема, посветена на отделните области в древна Гърция и Римската империя с оглед на новооткрити надписи, също на въпроси, провокирани от епиграфските паметници; на доклади за състоянието на епиграфските проучвания в съответните страни и области, на подготовката на корпуси и пр.

Първата тема бе: Южна Галия и епиграфиката. Районът, където е разположен град Ним, домакин на конгреса, е бил включен в силно развита икономически и културно римска провинция. Три пленарни доклада представиха проблематиката: Пиер-Юв Ламбер, Гало-гръцките надписи; Андре Шастаньол и Жак Гаску, Градовете в Нарбонска Галия, магистратури и муниципиални жречески колегии; Жан Гуьон, Християнските надписи от Южна Галия. Темата бе развита и с 15 научни съобщения.

Втората тема бе главната тема на конгреса: Евергетизмът (общественото и частно дарителство) и епиграфиката. Тя бе представена по епохи — класическа и елинистическа, елинистическа и римско-републиканска, ранна империя, късната империя и християнският запад.

Основните доклади по класическата и елинистическа епоха бяха на: Кристиан Хабихт, Ролята на владетелите по отношение на градове и съюзи; Клаус Брингман, Ролята на цариците, принцовете и посредниците; Адалберто Джованини, Жертвоприношения и дарове на владетелите за гръцките светилища; Леополд Миджот, Евергетизмът на гражданите през класическата и елинистическа епоха. Между останалите 5 научни съобщения, изнесени на пленарно заседание по тази част от темата, бе и научното съобщение на В. Велков, Един евергет от Месамбрия на Дионисопол. Дионисопол издига почетен декрет в чест на Поликсен, син на Мелсеон от Месамбрия, който дал много пари на Дионисопол и помогнал на града при трудни ситуации. Този Поликсен обаче бе вече известен като един от шестте стратези, представени на известния релеф открит в Несебър — един уникален случай, когато е запазен образът на един евергет.

На елинистическата и републиканската епоха бяха посветени докладите на: Жан Луи Ферари, От елинистическия евергетизъм към римския евергетизъм; Силвио Панчиера и Катрин Вирлуве, Евергетизмът в Рим и републиканска Италия.

За Ранната империя основни доклади представиха: Геза Алфьолди, Евергетизмът и епиграфиката през Августовата епоха; Вернер Ек, Градовете през императорската епоха и евергетизмът.

Научните съобщения бяха представени на секционни заседания по области: Класическият и елинистически свят, Елинският свят през императорската епоха и Близкият изток; Италия, Испания и Илирик; Галия и Африка. Тук внимание заслужава съобщението на Милтиад Хатзопулос, Декрет за един дарител на граф Филипо.

За евергетизма през късната античност и християнския запад основните доклади бяха на: Клод Лепели, Евергетизмът и епиграфиката през късната античност: латиноговорещи провинции; Шарлот Пуш, Благодетели през късната античност: източната римска империя. Ювет Дювал и Люс Пиетри, Евергетизмът и епиграфиката в християнския запад (IV—VI век). Към тези теми бяха представени около 15 научни съобщения.

Третата тема — за епиграфски новости в отделните райони на древността — бе представена с повече от 150 научни съобщения. Те бяха докладвани по антични градове и административни единици: Илирик, Гърция, Делфи и елинският свят, Мала Азия, Изток, Галия, Италия и римска Африка, Иберийски полуостров, Черноморие, Християнска Италия, Рейн и Дунав. Тук бяха включени докладите на българските участници: Диляна Ботева, Наблюдения върху някои официални надписи в римска Тракия; Върбинка Найденова, Нов надпис в чест на Великата майка на боговете от Никополис ад Иструм. Надписът съдържа важни данни за тесните връзки в религиозната област между двата големи градски центрове Нове и Никополис ад Иструм (единият от двамата братя жреци посветители е вече познат от надпис от Нове). Особен интерес представя обаче първото споменаване на името на град Нове в епиграфски паметник; Лидия Домарадска, Котис I и емпорионът Пистирос. Докладван бе откритият при с. Ветрен надпис на гръцки език, представящ статута на един гръцки емпорион в извънелинска област. Надписът, излязъл от канцеларията на тракийския царски двор през първата половина на IV в. пр. н. е., поднася за пръв път уникални данни за историята, икономиката, пътното дело, културата, религията на Тракия и мястото на елинските емпории във вътрешноевропейските предели. Надписът бе преценен като една от най-важните находки в международен аспект. Бяха публикувани и резюмета на други български учени, които не можаха да присъстват на конгреса: на К. Карадимитрова, Тракийското село в светлината на епиграфските паметници, М. Минкова, Разсъждения върху спорни случаи при определянето на лични имена от латинските надписи в България; М. Манов, Надписът върху съд 118 от Рогозенското съкровище; Д. Бояджиев, Епиграфското присъствие и отражението в романските езици на германския субстантив Брутес.

Бяха организирани и две кръгли маси: По проблемите на юридическата гръцка и латинска епиграфика и „Епиграфика и информатика“.

Бе проведена и Генерална асамблея на Асоциацията. За неин председател бе избран проф. Силвио Панчиера (Рим), а за Генерален секретар — проф. Оливие Масон (Париж). За един от 15-те членове на Бюрото бе преизбран проф. В. Велков.

За участниците в конгреса бяха организирани посещения в Арл и Лион, известни със забележителните останки от римско време и с отлично организираните археологически музеи.

Акти на конгреса ще бъдат публикувани, но ще съдържат само основните пленарни доклади.* Останалите научни съобщения ще бъдат публикувани по желание на участниците в различни национални и международни списания с пояснения, че са изнесени на този конгрес.

В. ВЕЛКОВ

---

* Предварително бе публикуван том с материали за конгреса: Xe Congrès international d'épigraphie grecque et latine. Rapports préliminaires. Résumés des communications. Nimes 1992. 230 p. В тома са публикувани 16 пленарни доклада и 130 резюмета.

Първа международна среща по орнитоархеология

От 7 до 10 октомври 1992 г. в Мадрид се състоя първата среща на Работната група по птичите останки при Международния съвет по археозоология. Тази международна проява бе подготвяна около две години, макар че специалистите от цял свят, изучаващи останките от птици в културните пластове, отдавна осъзнаваха необходимостта от обединяване на усилията си. Срещата се проведе в Автономния университет „Мадрид“ и бе организирана от Лабораторията по археозоология под ръководството на проф. Артуро Моралес — изтъкнат археозоолог, изучаващ както птиците, така и рибите и тяхното значение в бита на древните жители на Иберийския полуостров. Официалният ѝ наслов „Орнитоархеология — Птиците от миналото от палеокултурна перспектива“, както и становището на всички участници еднозначно утвърдиха названието на това интересно, но у нас едва прохождащо научно направление. За интердисциплинарния характер на археозоологията, хвърляща мост между хуманитарното и естественонаучното познание, е безсмислено да се спори. Орнитоархеологията се явява един от нейните клонове-подразделения. Сведенията, предоставяни от археозоологията, все повече се оценяват като неразделна част от цялостното изследване на бита и културата на древното население. Понеже археозоологията все още е една млада наука, археозоолозите често са били считани както за археолози, така и за зоолози. Това състояние се подсилва и от факта, че техните публикации се появяват в археологични, зоологични, че дори и в палеонтологични и етнографски научни списания. Напоследък обаче в международен план нещата започнаха да улягат. Най-напред се появи международното списание „Зооаркиолъджи“ (1989), а след него — „Интернешънъл джърнъл ъф остиоаркиолъджи“ (1991), а от 1992 г. започна да излиза и „Аркиофоунъ“.

Всепризнат факт е, че като най-разнообразни гръбначни животни на сушата, с красива външност, сложно демонстративно поведение, мелодични звуци, дневна активност за повечето видове, както и ценни стопански показатели, птиците отдавна са се превърнали в най-популярните животни. Нещо повече — чрез домашната кокошка и няколкото други одомашнени видове птици, те са се превърнали и в най-отглежданите, най-масовите спътници на човека в продължение на обширни периоди от неговата история.

Културните аспекти, които орнитоархеологията засяга са много и разнообразни. Неслучайно, първата среща на Работната група по птичите останки бе включена в седмичните културни справочници на Мадрид като международна културна проява. На нея присъстваха около 70 участници, които се представиха с над 30 доклада и 7 постерни съобщения. Представени бяха главно специалисти от страните на Европейската общност: Испания, Холандия, Франция, Великобритания, Германия, Швеция и Дания. С по един участник освен западноевропейските страни бяха представени Канада и България. Истината налага да посочим, че действителният брой на орнитоархеолозите в света е много по-голям. По силата на ред причини на срещата в Мадрид бяха представени едва около 1/3 от всички специалисти в тази област. Повечето от най-изтъкнатите орнитоархеолози обаче взеха участие в нея. Осезателно личеше липсата на представители на Русия, Украйна, Грузия, както и останалите източноевропейски страни, САЩ, Австралия и др.

Над какво се работи в последните години и какво докладваха орнитоархеолозите? Кръгът от проблеми е доста широк. Ето някои от темите: Орнитоархеологията — значение и ограничения в използването на птичите останки в археологическия контекст (А. Моралес), Ибиси и грабливи птици в Древния Египет: погребални обичаи в Туна-ел-Джебел (А. фон ден Дриш), Развитието на мускулните ръбове като индикация за определянето на фрагментираните птичи кости от археологичните находища — проучване на дивите и домашните кокошови и гъскови птици (П. Бейкър), Птичата остеопатология и нейното значение (Д. Бротуел), Птици от средновековните градове

в Холандия (А. Класън), Птичите фибули в ранните исторически периоди — разпространение, функция и символика (Е. Рингър), Плейстоценските орнитофауни в Европа (С. Мурер-Шовире), Археоорнитологията и синантропизацията на птиците (Примерно изследване за България) (З. Боев).

Систематизирането и попълването на нашите знания за мястото и значението на птиците (диви, одомашнени и декоративни) в материалната и духовната култура на човечеството през историческото му развитие — това е предметът на новото интердисциплинарно научно направление. Колкото по-рано го признаем за обособена научна област с право на съществуване и у нас, толкова по-скоро ще се наредим в още едно отношение сред напредналите в научно и културно отношение страни.

З. БОЕВ

Чл.-кор. проф. д-р Веселин Бешевлиев (1900—1992)

На 9 октомври 1992 г. след кратко боледуване почина проф. Веселин Бешевлиев, основоположникът на българската епиграфика — антична и средновековна, международно известен учен със своите трудове върху старогръцки и тракийски език, върху историята на българските земи през античността и особено през късната античност, върху българската средновековна история. Неговата най-голяма заслуга е издирването, публикуването и обяснението на т. нар. първобългарски надписи (от VIII—X век), които той направи достъпни за световната наука.

Роден през 1900 г. той получава блестящо образование по класическа филология в германските университети в Хале, Йена, Вюрцбург с докторат из проблематиката на историята на старогръцкия език. Проф. Бешевлиев бе най-добрият познавач на гръцкия език — от II хил. пр. н. е. до наши дни, и скоро няма да има заместник в тази област в нашата наука.

Той постъпва като асистент в току-що създадената (през 1921 г.) Катедра по класическа филология в Софийския университет „Св. Климент Охридски“ през 1925 г. През 1929 г. става доцент, а през 1932 г. — професор. През 1941 г. е избран за член-кореспондент на БАН.

Неговите научни интереси не са тясно ограничени, но се разгръщат широко в областта на лингвистиката, епиграфиката, античната и средновековната българска история, култура и фолклор[1].

Проф. Бешевлиев написа няколко статии и студии по въпроса за етногенезиса на древните македони, като подчертава техния негръцки произход.

Многобройни са изследванията му върху различни въпроси на тракийския език, между които ще отбележа книгата „Изследвания върху личните имена на траките“, Амстердам 1970 г. (на немски език) и студиите му за „Траките в късната античност“ (1961), „По някои по-стари теории за романизацията на траките“ (1961). Ще добавя по тази тематика и книгата му „За тълкуването на имената на кастелите в труда на Прокопий „За постройките“ (1970, на немски език) — най-пълното и изчерпателно изследване върху тези имена и с оглед на тяхното локализиране и етимологическо тълкуване.

Проф. Бешевлиев направи много за пропагандирането на античната култура и литература у нас с редица статии върху древни поети и писатели. Той преведе на български език трагедии на Есхил, Софокъл, Еврипид и комедии на Аристофан. Ще обърна внимание и върху многобройните му преводи на византийски автори за Гръцките извори за българската история.

В областта на лингвистиката проф. Бешевлиев написа „Историческа граматика на гръцкия език“ в два тома, един труд с международно значение. Много са неговите приноси в областта на топонимията и историческата география на България. Една от последните му работи е върху тракийското име на селището на мястото на Филипопол, дн. Пловдив. Според находчивото му хрумване то е било производно от местното божество Кендрисос, Кендрисийския бог. То остава и през столетията основното божество-закрилник на града. Ще отбележа няколко: „Латинските топоними в Мизия и Тракия (1955), „Местните имена между Струма и Места“ (1943), „Келтски местни имена в списъците на кастелите у Прокопий“ (1968).

С голямо значение е неговият труд „Епиграфски приноси“, София, 1952 — публикация на 122 гръцки и латински надписи, от които 104 от колекцията на Националния археологически музей; неговият корпус на „Къснолатинските и гръцки надписи от България“ (Берлин, 1964).

Проф. Бешевлиев е най-добрият познавач и изследовател на надписите край Мадарския конник. Забележителна ще остане организираната от него комплексна експедиция в Мадара през 1954 г. — срв. публикувания сборник „Мадарският конник“ (1956).

Капитален принос в неговите изследвания е книгата му „Първобългарските надписи“ — претърпяла няколко издания у нас и в чужбина. По този повод той пише и голяма книга върху „Протобългарския период на българската история“, Амстердам, 1980. 550 с. Ще отбележа и трудовете му „Религията на протобългарите“ и публикациите, създадени на базата на византийските автори, особено Теофан, Патриарх Никифор, които той познаваше безупречно.

Трудно е да се изброи най-важното измежду няколкото стотин публикации на проф. Бешевлиев, защото всичко, излязло под неговото перо бе принос.

Проф. Бешевлиев бе член на Саксонската академия на науките, на Международната асоциация по гръцка и латинска епиграфика, на Унгарското ориенталско дружество и др. Той бе лауреат и на международната Хердерова награда.

Особено качество на този бележит учен бе отношението му към неговите ученици, които той подпомагаше, насърчаваше и им протягаше ръка, понякога в много трудни времена за тях.

Напусна ни един голям учен, един голям българин и патриот, издигнал името на българската наука на международно ниво.

---

[1] През 1978 г. бе издаден сборник по случай 70-годишнината на проф. Бешевлиев: Studia in honorem Veselini Besevliěv, Sofia, 1978. На стр. 13—32 е поместена библиография на проф. Бешевлиев за периода 1921—1976 (съставител Живка Велкова).

В. ВЕЛКОВ

Книгопис

Общи съчинения

АВС на етнологията. Антология на науката за човека, културата и обществото. Т. 1: [Сб. статии]. Състав. Иваничка Георгиева. Науч. ред. Цветана Георгиева. С., Унив. изд. „Св. Климент Охридски", 1992. 258 с.

Алексиева, Соня. Изящните престъпления. С., Воен. изд., 1991. 130 с.

За иманярството, за престъпления, обект на които са българските старини.

Борисов, Борис Д. Митьо Кънчев. 1923—1991. [Некролог]. — Изв. музеите Югоизт. България, 14, 1991, 300—303.

С подбрана библиография на публикациите му.

Бъчваров, Иван. Археологически паметници в общините Главиница и Дулово, Разградска област. — Добруджа, 7, 1990, 135—155.

Продълж. от № 5, 1988.

Владимирова, Г. Защитени дисертации. [1. *Тотю Косев Тотев.* Керамичната икона в Средновековна България. Дис. „д-р на ист. н.", 2. *Лолита Петрова Николова.* Проблеми на културните взаимоотношения между Югоизточна и Централна Европа през ранната бронзова епоха. Дис. „канд. на ист. н."]. — Археология, 1991, № 4, 55—56.

Вълчанова, Христина. Старини от землището на Елховец [днес част от община Рудозем]. — Родопи, 1992, № 4, 22—24.

Археологическа карта на района с над 20 археологически обекта от предримската и римската епоха и средновековието.

Димитров, Димитър. Археологически проучвания в Станкедимитровската покрайнина. — В: Поселищни проучвания. Т. 1. Ч. 1. С., 1992, 33—58.

Обекти и материали от различни епохи.

История на Добруджа. [Изследване]. Т. 3. Стр. Димитров, Н. Жечев, В. Тонев. С., БАН, 1988.

Рец.: Огняна Маждракова Чавдарова. — Добруджа, 7, 1990, 264—271.

Йорданов, Валентин. Старини от Бяла черква. — Векове, 1991, № 1—2, 56—67.

Археологически обекти и находки от античната и средновековната епоха (монети).

Йорданов, Стефан. Конференция в чест на 90-годишнината на член-кореспондент проф. д-р Веселин Бешевлиев. — Българистика, 1991, № 1—2, 20—23.

Състояла се от 11 до 13 октомври 1990 г. във ВТУ „Кирил и Методий", Велико Търново.

Карайотов, Иван. Бургас през вековете. — Море, 12, 1991, 5—24.

Кисьов, Костадин. Скални светилища в Родопите и Горнотракийската низина, представени с археологически материали и обекти от Смолянско и Пловдивско. — В: Тракийската култура в Родопите и горните поречия на Марица, Места и Струма. Смолян, 1990, 64—74.

От праисторическата и античната епоха.

Миланова, Албена. Теренно обхождане „Бобошево — 90". — В: Поселищни проучвания. Т. 1. Ч. 1. С., 1992, с. 13.

Обекти и материали от различни епохи.

Нинов, Л. VI международна конференция по археозоология. — Археология, 1991, № 4, 52—53.

Състояла се от 21—25 май 1990 г. във Вашингтон.

Рашев, Рашо. Чл.-кор. проф. Веселин Бешевлиев. — Наследство, 1991, № 1, 62—63.

Спасов, Румен. Археологически проучвания на обект „Читалище" в Кюстендил. — Изв. Ист. музей — Кюстендил, 1, 1989, 195—233.

Спиридонов, Тошо. Големият път през Родопите [античната и средновековната епоха]. — В: Поселищни проучвания. Т. 1. Ч. 1. С., 1992, 7—32.

Bojadžiev, Dimităr. Veselin Beševliev nonagénaire. — Балканско езикозн., 1990, № 3—4, 147—152.

Праистория

Гергов, Венцислав. Глинен олтар от праисторическото селище при Телиш, Плевенско. — Изв. музеите Северозап. България, 18, 1992, 29—33, 4 с. л. ил.

Късен халколит.

Драганов, Веселин. Културата Черна вода III на територията на България и по Западното черноморско крайбрежие. — Добруджа, 7, 1990, 156—179.

Дуранкулак. [Сб. изследвания]. Т. 1. Отг. ред. [с предг.] Хенриета Тодорова. С., БАН, 1989.

Рец.: Христо Димитров. — Добруджа, 7, 1990, 257—263.

Ковачева, Мери и Алеко Тошков. Археомагнитно датиране на няколко неолитни селища в България. — Археология, 1991, № 4, 9—12.

Маразов, Иван. Раждането на мита за раждането на Пандора. — Везни, 2, 1992, № 1, 10—13.

Семантичен анализ на „маските" от Варненския некропол.

Маразов, Иван. Le roi est mort, vive le roi. — Везни, №1, 1991, 24—28.

Варненският некропол.

Николов, Богдан. Периодизация на неолитните култури в Северна България — от Янтра до Тимок. — Изв. музеите Северозап. България, 18, 1992, 11—28, 17 с. л. ил.

Панайотов, Иван. Бронзовата епоха в Югозападна България (проблеми на изследванията). — В: Тракийската култура в Родопите и горното поречие на Марица, Места и Струма. Смолян, 1990, 11—16.

Чохаджиев, Стефан. Опит за прилагане на някои математико-статистически методи при обработката на ранно-енеолитната керамика от Западна България и Северна Гърция. — Изв. Ист. музей — Кюстендил, 1, 1989, 69—119.

Alexandrov, Stefan. Cultura Coţofeni in Bulgaria. — Symposia thracologica, 8, 1990, 96—98.

Gimbutas, M. The social structure of Old Europe. — Journal of Indo-Europ. Studies, 18, 1990, No 3—4, 225—284.

Социална организация (погребални обичаи, пластика) през неолита по материали от Сескло, Старчево, Караново.

Hiller, Stefan. Troja und die thrakische Frühbronzezeit. — In: Heinrich Schliemann. Grundlagen und Ergebnisse moderner Archäologie 100 Jahre nach Schliemanns Tod. Berlin, 1992, 233—242.

Panajotov, Ivan. Date noi despre cultura mormintelor cu ocru in Bulgaria. — Symposia thracologica, 8, 1990, 98—100.

Radoslavova, Tsvetanka et Alexey Stoev. Astronomical traces in ancient rock monuments in Bulgarian lands. — In: Archeologia e astronomia. Colloquio internazionale, Venezia 1989. S. l. a., 176—179, 2 p. ill.

Extr. de: Rivista di archeologia. Suppl. 9.

Σαμψθν, Α. Μανικα. ʽΟ προτοελλάδικος οἰκισμὸς καὶ τὸ νεκροταφεῖο. I—II. Αθήνα, 1988. 586 p., tabl., ill.

Бронзова епоха.

Рец.: Лолита Николова. — Векове, 1991, №1—2, 100—101.

Ursulescu, Nicolae. Evoluţia culturi Starcevo-Cris pe teritoriui Moldovei. [Моногр.]. Suceava, 1984.

Рец.: Хенриета Тодорова. — Добруджа, 7, 1990, 254—256.

Weisshaar, H.-J. Pevkakia — Magula I. Das Neolothikum und das Chalkolithikum. Bonn, Rudolf Habelt Verlag, 1989. 143 S. Text, 90 S. Verzeichnisse und 174 Tafeln (BAM, Bd. 28).

Рец.: Хенриета Тодорова. — Археология, 1991, № 4, 46—47.

Античност

Александров, Георги. Робството в Монтана и района. — Изв. музеите Северозап. България, 18, 1992, 35—43, 2 с. л. ил.

По археологически и епиграфски данни.

Бредов, Ирис фон. Старохетският пантеон. — Год. СУ „Кл. Охридски". Център по културознание, 80—81 (1987—1988), 1992, 19—28.

Буюклиев, Христо. Използването на лъка и стрелата в древна Тракия през ранножелязната епоха. — Изв. музеите Югоизт. България, 14, 1992, 7—22.

Василева, Дафина. Фракийская гробница в городе Казанлык.— В: Вклад Болгарии в мировое культурное наследие. С., 1989, 25—80.

Вълева, Юлия. Римската живопис в балканските провинции (предварителни бележки). — Пробл. изкуството, 1991, № 3, 39—46.

Генадиева, Венета. Късноримската перистилна сграда от Пауталия. — Изв. Ист. музей — Кюстендил, 1, 1989, 157—176.

Гергова, Диана. Тракийската култура през ранножелязната епоха в Югозападна България — проучвания и проблеми. — В: Тракийската култура в Родопите и горните поречия на Марица, Места и Струма. Смолян, 1990, 17—28.

Гиздова, Недялка. Тракийски обекти на крепостта Цепина, Пловдивска област. — В: Тракийската култура в Родопите и горните поречия на Марица, Места и Струма. Смолян, 1990, 75—80.

Материали и обекти от предримския период.

Горанов, Георги и Костадин Чолаков. Римският път Пауталия — Стоби. — В: Поселищни проучвания. Т. 1. Ч. 1. С., 1992, 85—86.

Дамянов, Никола. Погребалният обичай през късната античност в Западните Родопи. — В: Тракийската култура в Родопите и горните поречия на Марица, Места и Струма. Смолян, 1990, 92—98.

Домарадски, Мечислав. Тракийската култура през късножелязната епоха в Родопите и горните поречия на Марица, Места и Струма. — В: Тракийската култура в Родопите и горните поречия на Марица, Места и Струма. Смолян, 1990, 29—44.

Дончева, Иванка. Синкретизмът на Асклепий с тракийския Херос, отразен върху тракийските оброчни релефи. — В: Междунар. здравна фондация „Св. Пантелеймон". [Сб. статии]. Велико Търново, б. г., 36—44.

Иванов, Румен и Валери Стоичков. Долнодунавският лимес от Дортикум до Бонония. — Военноист. сб., 1992, № 1, 76—93.

Иванов, Теофил. Укрепителната система на римския кастел и ранновизантийски град Германия (Сапарева баня). — Военноист. сб., 1992, № 4, 5—25.

Йорданов, Кирил. Гетите срещу Лизимах. — История, 1992, № 2, 1—10.

По писмени и археологически данни.

Йотов, Валери. Бронзова фигурка от Южна Добруджа. — Векове, 1991, № 1—2, 70—72.

Амулет или апликация от фонда на Историческия музей — Толбухин, открита през 1986 г. Датира я в VI в., времето на движението на етнически маси на юг от Дунава.

Кисьов, Костадин. Към въпроса за погребалния обичай през ранната желязна епоха в Западните Родопи. — Археология, 1991, № 4, 1—8.

Китов, Георги. Надгробните могили в Родопите и горните течения на Марица, Места и Струма. — В: Тракийската култура в Родопите и горните поречия на Марица, Места и Струма. Смолян, 1990, 45—55.

Ковачева, Теодора и Анна Хараламбиева. Фибули от епохата на Великото преселение на народите в Плевенския музей. — Изв. музеите Северозап. България, 18, 1992, 45—53, 2 с. л. ил.

Кузманов, Георги. Антични лампи. Колекция на Националния археологически музей. С., БАН, 1992. 168 с. с ил.

Любенова, Венеция. Елинистични керамични традиции от ранновизантийското селище над развалините на късноантичната вила в квартал Бела вода — Перник. — В: Тракийската култура в Родопите и горните поречия на Марица, Места и Струма. Смолян, 1990, 87—91.

Манов, Методи. Тракийското племе дентелети през IV—II в. пр. н. е. Наблюдения, проблеми, становища. — Изв. Ист. музей — Кюстендил, 1, 1989, 121—137.

Мешеков, Юниан. Някои бележки относно пътната мрежа в Горнострумския басейн (I—IV в.). — Изв. Ист. музей — Кюстендил, 1, 1989, 77—193.

Милчева, Ал. и М. Тонкова. II европейска работна среща по проблемите на античната глиптика. — Археология, 1991, № 4, 53—54.

Неделчев, Неделчо. Създаването на държавата в древния Египет и в Месопотамия (IV—III хил. пр. н.е.). — Год. СУ „Кл. Охридски". Център по културознание, 80—81 (1987—1988), 1992, 5—18.

Спиридонов, Тошо. Учебен атлас. Т. 1—2. С., 1991 (Formae Orbis Historici).

Т. 1: Стара история. Изток, Гърция, Рим. II, 14 к.

Т. 2: Thracia Antiqua. II, с. 15—27, к.

Списък на непубликуваните тракийски обекти и библиография на тракийската археология от Родопите и горните поречия на Марица, Места и Струма. — В: Тракийската култура в Родопите и горните порсчия на Марица, Места и Струма. Смолян, 1990, 99—127.

Авт.: М. Домарадски, С. Александров, А. Божкова, А. Гоцев, А. Киряков, К. Кисьов, М. Тонкова и Т. Шалганова.

Стайкова, Лидия. Производство и разпространение на т. нар. „македонска" сива тера сигилата по долината на Горна Струма. — Изв. Ист. музей — Кюстендил, 1, 1989, 139—156.

Стоянов, Тотко. За интерпретацията на каничка № 155 от Рогозенското съкровище. — Археология, 1991, № 4, 21—34.

Танчева-Василева, Н. Антични теракоти от музея в град Ямбол. — Изв. музеите Югоизт. България, 14, 1991, 36—48.

Теодосиев, Никола. Кратерът от Душанци [Пирдопско] (културноисторически анализ и интерпретация). — Археология, 1991, № 4, 13—21.

Глинен кратер с врязани изображения от фонда на АИМ, открит в 1972 г. Авторът го определя като тракийски орфически паметник и го датира в периода VII—IV в. пр. н. е.

Торбатов, Сергей. Пещи за строителна керамика от римската епоха край село Гуслар, Тервелско. — Добруджа, 7, 1990, 180—192.

Торбов, Нарцис. Тракийските надгробни могили във Врачанско. — Изв. музеите Северозап. България, 18, 1992, 161—175.

Фол, Александър. Числата на орфическата вселена. — Орфей — Ορφευς, 1991, № 2, 148—151.

Църов, Иван. Градът на победата Улпия Никополис ад Иструм. — Наследство, 1991, № 1, 3—12.

Църов, Иван. Медицински инструменти от Мизия и Тракия. — В: Междунар. здравна фондация „Св. Пантелеймон". [Сб. статии]. Велико Търново, б. г., 17—26.

Шопова, Анета. Глинен съд със закодирана информация за бесите. — В: Тракийската култура в Родопите и горните поречия на Марица, Места и Струма. Смолян, 1990, 81—86.

Украса от врязани знаци.

Beschi, Luigi. Bendis, the Great Goddess of the Thracians in Athens — Orpheus. Journal of Indo-European, Palaeo-Balkan and Thracian Studies, 1, 1990, 29—36.

Dimitrova-Milčeva, Alexandra. Die italische Sigillata und dünnwandige Gebrauchsderamik von Moesia Inferior.f — B: Re Cretiariae romanae fautorum. Acta 31 / 32. Agro Ravracense, 1992, 479—496.

Extr.

Duridanov, I. Les noms du cheval dans la langue thrace. — Балканско езикозн., 1991, № 3—4, 33—37.

По писмени сведения.

Duridanov, Ivan. Thrakisch

BIZYH, BIZΩNH (BIZΩN). — Балканско езикозн., 1990, № 3—4, 137—140.

По писмени данни.

Fol, Alexander. The Thracian Dionysos. I. Zagreus. — Orpheus. Journal of Indo-European, Palaeo-Balkan and Thracian Studies, 1, 1990, 37—45.

Gergova, Diana. The Problem of the "Plundered" Thracian Tombs and its Proposed Solution: A New Method Applied during Excavations. — В: Heinrich Schliemann. Grundlagen und Ergebnisse moderner Archäologie 100 Jahre nach Schliemans Tod. Berlin, 1992, 283—292.

Kabakčieva, Gergana. Römische Keramik aus den Provinzen Untermösien und Thrakien und terra sigillata Pontica. — В: Rei Cretiariae romanae fautorum. Acta 31/32. Agro Ravracense, 1992, 497—514.

Extr.

Marazov, Ivan. Aspects of Royal Hestia. 1. Hestia and the Idea of Auchtonicity. — Orpheus. Journal of Indo-European, Palaeo-Balkan and Thracian Studies, 1, 1990, 73—89.

Ruseva-Slokoska, Ljudmila. Roman Jewellery. A Collection of the National Archaeological Museum — Sofia. S., BAN, 1991. 219 p. ill.

Schöneburg, Peter. Eine frühchristliche Basilika bei der antiken Strassenstation Karasura. — Das Altertum, 37, 1991, No 4, 228—234.

Schöneburg, P. Neues aus der Alten Welt... Bulgarien. Erster Goldfund von „Karasura" (Bulgarien). — Das Altertum, 38, 1992, No 1, 70—71.

Tačeva, Margarita. Eine Bestattung in Thrakien — Methodenaspekte und Synthesis einer kulturgeschichtlichen Untersuchung. — В: Heinrich Schliemann. Grundlagen und Ergebnisse moderner Archäologie 100 Jahre nach Schliemanns Tod. Berlin, 1992, 273—282.

Toporov, V. N. The Thracian Horseman in an Indo-European Perspective. — Orpheus. Journal of Indo-European, Palaeo-Balkan and Thracian Studies, 1, 1990, 46—53.

Văleva, Julia. Les peintures murales dans les provinces balkaniques de l'Empire romain. — Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte, 24, 1991, 193—198.

Vietze, H.-P. Neues aus der Alten Welt... Bulgarien. — Das Altertum, 37, 1991, No 3, p. 190.

Разкопките на античната пътна станция Карасура през 1988/1989 г.

Средновековие

Аладжов, Живко. Фрагмент от стеатитова икона на Велики Преслав. — Векове, 1991, № 1—2, 68—70.

Алексиев, Йордан. Столичният Търнов. — Наследство, 1991, № 1, 3—21.

Алексиев, Йордан. „Шишмановата баня" във Велико Търново. — В: Междунар. здравна фондация „Св. Пантелеймон". [Сб. статии]. Велико Търново, б. г., 59—65.

Ангелова, Рашела. Рилский монастырь. — В: Вклад Болгарии в мировое культурное наследие. С., 1989, 313—383.

Ангелова, Стефка и Людмила Дончева-Петкова. Традиции в прабългарската излъскана керамика. — Добруджа, 7, 1990, 62—70.

Аспарухов, Милко и Стефан Бояджиев. Средновековната църква в Ulpia Oescus при с. Гиген, Плевенско — опит за възстановка. — Изв. музеите Северозап. България, 17, 1991, 21—27.

Аспарухов, Милко. Средновековно въоръжение от сбирката на Историческия музей в Плевен. — Изв. музеите Северозап. България, 18, 1992, 55—62, 4 с. л. ил.

Атанасов, Георги. Ранносредновековни рисунки и знаци графити от крайдунавска Добруджа. — Добруджа, 7, 1990, 193—215.

Атанасов, Георги. Християнски паметници от ранносредновековната крепост до село Руйно, Дуловско. — Добруджа, 8, 1991, 28—50.

Бакалова, Елка. Цамблаковото „Мъчение на свети Йоан Нови" в румънската монументална живопис от XVI—XVII век. — Старобългаристика, 1991, №4, 56—77.

Балболова-Иванова, Мария. Девелт през VIII—X век. — Векове, 1991, № 1—2, 50—56.

По археологически, писмени и нумизматични данни.

Божков, Атанас. Един старобългарски модел на времето. — Индустр. дизайн. Декор. изкуство, 1991, № 5, 20—25.

Борисов, Борис. Икономиката на средновековното селище върху селищната могила до с. Дядово, Бургаско. — Изв. музеите Югоизт. България, 14, 1991, 68—87.

Василева, Дафина. Първата военно-административна сграда в Преслав. Проектиране и реконструкция. — Техн. мисъл, 1991, № 4, 70—75.

Вачев, Хитко. 25 декември 1681 г., църквата „Рождество Христово" в село Арбанаси. — Наследство, 1991, № 1, 21—30.

Вачев, Хитко. За лекарите, аптекарите и някои лекарствени средства през XVI—XVIII век. — В: Междунар. здравна фондация „Св. Пантелеймон". [Сб. статии]. Велико Търново, б. г., 66—75.

По писмени и археологически данни.

Вълов, Вълo. Бележки и съображения във връзка с една публикация. — Изв. музеите Северозап. България, 18, 1992, 217—229.

Във връзка със статията на същия автор „Тимочаните и Бдинската област в началото на IX век", публикувана в същото издание, т. 11, 1986 г., 27—42.

Георгиев, Павел. За култа към св. Пантелеймон в българските земи през средновековието. — В: Междунар. здравна фондация „Св. Пантелеймон". [Сб. статии]. Велико Търново, б. г., 45—53.

Геров, Георги. Класицизиращото направление в балканското изкуство от XVI век. Стенописите от Новата митрополия в Несебър. — Пробл. изкуството, 1991, № 2, 21—29.

Дерменджиев, Христо. Сабятафренгия — разновидности и използване в българските земи от XVI до XVIII век. — Военноист. сб., 1992, № 4, 26—39.

Дончева-Петкова, Людмила. За един неизвестен паралел на златния кръст от Плиска. — Год. СУ „Кл. Охридски". Науч. център славяновизант. проучв. „Ив. Дуйчев", 1, 1990, 395—406.

Дончева-Петкова, Людмила. За някои типове кръстове-енколпиони от Добруджа. — Добруджа, 8, 1991, 51—65.

Йотов, Валери и Кирил Ботов. Някои непубликувани ранносредновековни археологически материали от Южна Добруджа. — Добруджа, 8, 1991, 18—27.

Костова, Красимира. Митологически образи и демитологизация на образите. — Старобългаристика, 1991, № 4, 92—103.

По археологически материали от края на I хил. от н. е. (славяни и прабългари).

Липчев, Румен. Укрепителната система на Силистра през периода на османското владичество. — Добруджа, 8, 1991, 66—77.

Мавродинова, Лиляна. Коя е лаврата „Архангел Михаил", където е писан Висарионовият патерик. — Год. СУ „Кл. Охридски". Науч. център славяно-визант. проучв. „Ив. Дуйчев", 1, 1990, 407—419.

Мавродинова, Лиляна. Пещерные церкви у села Иваново. — В: Вклад Болгарии в мировое культурное наследие. С., 1989, 169—240.

Маслев, Стоян. Две особености в начертанията на кръстове в средновековни български паметници. — Археология, 1991, № 4, 38—45.

Овчаров, Димитър, Живко Аладжов и Николай Овчаров. Големият царски дворец във Велики Преслав. Т. 1: Преславската патриаршия през X век. С., „Аргес", 1991. 177 с. с ил.

Съдържа: *Димитър Овчаров.* Архитектурни паметници и инженерно-технически съоръжения. Изясняване на общата градостроителна концепция, бр. 9—51; *Николай Овчаров.* Монументалната украса на Архиепископския Патриаршеския палат, Дворцовата църква и малкия храм, с. 52—71; *Живко Аладжов.* Некрополът в рамките на двореца, с. 72—115; *Живко Аладжов* *и Николай Овчаров*. Място и роля на Патриаршията в структурата на Царския дворец в Преслав; с. 116—129; *Живко Аладжов*. Каталог на гробовете (прил. I), с. 131—158; *Живко Аладжов*. Каталог на гробния инвентар (прил. II), с. 159—163; Резюме, с. 165—177.

Овчаров, Д. За античния принос във формирането на старобългарската култура. — Археология, 1989, № 2, 32—37.

Рец.: Атанас Милчев. — Археология, 1991, № 4, 47—51.

Овчаров, Димитър. За античния принос във формирането на старобългарската култура. [Отговор на рецензията на Ат. Милчев]. — Археология, 1991, № 4, с. 51.

Овчаров, Димитър. Културният герой от българския епос и Тангра. — Год. СУ „Кл. Охридски". Науч. център славяно-визант. проучв. „Ив. Дуйчев", 1, 1990, 387—393.

Пенкова, Бисерка. Стенописите в църквата „Св. Петка Самарджийска" в контекста на балканското изкуство от XVI век. — Пробл. изкуството, 1991, № 2, 32—42.

Станчева, Магдалина. Мадарский всадник. — В: Вклад Болгарии в мировое культурное наследие. С., 1989, 81—112.

Харбова, Маргарита. Датиране на селището Арбанаси чрез архитектурно-градоустройствен анализ. — Год. СУ „Кл. Охридски". Науч. център славяно-визант. проучв. „Ив. Дуйчев", 1, 1990, 159—179.

Чангова, Йорданка. Перник. Т. 3: Крепостта Перник VIII—XIV в. С., БАН, 1992. 220 с. с ил.

Чимбулева, Жанна и Димитр Сыселов. Старинный город Несебыр. — В: Вклад Болгарии в мировое культурное наследие. С., 1989, 241—312.

Iatrus-Krivina. Spätantike Befestigung und frühmittelalterliche Siedlung an der unteren Donau. Bd. 3— Berlin, Akademie-Verlag, 1986- (Schriften zur Geschichte und Kultur der Antike. Bd. 17).

Bd. 3. Die mittelalterlichen Siedlungen. 1986. 240 p., 83 Taf., Pls.

Bd. 4. Ergebnisse der Ausgrabungen 1975—1981. 1991. 315 p., 110 pl., 1 K.

Μουτσοπούλου, Νικολάου Κ. Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλείσου στὴν Πρέσπα. Συμβολὴ στὴ μελέτη τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς περιοχῆς. Τ. I—III (A—B). Θεσσαλονίκη, 1989. 1024 p.

Рец.: Стамен Михайлов. Базиликата „Св. Ахил" в Преспа. — Старобългаристика, 1991, № 4, 109—113.

Ovčarov, Nikolaj. Sur l'iconographie de St. Georges aux XIe—XIIe siècles. — Byzantinoslavica, 1991, No 52, 121—129.

Stefanov, Pavel. The Frescoes of Sts Peter and Paul's Church in Veliko Tărnovo. — Старобългаристика, 1992, № 1, 58—72.

Нумизматика

Александров, Георги и Илия Белитов. Находка от римски републикански монети от с. Медковец, Михайловградска област. — Археология, 1991, № 4, 35—37.

Белитов, Илия. Историческа география на северозападните български земи от средата на IV до края на I в. пр. н. е. (По данни от монетните находки). — Изв. музеите Северозап. България, 17, 1991, 9—20.

Бънов, Петър. Съкровище от римски императорски денари от Бежаново, Луковитско. — Изв. музеите Северозап. България, 18, 1992, 85—98, 3 с. л. ил.

Владкова, Павлина. Изображения на здравеносните божества върху монети от III—II век от територията на днешна България. — В: Междунар. здравна фондация „Св. Пантелеймон". [Сб. статии]. Велико Търново, б. г., 27—35.

Драганов, Димитър. Неизвестна оловна търговска пломба на Кабиле. — Изв. музеите Югоизт. България, 14, 1991, 31—35.

Йорданов, Иван. Моливдовул на Писота Вардарий [от Търговищки окръг]. — Год. СУ „Кл. Охридски". Науч. център славяно-визант. проучв. „Ив. Дуйчев", 1, 1990, 67—71.

Коев, Красимир и Емануил Христов. Монетна находка от III век край с. Зафирово, Силистренско. — Добруджа, 8, 1991, 10—17.

Нинкова, Мариянa. Архитектура, представена върху монети на Августа Траяна. — Изв. музеите Югоизт. България, 14, 1991, 50—57.

Прокопов, Иля. Монетна циркулация в Централнородопския район от V в. пр. н. е. до VI в. от н. е. — В: Тракийската култура в Родопите и горните поречия на Марица, Места и Струма. Смолян, 1990, 56—63.

Прокопов, Иля и Димитър Иванов. Съкровище от с. Новград, Русенско и някои наблюдения върху монетите на Първа македонска област. — Изв. Ист. музей — Кюстендил, 1, 1989, 269—305.

Прокопов, Иля. Съкровище от тетрадрахми на Атина и Тасос, намерено край Разлог. — Изв. Ист. музей — Кюстендил, 1, 1989, 249—268.

Прокопов, Иля. Съкровище от тетрадрахми на Първа македонска област от фонда на Историческия музей в Шумен. — Изв. Ист. музей — Кюстендил, 1, 1989, 235—247.

Прокопов, Иля и Теодора Ковачева. Тетрадрахми от Тасоски тип във фонда на Историческия музей — Плевен. — Изв. Ист. музей — Кюстендил, 1, 1989, 307—321.

Тонев, Андрей. Колективна находка от западноевропейски монети от обект „Калето" при с. Ръждавица [Кюстендилско]. — Изв. Ист. музей — Кюстендил, 1, 1989, 323—338.

Съдържа и каталог на монетите.

Юрукова, Йорданка. Монетите на тракийските племена и владетели. С., „Д-р Петър Берон", 1992. 335 с. с ил. (Монетни съкровища от българските земи. Т. 1).

Doyen, Jean-Marc. Les monnaies antiques du Tell Abou Danne et d'Oumm el-Marra: Campagnes 1976—1985. Bruxelles, Archaion, 1989.

Рец.: Kamen Dimitrov. — Etud. balk., 1991, No 4, 133—134.

Schönert-Geiss, Edith. Zur Münzprägung von Traianopolis in Thrakien. — Das Altertum, 37, 1991, No1, 21—23.

Епиграфика

Алексова, Блага. Епископията на Брегалница. Прилеп, 1989. 212 с. с ил., 1 к.

Рунни знаци, примесени с отделни глаголски и кирилски букви.

Рец.: Веселин Бешевлиев. — Макед. преглед, 1992, № 1, 85—93.

Василева, Маня. Тракийските надписани фиали в сравнителен контекст. — Култура, 1991, №3, 72—76.

Велков, Велизар. Из културната история на антична Месамбрия. — Изв. музеите Югоизт. България, 14, 1991, 23—30.

По епиграфски и писмени данни.

Иванов, Панайот. Загадъчните надписи от Мурфатлар. — Светлоструй, [8], 1991, 117—118.

Иванов, Панайот. Към въпроса за руническото писмо на прабългарите. — Добруджа, 7, 1990, 53—61.

Овчаров, Николай и Коста Хаджиев. Новооткритият Висарионов надпис от Велико Търново и събитията в България през 40-те години на XIII век. — Векове, 1991, №1—2, 24—27.

Пилингер, Ренате. Гробница с псалмов текст от Стара Загора. — Изв. музеите Югоизт. България, 14, 1991, 59—67.

Гръцки надпис, изписан върху стените на една от гробниците.

Попконстантинов, Казимир. Българските имена в „Liber confraternitatum vetustior" от манастира „Св. Петър" в Залцбург. — Год. СУ „Кл. Охридски". Науч. център славяно-визант. проучв. „Ив. Дуйчев", 1, 1990, 123—133.

Нови сведения за българската средновековна история.

Попконстантинов, Казимир и Величка Константинова. Оловни амулети от X век с молитви против болести. — В: Междунар. здравна фондация „Св. Пантелеймон". [Сб. статии]. Велико Търново, б. г., 54—58.

Смядовски, Стефан. Ктиторски надпис на деспот Деян (?) от Земенския манастир и датирането на стенописите. — Филос. мисъл, 1991, № 3, 39—48.

Янакиева, Светлана. ΣΚΟΚΕΛΗΝΟΙ — нов тракийски божески епитет в един отново намерен надпис. — В: Поселищни проучвания. Т. 1. Ч.1. С., 1992, 69—72.

Жертвеник с гръцки надпис, открит през 1942 г., вграден в къща в с. Лиляч, Кюстендилско.

Beševliev, V. Κενδρισος. — Балк. езикозн., 1990, № 3—4, 135—136.

Gerov, Boris. Inscriptiones latinae in Bulgaria repertae. (Inscriptiones inter Oescum et Iatrum repertae). С., СУ „Кл. Охридски", 1989. 232 с., фиг. LXXV табл.

Рец.: Teofil Ivanov. — Bulg. hist. rev., 1992, No 1—2, 153—154.

Stefanov, Pavel. On the Greek-Bulgarian Art Relations in the 17th century (based on material from St. George's church in Veliko Tarnovo). — Etud. balk., 1992, No1, 86—99.

Според надписите върху стенописите.

Vermaseren, M. J. Corpus cultus Cybelae Attidisque (CCCA). VI. Germania, Raetia, Noricum, Pannonia, Dalmatia, Macedonia, Thracia, Moesia, Dacia, Regnum Bospori, Colchis, Scythia et Sarmatia. Leiden etc., E. J. Brill, 1989. 224 p., 146 p. pls.

Музейно дело и консервация

Гюрова, Свобода. Музейното дело в България (1944—1945). — Изв. музеите Северозап. България, 17, 1991, 151—181.

Койнова-Арнаудова, Лозинка и Васил Китов. Боянская церковь. — В: Вклад Болгарии в мировое культурное наследие. С., 1989, 113—168.

Пешев, Петър. Изследване състоянието на недвижими паметници на културата от зидан камък в Кюстендилския регион с оглед тяхното консервиране. — Изв. Ист. музей — Кюстендил, 1, 1989, 339—372.

Райкински, Иван. Историческият музей във Враца (1953—1969). — Изв. музеите Северозап. България, 18, 1992, 179—214, 3 с. л. ил.

Фърков, Юлий. Археологически кадастри на националния архитектурен и археологически резерват „Пауталия — Велбъдж — Кюстендил". — Изв. Ист. музей — Кюстендил, 1, 1989, 43—68.

СТ. БЛАГОВА

СЪДЪРЖАНИЕ

Людмила Дончева-Петкова — Проблеми при производството на кръстовете-енколпиони (материали, технологии, ателиета) 1
Весела Писарова — Приемствеността на култовото място в градовете, крепостите и селищата от XII—XIV век в днешните български земи 13

МАТЕРИАЛИ И СЪОБЩЕНИЯ

Володя Попов — Културата Боян на юг от Дунава 20
Мечислав Домарадски, Иван Карайотов, Алексей Гоцев — Керамика от ранножелязната епоха от крепостта Малкото кале при с. Равадиново, общ. Созопол 29
Светла Петрова — Четирилистни колонни римско-коринтски капители от фонда на НАМ—София 42
Павлина Петрова — Старобългарска петроглифна летопис 45
Андрей Меламед — Раннохристиянска църква и баптистерий край крепостта „Красен“, Панагюрско 51
Цветана Попова—Палеоетноботанически останки от селище от бронзовата епоха до гр. Нова Загора 54

КРИТИКА И РЕЦЕНЗИИ

Лолита Николова — Г. Ф. Чеботаренко, Е. В. Яровой, Н. П. Тельнов. Курганы Буджакской степи. Кишинев, изд. Штиинца, 1989. 213 с., 75 рис. 58
Мирена Славова — Boris Gerov. Inscriptiones Latinae in Bulgaria repertae (Inscriptiones Latinae inter Oescum et Iatrum repertae), curante Georgio Mihailov. 232 p., LXXXV tabl. Serdicae in aedibus universitatum „Kliment Ohridski“ a MCMLXXXIX 59
Димитър Драганов —Ivo Lukanc. Diocletianus — Der Römische Kaiser aus Dalmatien, Edit „Kultura“, Wetteren, 1991 61

ПРЕГЛЕД

В. Велков — X международен конгрес по гръцка и латинска епиграфика 62
Зл. Боев — Първа международна среща по орнитоархеология 63
В. Велков — Чл.-кор. проф. д-р Веселин Бешевлиев (1900—1992) 63
Книгопис 65

TABLE DES MATIERES

Ljudmila Dončeva-Petkova — Problèmes lors de la production des croix-encolpions (matériaux, technologies, ateliers) 12
Vessela Pissarova — La continuité du lieu de culte dans les villes, les forteresses et les localités au XIIe—XIVe s. dans les frontières de la Bulgarie contemporaine . 19

MATERIAUX ET COMMUNICATIONS

Volodja Popov— La culture Boian au Sud du Danube 28
Mečislav Domaradski, Ivan Karajotov, Aleksei Gotzev — Céramique de l'âge du fer ancien de la forteresse Malkoto kale près du village de Ravadinovo, com. de Sozopol 41
Svetla Petrova — Des chapiteaux de colonne romaino-corinthiens quadrifoliés du fond du Musée archéologique national — Sofia.... 45
Pavlina Petrova — Chronique pétroglyphique paléobulgare 51
Andrei Melamed — Une église-baptistère chrétienne ancienne près de la forteresse “Krassen”, dép. de Panagurichte 54
Tzvetana Popova — Des restes paléoethnobotaniques du site de l'age du bronze près de la ville de Nova Zagora 57

CRITIQUES ET OUVRAGES RECENSES

Lolita Nikolova — Г. Ф. Чеботаренко, Е. В. Яровой, Н. П. Тельнов. Курганы Буджакской степи. Кишинев, изд. Штиинца, 1989. 213 с., 75 рис. 58
Mirena Slavova — Boris Gerov. Iscriptiones Latinae in Bulgaria repertae (Inscriptiones Latinae inter Oescus et Iatrum repertae), curante Georgio Mihailov. 232 p., LXXXV tabb. Serdicae in aedibus universitatum „Kliment Ohridski“ a MCMLXXXIX 59
Dimităr Draganov — Ivo Lukanc. Diocletianus — Der Römische Kaiser aus Dalmatien, Edit „Kultura“, Wetteren, 1991 61

REVUE

V. Velkov — X^{e} congrès international d'épigraphie grecque et latine 62
Zl. Boev — Première réunion d'ornitoarchéologie . 63
V. Velkov — Membre-cor. Prof. d-r Veselin Beševliev 63
Bibliographie 65

ГОДИШНО СЪДЪРЖАНИЕ

СТАТИИ

кн. с.
Ангелова, Стефка, Дончева-Петкова, Людмила – Разпространение на т. нар. „пастирска керамика“ в България . 1 14
Гацов, Иван – Характер и специфика на кремъчното производство през неолита в днешна Западна България 2 1
Джамбов, Иван – Замъкът в Средновековна България 3 10
Дончева-Петкова, Людмила – Проблеми при производството на кръстовете-енколпиони (материали, технологии, ателиета) 4 1
Малеев, Юри – Култова халщатска пластика от лесостепното Поднестровие . . . 2 13
Николов, Васил, Радева, Младенка – Сондажни проучвания на раннонеолитното селище в Добринище, Разложко 1 1
Николова, Лолита – Поява и разпространение на надгробните могили в Карпато-Балканския регион (ранна бронзова епоха) 3 1
Писарова, Весела – Приемствеността на култовото място в градовете, крепостите и селищата от XII—XIV век в днешните български земи 4 13

МАТЕРИАЛИ И СЪОБЩЕНИЯ

Аладжов, Живко – Старобългарски оловен печат със знаци от Велики Преслав . . 1 41
Атанасов, Георги – Ранносредновековни оловни иконки със св. Георги-воин от Южна Добруджа 3 35
Бонев, Александър – Разкопки в м. Градището край с. Таваличево, Кюстендилско . 1 22
Бонев, Стойчо – Църква при Южната порта на Вътрешния град в Преслав 3 44
Вачева, Красимира – По въпроса за булевтериона на Nicopolis ad Istrum . . . 2 32
Гинева, Сирма – Нова римска военна диплома от 160 г. (от провинция Тракия) . . . 2 29
Димитрова-Милчева, Александра – Бронзов бюст-тежест Нове 1 32
Домарадски, Мечислав, Карайотов, Иван, Гоцев, Алексей – Керамика от ранножелязната епоха от крепостта Малкото кале при с. Равадиново, общ. Созопол 4 29
Иванов, Румен – Долнодунавският лимес в карти на Абрахам Ортелий 1 26
Иванов, Румен – Мраморна статуя на Асклепий от Никополис ад Иструм 3 30
Илиев, Николай, Боев, Златозар, Спасов, Николай — Животински кости от късноантичната вила и ранновизантийското селище в кв. Бела вода, Перник . . . 1 44
Лазаров, Лъчезар – Дребна бронзова пластика от колекцията на ГИМ – Дългопол . . 3 20
Манов, Методи – Надписът върху кана № 118 от Рогозенското съкровище 2 25
Меламед, Андрей – Ранохристиянска църква и баптистерий край крепостта „Красен“, Панагюрско 4 51

SOMMAIRE DE L'ANNEE

ARTICLES

t. p.
Angelova, Stefka, Dončeva-Petkova, Ljudmila – Dissémination de la culture céramique ainsi dite „pastyr“ 1 21
Gatzov, Ivan – Caractère et spécificité de la production silicieuse pendant le néolithique sur le territoire de la Bulgarie Occidentale 2 12
Džambov, Ivan – La Forteresse en Bulgarie Médiévale. Traditions et influences . . . 3 19
Dončeva-Petkova, Ljudmila – Problèmes lors de la production des croix-encolpions (matériaux, technologies, ateliers) . . . 4 12
Maléev, Youri — Plastique Hallstattienne de culte du Podnestrovie de la steppe baisée . 2 24
Nikolov, Vasil, Radéva, Mladenka – Etude par sondage de la localité du néolithique ancien à Dobrinichté, département de Razlog 1 14
Nikolova, Lolita – Apparition et diffusion des tumuli sépulcraux dans la région des Karpathes-Balkans (âge du bronze ancien) 3 10
Pissarova, Vesela – La continuité du lieu de culte dans les villes, les forteresses et les localités au XIIe–XIVe s. dans les frontières de la Bulgarie contemporaine 4 19

MATERIAUX ET COMMUNICATIONS

Aladjov, Jivko – Timble de plomb protobulgare avec des signes de Veliki Preslav 1 44
Atanassov, Georgi – Icônes de plomb du Haut Moyen âge avec l'image de St. Georges de la Dobrudža du Sud 2 44
Bonev, Alexander – Fouilles dans l'endroit Gradichteto auprès du village de Tavaličevo, district de Kjustendil 1 25
Bonev, Stoičo – Eglise près de la porte méridionale de la ville interne à Preslav . 3 49
Krasimira Vačeva – Sur la question de bouleuterion de Nicopolis ad Istrum 2 38
Sirma Gineva – Nouveau diplôme romain militaire de l'année 160 (de la province Thrace) 2 31
Dimitrova-Milčeva, Alexandra – Buste-poids en bronze de Novae 1 35
Domaradski, Mečislav, Karajotov, Ivan, Gotzev, Aleksei – Céramique de l'âge du fer ancien de la forteresse Malkoto kale près du village de Ravadinovo, com. de Sozopol 4 41
Ivanov, Rumen – Limes du cours inférieur du Danube dans les cartes d'Abraham Ortelii 1 31
Ivanov, Rumen – Statue d'Asclêpios en marbre de Nicopolis ad Istrum 3 35
Iliev, Nikolaj, Boev, Zlatozar, Spassov, Nikolaj – Restes osseux d'animaux de la villa de l'époque antique basse et de la localité de l'époque haute byzantine dans le quartier Béla voda, district de Pernik 1 52
Lazarov, Lăčezar – Petite plastique en bronze de la collection du Musée historique municipal-Dălgopol 3 30
Manov, Metodi – L'inscription sur le broc № 118 du trésor de Rogozen 2 28
Melamed, Andrei — Une église — baptistère chrétienne ancienne près de la forteresse „Krassen“, dep. de Panaguriсhte 4 54

Милчев, Атанас, Драганов, Георги — Археологически останки в района на с. Копривец, Русенско 1 36
Михайлов, Стамен — По въпроса за седемте съборни храма на княз Борис 2 38
Петрова, Павлина — Старобългарска петроглифна летопис 4 45
Петрова, Светла — Четирилистни колонни римско-коринтски капители от фонда на НАМ — София 4 42
Попов, Володя — Културата Боян на юг от Дунава 4 20
Попова, Цветана — Палеоботанически останки от селище от бронзовата епоха до гр. Нова Загора 4 54

КРИТИКА И РЕЦЕНЗИИ

Бонев, Александър — Иван Панайотов. Ямната култура в българските земи. С приложение „Антропологични данни за погребаните в некрополи от Североизточна България (ранна бронзова епоха)“ от д-р Йордан Йорданов и д-р Бранимира Димитрова. — РП, 1989, кн. XXI 2 42
Бонев, Александър — J. Bouzek. The Aegean, Anatolia and Europe: Cultural interrelations in the second millenium B. C. Academia publishing house of the Czechoslovak Academy of Sciences. Praha, 1990, p. 269 . . . . 3 50
Велков, Велизар — Peter Soustal. Thrakien (Thrake, Rodope, Haimimontos). Tabula Imperii Byzantini, Bd. 6 (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Klasse, Denkschriften, 221 Band). 580 p. 2 karten, Wien, 1991. 3 53
Драганов, Димитър — Ivo Lukanc. Diocletianus — Der Römische Kaiser aus Dalmatien, Edit „Kultura“, Wetteren, 1991 . . . . 4 61
Николова, Лолита — Г. Ф. Чеботаренко, Е. В. Яровой, Н. П. Тельнов. Курганы Буджакской степи. Кишинев, изд. Штиинца, 1989. 213 с., 75 рис. 4 58
Овчаров, Димитър — Νικόλαος Κ. Μουτσόπουλος. Ἡ Βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλείσου στὴν Πρέσπα. Συμβολὴ στὴ μελέτη τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς περιοχῆς. Τ. Α,́ Β,́ Γ.́ Θεσσαλονίκη. (Базиликата „Св. Ахилий“ в Преспа. Принос към научното изследване на византийските паметници в нейната околност). Т. А, В, Г. Солун, 1989 . . . . 3 54
Панайотова, Кръстина — В. М. Скуднова. Архаический некрополь Ольвии. Публикация одной коллекции. Л., Искусство, Ленинградское отделение, 1988. 183 с., 164 ф 1 54
Рашев, Рашо — И. А. Баранов. Таврика в эпоху раннего средневековья (сальтово-маяцкая культура). Киев, Наукова думка, 1990. 166 с. 1 55
Славова, Мирена — Boris Gerov. Inscriptiones Latinae in Bulgaria repertae (Inscriptiones Latinae inter Oescum et Iatrum repertae), curante Georgio Mihailov. 232 p., LXXXV tabl. Serdicae in aedibus universitatum „Kliment Ohridski“ a MCMLXXXIX 4 59
Станилов, Станислав — Дуранкулак. Т. I. (отг. редактор Х. Тодорова), С., Издателство на БАН. 1989. 311 с., 327 ил. 1 57

Milčev, Atanas, Draganov, Georgi — Vestiges archéologiques dans la région du village Koprivec, district de Ruse 1 41
Michailov, Stamen — Sur la question des Sept églises cathédrales du roi bulgare Boris 2 41
Petrova, Pavlina — Chronique pétroglyphique paléobulgare 4 51
Petrova, Svetla — Des chapiteaux de colonne romaino-corinthiens quadrifoliés du fond du Musée archéologique paléobulgare. 4 45
Popov, Volodja — La culture Boian au Sud du Danube 4 28
Popova, Tzvetana — Des restes paléoethnobotaniques du site de l'âge du bronze près de la ville de Nova Zagora 4 57

CRITIQUES ET OUVRAGES RECENSES

Bonev, Alexander — Иван Панайотов. Ямната култура в българските земи. С приложение „Антропологични данни за погребаните в некрополи от Североизточна България (ранна бронзова епоха)“ от д-р Йордан Йорданов и д-р Бранимира Димитрова. — РП, 1989, кн. XXI 2 42
Bonev, Alexander — J. Bouzek. The Aegean, Anatolia and Europe: Cultural interrelations in the second millenium B. C. Academia publishing house of the Czechoslovak Academy of Sciences. Praha, 1990, p. 269. . . . . 3 50
Velkov, Velizar — Peter Soustal. Thrakien (Thrake, Rodope, Haimimontos). Tabula Imperii Byzantini, Bd. 6. (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Klasse, Denkschriften, 221 Band), 580 pp. 2 karten, Wien, 1991 . 3 53
Draganov, Dimităr. Ivo Lukanc. Diocletianus — Der Romische Kaiser aus Dalmatien, Edit „Kultura“, Wetteren, 1991 . 4 61
Nikolova, Lolita — Г. Ф. Чеботаренко, Е. В. Яровой, Н. П. Тельнов. Курганы Буджакской степи. Кишинев, изд. Штиинца, 1989, 213 с., 75 рис . . 4 58
Ovčarov, Dimităr — Νικόαος Κ. Μουτσόπουλος. Ἡ Βασιλικὴ τοῦ Ἁγίον Ἀχιλλείσου στὴν Πρέσπα. Συμβολὴ στὴ μελέτη τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς περιοχῆς. Τ. Α,́ Β,́ Γ.́ Θεσσαλονίκη. (Базиликата на Св. Ахилий“ в Преспа. Принос към научното изследване на византийските паметници и нейната околност). Т. А, В, Г. Солун, 1989. 3 54
Panajotova, Krăstina — В. М. Скуднова. Архаический некрополь Ольвии. Публикация одной коллекции. Л., Искусство, Ленинградское отделение, 1988.183 с., 164 ф. 1 54
Rašev, Rašo — И. А. Баранов. Таврика в эпоху раннего средневековья (салтово-маяцкая культура). Киев, Наукова думка, 1990. 166 с. 1 55
Slavova, Mirena — Boris Gerov. Inscriptiones Latinae in Bulgaria repertae (Inscriptiones Latinae inter Oescum et Iatrum repertae), curante Georgio Mihailov. 232 p., LXXXV tabl. Serdicae in aedibus universitatum „Kliment Ohridski“ a MCMLXXXIV 4 59
Stanilov, Stanislav — Дуранкулак. Т. I. (отг. редактор Х. Тодорова), Издателство на БАН. С., 1989. 311 с., 327 ил . . . 1 57

POZNAŃ

ПРЕГЛЕД

Боев, Златозар – Първа международна среща по орнитоархеология 4 63
Вагалински, Людмил – XII международен конгрес по античен бронз 3 57
Велков, Велизар – In memoriam. Проф. Борис Геров 2 53
Велков, Велизар – In memoriam. Проф. д-р Георги Михайлов 2 54
Велков, Велизар – X международен конгрес по гръцка и латинска епиграфика . . . 4 62
Велков, Велизар – Чл.-кор. проф. д-р Веселин Бешевлиев 4 63
Кулев, Ивелин, Гергова, Диана – Втора южноевропейска конференция по археометрия 1 60
Кузев, Александър – Ара Маргос 1 61
Лисицов, Стефан – Експедиция „Хар Харум“ (Кара Корум) – 1990 г. . . . 3
Николов, Васил – Митьо Кънчев 1 63
Проблеми на преходния период от енеолита към бронзовата епоха в България 2

Книгопис

Благова, Стоянка 1 64
Благова, Стоянка 2 55
Благова, Стоянка 3 58
Благова, Стоянка 4 65

REVUE

Boev, Zlatozar – Première réunion d'ornitoarchéologie 4 63
Vagalinski, Ljudmil — XIIe congrès international sur le bronze antique 3 57
Velkov, Velizar – In memoriam. Prof. Boris Gerov 2 53
Velkov, Velizar – In memoriam. Prof. d-r Georgi Michailov 2 54
Velkov, Velizar – X^e congrès international d'épigraphie grecque et latine 4 62
Velkov, Velizar – Membre-cor. Prof. d-r Veselin Beševliev 4 63
Koulev, Ivelin, Gergova, Diana – Seconde conférence sud-européenne d'archéométrie . 1 60
Kouzev, Alexander – Ara Margos 1 61
Lisitzov, Stefan – Expédition „Har Harum (Cara Corum)“ — 1990 . . . . 3 56
Nikolov, Vasil – Mitjo Kănčev 1 63
Problèmes de la période transitoire d'énéolithique à l'époque du bronze 2 45

Bibliographie

Blagova, Stojanka 1 64
Blagova, Stojanka 2 55
Blagova, Stojanka 3 58
Blagova, Stojanka 4 65

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Проф. ВЕЛИЗАР ВЕЛКОВ (главен редактор), ст. н. с. I ст. ДИМИТЪР ОВЧАРОВ (зам. гл. редактор), ст. н. с. АЛЕКСАНДРА МИЛЧЕВА (зам. гл. редактор), ст. н. с. ВАСИЛ НИКОЛОВ (секретар), проф. ПЕТЪР ПЕТРОВ, проф. ЛЮДМИЛ ГЕТОВ, ст. н. с. I ст. ЙОРДАНКА ЮРУКОВА, ст. н. с. I ст. ХЕНРИЕТА ТОДОРОВА, ст. н. с. АЛЕКСАНДЪР БОНЕВ, ст. н. с. ГЕОРГИ КИТОВ, ст. н. с. I ст. ЛЮДМИЛА ДОНЧЕВА

Литературен сътрудник — ГАБРИЕЛА ВЛАДИМИРОВА

Адрес на редакцията
Археологически институт и музей при БАН, 1000 София ул. „Съборна“ 2 Тел. 88-24-05 и 88-24-06

Технически редактор Донка Костова
Коректор Кирилка Тошкова

Дадена за набор януари 1993 г. Подписана за печат април 1993 г. Печатни коли 9 Издателски коли 8,40
Формат 60 × 84/8 Издателски индекс 13481 Тираж 1050 Поръчка № 95

Фотонабор — Издателство на БАН
Печатница на Издателството на Българската академия на науките

BIBLIOTEKA UNIWERSYTECKA
W POZNANIU
III
431267

ISNN 0324-1203

20203